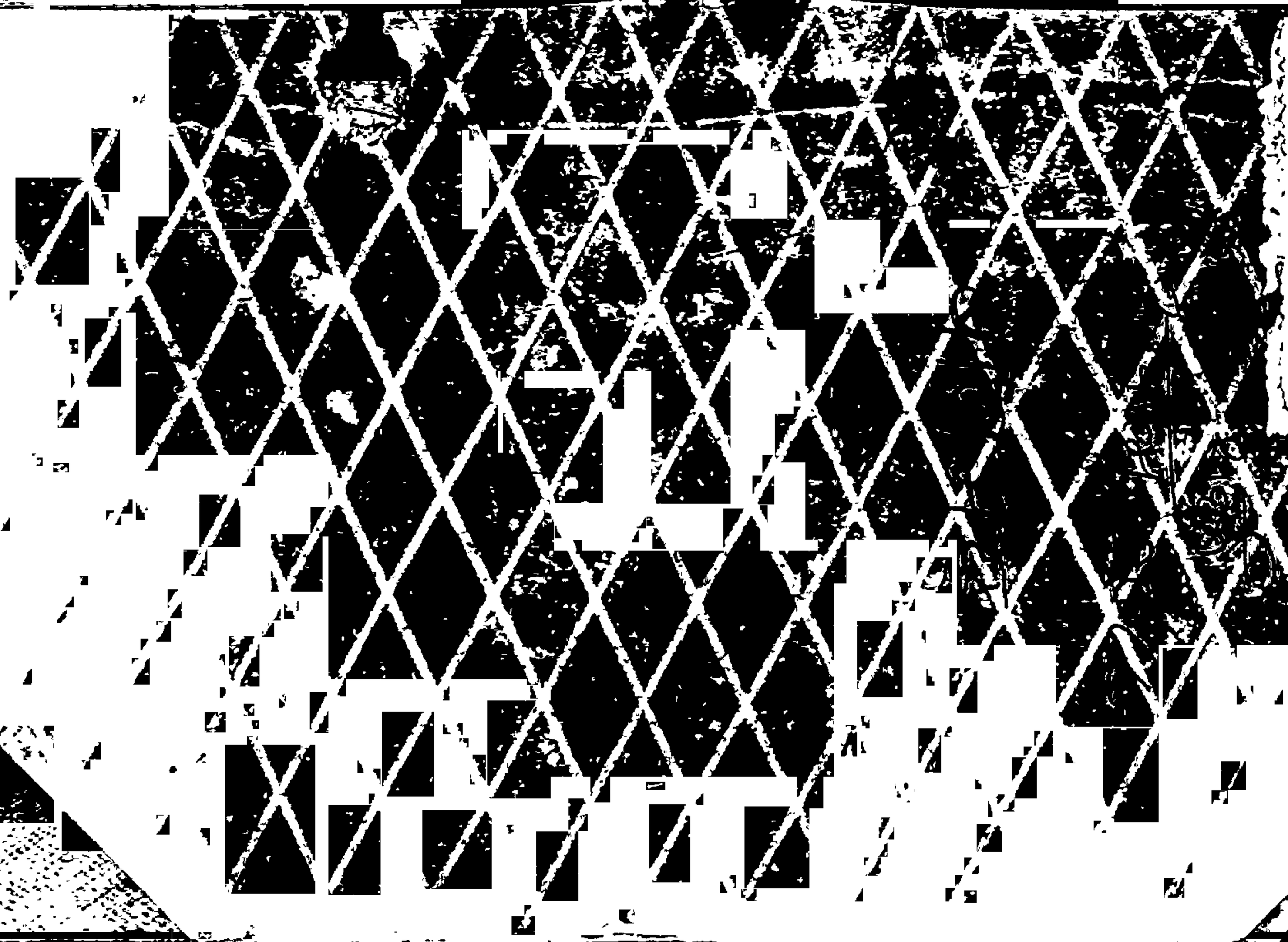

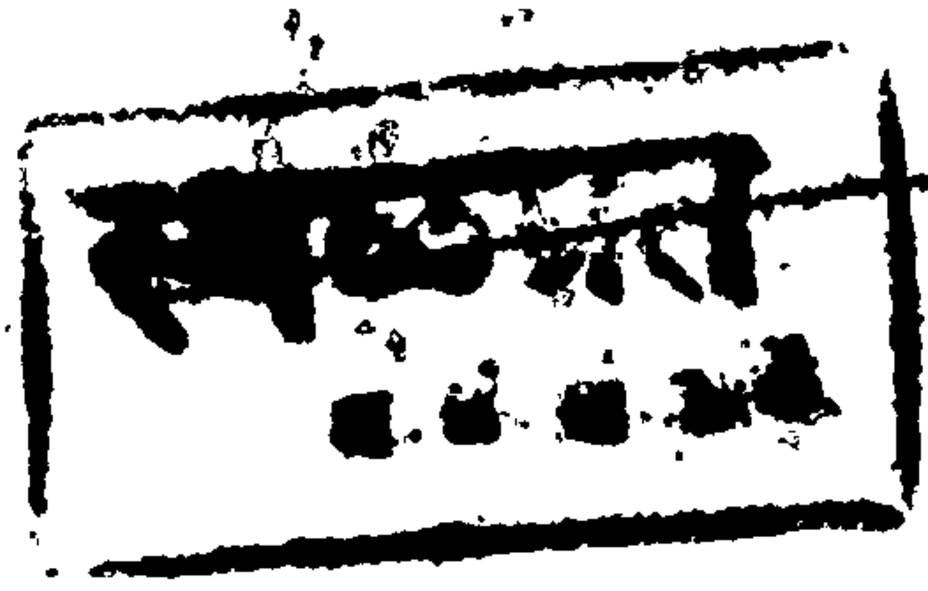

बाणभट्ट.

हा निबंध,

पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी

कादंबरीसार, मित्रचंद्र, हंसिका, षड् ऋतुवर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत इ०

पुस्तकांचे कर्ते,

यांनीं

अनेक इंग्रजी ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट व संस्कृत ग्रंथ

यांच्या आधारानें

तयार केला

2450

तो

त्र्यंबक हरि आवटे

यांनीं

आपल्या पुणें पेठ सदाशिव येथील इंदिरा छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

आवृत्ति पहिली.

सर्व हक्क कर्त्यानें आपल्याकडे ठेविले आहेत.

शके १८२६—सन १९०५.

किंमत १ रुपया.

" जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ "
" ते धन्यास्ते महात्मानो तेषां लोके स्थिरं यशः ।
यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिताः ॥ "

" सुभाषितं हारि विशत्यधोगला-
न्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो ।
हरिर्महारत्नमिवाति निर्मलम् ॥ "

बाणभट्ट.

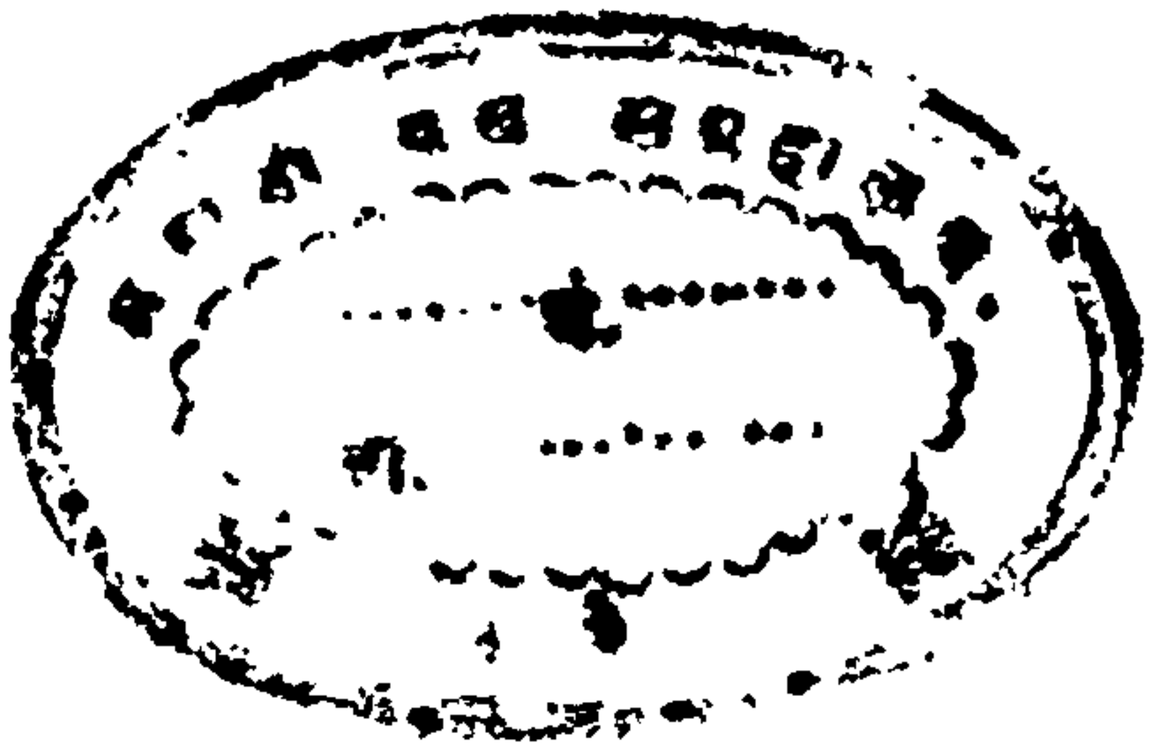

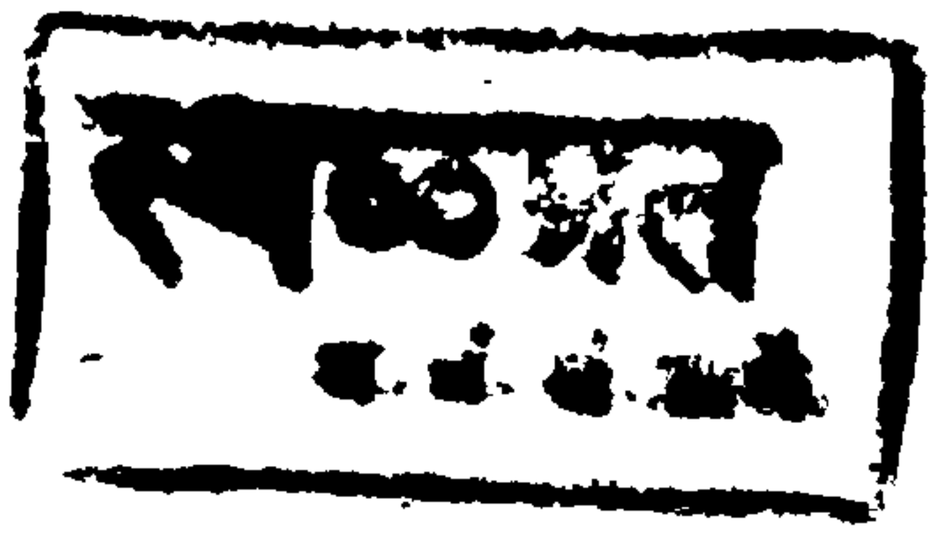

विद्वन्मान्य अनेकपदवीमंडित

डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

यांच्या अंगीं असलेल्या—विद्वत्ता, रसिकता, शोधकता इत्यादि अनेक असाधारण गुणांबद्दल निबंधकारानें त्यांस हें पुस्तक परमादरानें आणि अत्यंत नम्रतेनें अर्पण केलें आहे.

विद्वानांचा नम्र सेवक,

ग्रंथकार.

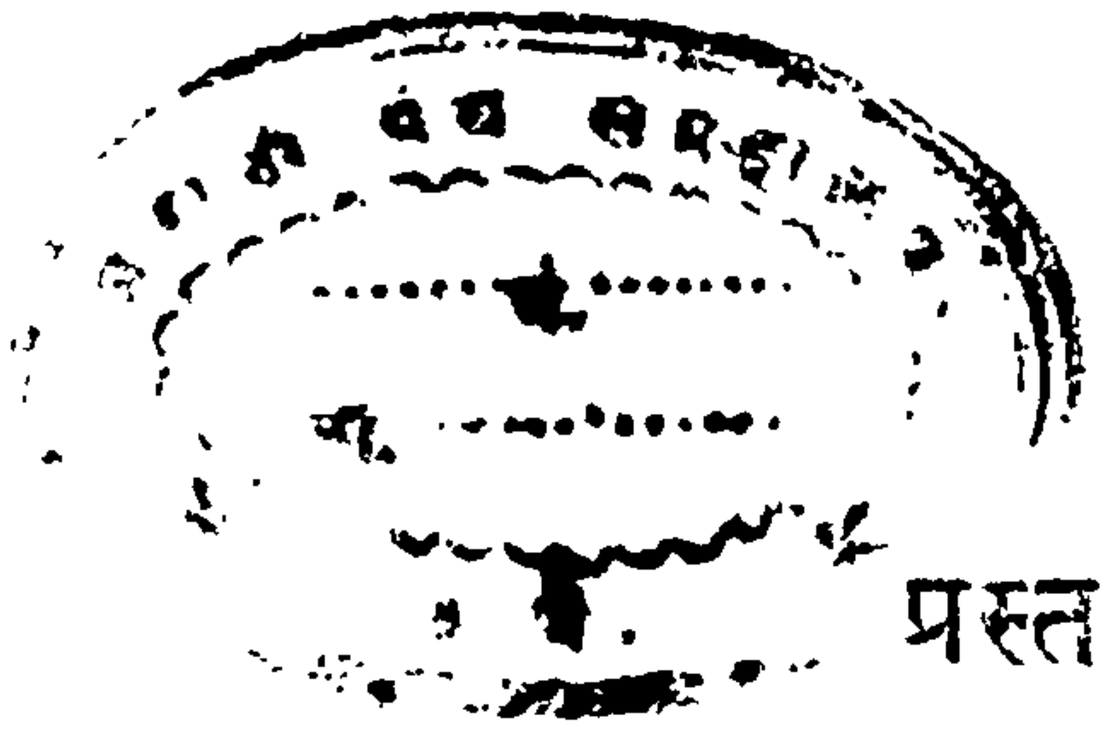

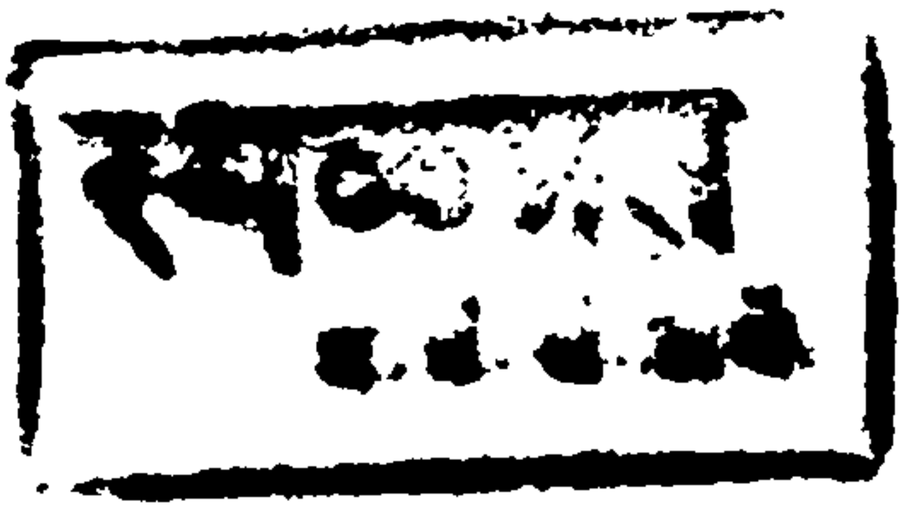

प्रस्तावना.

हा बाणभट्टावरील निबंध त्याच्या ग्रंथांत आढळून आलेल्या कांहीं प्रमाणभूत गोष्टी, चिनी प्रवाशांचे लेख, शिलालेख, ताम्रपट इत्यादिकांच्या, आधारानें लिहिला आहे. अशा प्रकारचे निबंध मराठी भाषेंत अद्यापि झालेले नाहींत, असें म्हटलें तरी चालेल. कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर यांनीं कालिदासादि कविपंचकावर व दुसऱ्यांही अनेक विषयांवर मराठींत निबंध लिहिले आहेत. ते त्यांची चतुरस्र विचारसरणी व चटकदार भाषापद्धति यांनीं मंडित आहेत, यांत कांहीं संशय नाहीं. तथापि ते निबंध मूलकवींच्या पुस्तकांतील कांहीं गोष्टी व निबंधकाराचे त्यासंबंधाचे विचारतरंग, यांनींच प्रायः भरलेले आहेत. त्यांत अन्य साधनांकडे विशेष लक्ष दिलें असल्याचें प्रायः आढळून येत नाहीं. बाणभट्टावरचा त्यांचा निबंध तर त्यांनीं हर्षचरित देखील न वाचतां लिहिला आहे. तथापि त्या पूर्वी व त्या वेळीं दुसऱ्या कोणांकडून असे फारसे निबंध बाहेर न पडल्यानें त्यांच्या निबंधास खरोखरीच अत्यंत महत्त्व देणें आवश्यक आहे. बाणभट्टावरचा निबंध त्यांनीं लिहिला, त्या वेळीं तितकीं साधनें उपलब्ध नसल्यामुळें तो जसा व्हावा तसा झाला नाहीं असें वाटतें. तथापि त्यांचा निबंध बऱ्यापैकीं आहे, असें आपण गृहीत केलें तरी जसे आंब्याचे हपूस, पायरी इत्यादि निरानिराळे प्रकार कोणासही नकोसे होत नाहींत; तर ते सर्व रसनेंद्रियास रुचणारे व आवडणारेच आहेत, त्याप्रमाणें एकाद्या विषयावर एकादें पुस्तक असून दुसरींही आणखी चांगलीं पुस्तकें झालीं तरी तींही रसिक विद्वज्जनांच्या आदरास पात्रच होतात.

कांहीं दिवसांपूर्वी हर्षचरित व कादंबरी यांतील अमृतरसास्वाद घेत असतां, उच्च प्रतीच्या विद्यालयांत व परीक्षेंत ह्या थोर कवीचे 'हर्षचरित' व 'कादंबरी' हे उत्तम ग्रंथ चालू असतां आमच्या विद्वानांपैकीं कोणाकडून ह्या कवीच्या संबंधानें इंग्रजींत किंवा मराठींत यथास्थित विवरण कसें झालें नाहीं ? म्हणून मनास मोठें नवल वाटलें; व अशा कविवर्याची आपल्याकडून कांहीं सेवा झाली तर पहावी, असें मनांत आलें. पुढें

हर्षचरित वाचून त्यांतील कांहीं मुख्य गोष्टींचीं टिप्पणें करून ठेवलीं, हूएनस्यांग याच्या पुस्तकांतहीं बाणाचा आश्रयदाता श्रीहर्षराजा याच्या संबंधाची बरीच माहिती असल्यावद्दल समजल्यामुळें त्याच्या पुस्तकाच्या इंग्रजी भाषांतराचे दोन्ही भाग वाचावयास मिळविले व त्यांतील महत्त्वाच्या मुद्यांचेही उतारे करून घेतले. तशीच आणखी दुसऱ्या कांहीं इंग्रजी पुस्तकांत उपयुक्त माहिती आढळली तिचाही संग्रह केला. शिवाय शार्ङ्गधराची सुभाषितपद्धति, जल्हणदेवाची सूक्तिमुक्तावलि, वल्लभदेवाची सुभाषितावलि इत्यादि अनेक संस्कृत ग्रंथांत प्रकृतविषयोपयोगी कांहीं पद्यें आढळलीं, त्यांचाही संग्रह केला व फुरसतीप्रमाणें निबंध लिहिण्याचें काम चालू ठेवलें.

हा निबंध लिहीत असतां ग्रंथिक तापानें मनुष्यहानि झाल्यामुळें व वर्षास बाहेर गांवीं चार चार पांच पांच महिने जावें लागल्यामुळें वगैरे कारणांनीं हा पुरा होण्यास बरेच दिवस लागले. पुढें हा निबंध बहुतेक तयार झाल्यावर तदभिज्ञ विद्वज्जनांस तो कसा काय वाटतो हें पहावें, असें मनांत आलें. कारण, "आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" असे कविकुलगुरूचे सुद्धां जर उद्गार आहेत, तर मग मजसारख्या अल्पज्ञ मंदमतीची ती कथा किती ? नंतर हा निबंध—अशा प्रकारच्याही विषयांत निष्णात असलेले डॉ० भांडारकर, प्रो. काथवटे, प्रो. पाठक व लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांस दाखविला. त्यांस हा बराच पसंत पडला तेव्हां मनास बरेंच धैर्य आल्यासारखें होऊन याजकडे अधिक लक्ष देण्यास हुरूप वाटून हा तयार केला आणि छापून प्रसिद्ध करण्याची उमेद वाटली. पुढें यांचें छापण्याचें काम सुरू असतांना कोठें कांहीं उपयुक्त अल्पस्वल्प माहिती आढळली, तीही त्या त्या वेळीं यांत सामील केली. हर्षचरिताखेरीज इतर सर्व साधनें-चिनी प्रवाशांच्या लेखांचीं भाषांतरें, इंडियन ॲंटिक्वेरीचीं पुस्तकें, शिलालेख, ताम्रपट संस्कृत पुस्तकें वगैरे--येथें फक्त डॉ० भांडारकर यांचे येथें मात्र उपलब्ध असल्यानें व तींही त्यांचे येथें तेथले तेथें माल पहावयास मिळाली असल्यानें, जरी ग्रंथकारानें जेथल्या तेथें मजकूर येण्याविषयीं आपल्याकडून खबरदारी घेतली आहे, तथापि यांत कदाचित् कोठें कमीजास्त व पुढेमागें मजकूर झाला असल्यास विद्वज्जन याजकडे करडी नजर करणार

नाहींत अशी आशा आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर वृद्धचाच लांबलचक पुरावे देणें भाग पडलें आहे.

खरोखर पाहिलें असतां अशा प्रकारचे प्रयत्न म्हटले म्हणजे विशेषें-करून आमच्या पदवीधर मंडळीकडूनच व्हावयास पाहिजेत. कारण, इंग्लिश, संस्कृत, इतिहास, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र इत्यादिकांच्या संस्कारांनीं त्यांची बुद्धि—" मणिराकरोद्भवः । प्रयुक्तसंस्कर इवाधिकं बभौ—" या कालिदास कवीच्या वचनाप्रमाणें-संस्कारविशिष्ट झालेली असते. त्यामुळें केवळ चतुरस्रच काय पण अष्टपैलू देखील झालेली असते ! त्यामुळें इंग्लिश वगैरे ग्रंथकारांनीं आमच्या इकडील ग्रंथकार, त्यांचे ग्रंथ इत्यादि ऐतिहासिक विषयांच्या संबंधानें आपल्या पुस्तकांत कशी काय माहिती दिली आहे आणि ती आपल्या इकडील जुने लेख, ताम्रपट इत्यादिक अनेक प्रमाणभूत लेखांतील माहितीशीं जमते किंवा नाहीं, याबद्दल विचार करणें, तसेंच, इतरांनीं दिलेली माहिती चुकीची असल्यास ती सप्रमाण खोडून काढून भारदास्त लेख लिहिणें, हें त्यांना जसें साधेल तसें एकांगी विद्वानास साधावयाचें नाहीं. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं. अशा प्रकारचे किंवा दुसरे महत्त्वाचे उच्चप्रतीचे ग्रंथ लिहिण्याचे प्रयत्न पदवीधरांच्या संख्येच्या मानानें पाहिलें असतां फारच थोड्या लोकांकडून झालेले आहेत. वर सांगितलेल्या डॉ० भांडारकरप्रमुख विद्वज्जनांनीं व कै. तैलंग, पंडित, न्या. रानडे इत्यादि फारच थोड्या गृहस्थांनीं मात्र इंग्रजींत असे कांहीं चांगले उच्चप्रतीचे लेख लिहिले आहेत. परंतु मराठींत अनेक प्रमाणांचा मेळ घालून लिहिलेले ग्रंथ कोठें फारसे आढळण्यांत आले नाहींत. कै० विष्णु शास्त्री चिपळूणकर यांनीं मात्र कांहीं गोष्टींनीं अल्पकालांत आर्य-जननीची चांगलीच सेवा केली, यांत कांहीं संशय नाहीं. अशी फारच थोड्या लोकांकडून झाली असेल.याप्रमाणें इतर शेंकडों पदवीधरांनींही फुरसत करून अशा प्रकारचे प्रयत्न सुरू ठेवले असते तर आपल्या भाषेंत आज-पर्यंत केवढें ज्ञानभांडार झालें असतें! कै० कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर यांजकडून, तसेंच *हरिपंत पंडित इ० पूर्वीच्या कांहीं लोकांकडूनही मराठी भाषेची बरीच सेवा घडून आली आहे, हेंही येथें सांगणें जरूर आहे.

---

* सदरहू गृहस्थांचे बरेच मासिक लेख ' विविधज्ञानविस्तार ' या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झाले आहेत.

आतां बरीच मंडळी असा आक्षेप घेतील कीं, पूर्वीच्या ग्रंथकारास राजेरजवाड्यांकडून उदार आश्रय मिळत असे, व त्यामुळें त्यांजकडून ग्रंथ होत असत. याचें उदाहरण फार लांब शोधावयास नको. प्रस्तुत ग्रंथकार बाणभट्ट हाच याचें ढळढळीत उदाहरण आहे. गोष्ट खरी आहे! तथापि सर्वच ग्रंथकार लक्ष्मीबाईनें आपल्याकडे घेतले आहेत असें मात्र म्हणतां येत नाहीं; तर तिनें त्यांची वांटणी करून मानाप्रमाणें अधिक ग्रंथकार आपल्या थोरल्या वहिणीच्याच वांट्यास दिले आहेत! "विद्वान् दरिद्रो यतः" "विद्वत्सु दारिद्रता" इत्यादि वचनें या गोष्टीची चांगली साक्ष देत आहेत! व्यक्तिविषयक उदाहरणें पाहिजे असतील तर प्रसिद्ध मोरोपंत कवीचें अगदीं ताजें आहे. मोरोपंतांनीं उपजीवनसाधन—कर्णाश्रित लेखणी कांहीं कारणानें खालीं ठेवल्यावर पुष्कळ संस्कृत व प्राकृत काव्यें केलीं. तीं कोणाकडून उत्तेजन मिळाल्यामुळें केलीं, असें मुळींच म्हणतां यावयाचें नाहीं. याचप्रमाणें मुक्तेश्वर, रघुनाथपंडित* वगैरे कवींचींही उदाहरणें होत. दुसरें, इंग्लिश ग्रंथकार डॉ० जानसन याचें उदाहरण घ्या. हा ग्रंथकार अक्काच्या वांट्यास गेला होता! त्यामुळें, त्याची आई वारली तेव्हां तिचा दिवस करण्यास त्याजवळ एक छदाम देखील नव्हता. तेव्हां त्यानें 'रासेलस' नांवाचा ग्रंथ करून व त्याचा हक्क विकून त्या द्रव्यानें आपल्या आईचा दिवस केला! ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. तात्पर्य, उपजीवनाच्या मागें धावणें, हें तर प्रायः आपल्या सर्वांच्या नशिबीं लागलेंच आहे. तथापि त्यांतले त्यांत चैनींत फारसा

---

* ह्या कवीचें सुरस 'दमयंतीस्वयंवर' तर सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच. परंतु आलीकडे त्याचे आणखी दोन पद्यग्रंथ सांपडले आहेत. एक 'गजेंद्रमोक्ष' व दुसरा 'रामदासवर्णन.' यांत पहिलें काव्य दमयंतीस्वयंवराच्या सालोसाल आहे. ह्या काव्यांत दमयंतीस्वयंवरातीलही कांहीं पद्यें आढळतात. हा कवि श. १५८२–१६१२ पर्यंत असावा.

पुढें दाखल केलेलें पद्य ह्या कवीच्या संबंधीचें आहे—

म्हातारा बहु जाहलों कवणही त्राता नसे भेटला
मातेची तजवीज तेच उदरीं माता गमे पेटला।
हातामाजि नसेच एक कवडी हा ताप आतां हरी
दातारा मज वांचवीं सदय हो मातापिता तूं हरी ॥ १ ॥

ह्या त्याच्या उद्गारावरून रघुनाथपंडित हा आठराविश्वे दारिद्र्यानें पीडलेला होता! अशीच प्रायः इतर कवींचीही स्थिति होय!

ग्रंथमाला, १२८, नोव्हेंबर १९०४ पहा.

वेळ न घालवितां आळस सोडून ' बिंदुसरो ' न्यायानें किंवा " कणशः क्षणशश्चैव विद्यामर्थंच साधयेत् " या वचनाप अनुसरून उद्यमपरता स्वीकारली असतां कालगतीनें महत्कार्यें घडून येतात ! हें तत्त्व नेहमीं लक्षांत ठेवून उच्च-प्रतिच्या उपयुक्त ग्रंथादिकांविषयीं प्रयत्न चालू ठेवले असतां ते सिद्धीस जाणार नाहींत, असें कदापि होणार नाहीं.

✓साहित्यशास्त्रांत गद्य काव्याचे आख्यायिका व कथा असे दोन भेद सांगितले आहेत.

गद्यंतु गदितं द्वेधा कथा चाख्यायिकेति च ।
कथा कल्पितवृत्तांता सत्यार्थाख्यायिका मता ॥

अलंकारसंग्रह.

बाणभट्टाचे दोन्ही ग्रंथ या दोहींचीं उदाहरणें होत. त्यानें स्वतः हर्षचरितास ' आख्यायिका ' म्हटलें आहे व कादंबरीस ' कथा ' असेंही म्हटलें आहे. तें असें:-

करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिघृक्षुर्वनचापलम् ।

हर्षचरित.

धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ।

कादंबरी.

✓अग्निपुराणांत आख्यायिका आणि कथा यांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं अशीं:—

कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ।
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ।
भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णिकोत्तरा ।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र साख्यायिका मता ।
श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ।
मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ॥
परिच्छेदो न यत्र स्याद्भवेद्वा लम्बकैः क्वचित् ।
सा कथा नाम तद्भूमैं निबध्नीयाच्चतुष्पदीम् ।

अग्निपुराण—अध्याय ३३७—श्लो. १३—१७.

साहित्यदर्पणांत आख्यायिकेचें व कथेचें पुढें लिहिल्याप्रमाणें लक्षण सांगितलें आहे तें असें:—

---

१ सर्गादिवत्कथासंधिरुच्छ्वासः। २ भाविवस्तुसंसूचनाय वाग्विरच्यते तद्वक्त्रम् ।

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम् ।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित्क्वचित्-
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केन चित्
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

यथा–हर्षचरितादिः

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥

यथा–कादम्बर्यादिः

याप्रमाणें बाणकवीचीं दोन्ही काव्यें यथोक्त लक्षणांप्रमाणें आहेत. ह्या आख्यायिकाकाव्यांत हर्षराजाचें चरित ग्रथित केलें असल्यामुळें यास हर्षचरित म्हटलें आहे व कथाकाव्यांत गंधर्वकन्या कादंबरी ही मुख्य नायिका असल्यामुळें तिचेंच नांव त्यास दिलें आहे. बाणभट्टाच्या पूर्वीचीं आख्यायिकाकाव्यें प्रायः लुप्तप्राय झालीं असावीं असें वाटतें व तीं पुढें आणखी झालीं असल्याबद्दल अद्यापिही आढळण्यांत आलें नाहीं.

बाणभट्टानें पुढें लिहिलेल्या हर्षचरितांतील एका प्रास्ताविक पद्यांत पूर्वीच्या आख्यायिकाकारांस वंदन केलें आहे तें असें:—

उच्छ्वासान्तेष्वखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती।
कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः॥

साहित्यशास्त्राचे पूर्वाचार्य भामह यांच्या आख्यायिकालक्षणांपैकीं एक पद्य आढळलें तें असें:—

"वक्त्रं चापरवक्त्रं च काव्ये काव्यार्थशंसिनि।
सत्यार्थेन सुसंबद्धे तथोच्छ्वासैः परिष्कृते ॥"

यावरून आख्यायिकाकाव्य फार प्राचीन काळींही प्रचारांत असावें असें उघड दिसतें.

---

१ भामह यांचे ग्रंथ आतां सांपडत नाहींत कांहीं ग्रंथांच्या टीकांत मात्र त्यांच्या ग्रंथांतून घेतलेले ग्रंथाचे भाग केलें आहेत.

संस्कृतव्याकरणशास्त्रांतील वार्तिककार कात्यायन यांच्या वार्तिकावरून तर फार प्राचीनकाला देखील आख्यायिकाकाव्यें होतीं असें लक्षात येतें.

" तदधीते तद्वेद " ४ । २ । ५९ ह्या पाणिनीच्या सूत्रावर कात्यायनानें वार्तिक करून पूरण केलें आहे. तें असें: —" आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च " ॥ यांतील आख्यायिकेच्या संबंधानें ' वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता '। असें उदाहरण पाणिनीच्या सूत्रांवरची प्राचीन टीका काशिका हींत व कौमुदींतही दिलें आहे. यावरून ह्या आख्यायिकेचें प्राचीनत्व उघडच सिद्ध होतें. सुबंधूची वासवदत्ता ही निराळी. हिला आतां अर्वाचीन म्हणण्यास हरकत वाटत नाहीं. ही आख्यायिका नाहीं हें कथाकाव्य आहे. इतर काव्यांच्या ऐवजीं आख्यायिकाकाव्यांचा प्रचार चालू राहता तर ऐतिहासिक गोष्टींत चांगलीच भर पडली असती, परंतु आमच्या दुर्दैवानें तसा योग घडून आला नाहीं, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय! आतां इतिहासाचें महत्त्व लक्षांत न आणणाऱ्या इतर संस्कृत कवींकडे पाहिलें असतां बाणभट्टाच्या हर्षचरिताचा आपणाला मोठाच लाभ झाला आहे यांत कांहीं संशय नाहीं. या संबंधानें बाणभट्टाची योग्यता कालिदास, भवभूति इत्यादिकांपेक्षां देखील अधिक समजली पाहिजे. कथाकाव्य करण्याचा क्रम देखील पुढें फारसा राहिला नाहीं असें वाटतें. पद्यापेक्षां गद्यांत बाणभट्टाचें अप्रतिम कवित्व दिसून येतें. असें इतर कोणत्याही कवीचें गद्यांत दिसून येत नाहीं

बाणभट्टाच्या अगोदरचें सुबंधु कवीनें केलेलें कथाकाव्य ' वासवदत्ता ' हें होय. पुढें बाणभट्टानें तर दोन्ही प्रकारचा गद्यकाव्यें रचून सुबंधूवर ही ताण केली. दंडीनेंही ' दशकुमारचरित ' नांवाचें कथाकाव्य केलें आहे. परंतु

---

१ संस्कृत व्याकरण हें तीन महर्षींनीं केलें आहे. पाणिनीनें मूलसूत्रें केलीं आहेत, त्यांवर कात्यायनानें वार्तिकें करून पूरण केलें आहे, आणि त्यांवर पतंजलीनें महाभाष्य करून पूरण केलें आहे. .

कात्यायनाचा काल दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीं असावा, असा याकोबीपर्यंत पंडितांचा तर्क आहे.

२ कथासरित्सागर, मालतीमाधव, रत्नावली, मेघदूत इत्यादि ग्रंथांत ' वासवदत्ता ' इचा उल्लेख केलेला आहे.' यावरून पूर्वकालीं ही आख्यायिका व हें नांव फारच प्रिय होतें असें वाटतें.

तें कादंबरीच्या तोडीचें झालें नाहीं. बाणभट्टानें शिवाय पद्यमय काव्यें व नाटकेंही रचिलीं असल्यानें लक्षांत येतें. तेव्हां सर्व संस्कृत कवींत बाणभट्टाची योग्यता सर्व प्रकारांनीं अधिकच समजली पाहिजे. खरोखरोच पाहिलें तर बाणकवीस वाणी ही अगदींच वश असल्यामुळें तिचे सर्व हृदयंगम विलास त्याच्या कवितेंत जिकडे तिकडे दृष्टीस पडत आहेत व त्यामुळें तिचे ठायीं अत्यंत मनोहरत्व आलें आहे !

✓बाणेन हृदि लग्नेन यन्मंदोपि पदक्रमः
प्रायः कविकुरंङ्गाणा चापलं तत्र कारणम् ॥

बाणाचा कवित्वरूपी बाण एकदा हृदयांत शिरल्यानंतर कोणी कविकुरंगानें कविता करणें म्हणजे व्यर्थ धडपड माल होय ! ह्या एका कवीच्या उक्तीप्रमाणें बाणभट्टाच्या पुढें आजपर्यंत असा सरस गद्यकाव्य करणारा कोणी कवि निपजलाच नाहीं हें मात्र खरें; बाणभट्टानें बद्धलेला कवितेचा प्रवाह त्याच्यापुढें फारसा अव्याहत चालू न राहतां पुनः पूर्ववळणावरच गेला; म्हणजे पुनः पद्यमय व गद्यपद्यमय ग्रंथच पूर्वीप्रमाणें चालू राहिले असें लक्षांत येतें.

हर्षचरित हें ऐतिहासिक असल्यामुळें आणि त्यांतील वर्णनें बऱ्याच ठिकाणीं व्यवहाराला अनुसरून असल्यामुळें त्यांतीलच पुष्कळ उतारे दिले आहेत. कादंबरीचा प्रसार पाहिल्यापासूनच हर्षचरितापेक्षां सर्वत्र फार असल्यामुळें तींतील उतारे थोडे दिले आहेत. आतां कादंबरी हा बाणभट्टाचा परिपक्वदशेंतला (शेवटचा) ग्रंथ असल्यामुळें यांत प्रसादगुण फारच उत्तम साधला आहे. तथापि हर्षचरितांतील उतारे, त्या त्या ठिकाणचे प्रसंग लक्षांत आणले असतां, कमी प्रतीचे आहेत, असें मात्र नाहीं. उलट ऐतिहासिकदृष्ट्या अधिक महत्त्वाचे असून रसभरितही आहेत.

आतां अशा प्रकारचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे सहृदय विद्वानांखेरीज इतरांस ते प्रिय वाटणें कठीण तर खरेंच. तथापि हा निबंध बऱ्याच वाचकवर्गास प्रिय व्हावा म्हणून निबंध लिहिणारानें आपल्याकडून पुष्कळ प्रयत्न केला आहे. यांत त्या त्या प्रसंगास शोभणारीं अशीं सुभाषितें, आख्यायिका, आणि बुद्ध व श्रीहर्ष (नैषधकर्ता) यांची प्रसंगानें दिलेलीं मध्यें मध्यें बोधप्रद अशीं सांक्षिप्त

---

१ सुप्तिङन्तपदांचा प्रयोग (काव्य रचणें) पक्षीं पावलें टाकणें (पळणें.).

चरित्रें, तशींच शेवटीं हर्षचरित्रांतील व कादंबरींतील चित्रलेखक सांक्षिप्त कथानकें इ० प्रकार यांत घातल्यानें सामान्य प्रतीच्या [illegible]कांचें देखील हा निबंध बरेंच मनोरंजन करील अशी आशा वाटत आहे. आतां सृष्टिकर्त्याच्या ' ज्ञानलवदुर्विदग्ध ' खाणींतलाच तो; हिरा असल्यास साक्षात् सरस्वतीची देखल करामत त्याजपुढ चालावयाची नाहीं, मग मजसारख्याची तर कोठून चालणार !

ह्या निबंधांत, आपल्या कवीवर लहानपणींच मातृपितृवियोगाचा मोठा प्रसंग गुजरला होता, तरी न डगमगतां त्यानें आपल्या पदरीं असलेल्या बऱ्याच मंडळीवर आपलें वर्चस्व राखलें, चांगला विद्याभ्यास केला, देशाटन केलें, राजेरजवाडे, पंडितजन इत्यादिकांच्या भेटी घेतल्या, आणि ज्ञान व चातुर्य संपादिलें; व शेवटीं राजाधिराज हर्षराजा याची भेट घेऊन, दुर्जनांनीं केलेले आपल्या विरुद्ध प्रयत्न कुंठित केले आणि राजाचा आपल्यावरील रोष नाहींसा करून त्यावर आपली छाप ठेवून त्यापासून अपार संपत्ति मिळविली, व त्याचे दरबारीं आपण सर्व पंडितांत मुख्य राहून हर्षराजालाही विद्येचा लाभ करून दिला, इत्यादि गोष्टींचे वर्णन केलें आहे.

ही बाणकवीची करामत पाहून भगवान् शंकराचार्य यांच्या उक्तीचें येथें स्मरण होतें:—

दृष्टान्तो नैव दृष्स्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः
स्पर्शश्चेत्तत्र कल्प्यः स न यति यदहो स्वर्णतामश्मसारं
न स्पर्शत्वं, तथापि श्रितचरणयुगे सद्गुरुः स्वीयशिष्ये
स्वीयं साम्यं विधत्ते, भवति निरुपमस्तेन चालौकिकोऽपि ॥१

श १ श्लो की.

ज्ञान देणाऱ्या गुरूला दृष्टांत देण्यास जगांत कोणतीही तत्समान वस्तु नाहीं. पारिसाचा दृष्टांत द्यावा, तर तो लोखंडाचें सोनें करतो इतकेंच, परंतु स्वरूप (परीस)बनवीत नाहीं ! ज्ञानरूपी गुरु तर शिष्याला आपल्यासारखा(ज्ञानी) बनवितो ! त्याप्रमाणें बाणानें हर्षास आपल्यासारखें विद्वान् व कवि केलें ! ' आपणांसारखे करिती तात्काळ !' अशी प्राकृत कवीची उक्तिही याच अर्थी आहे. आतां हें वेदांतांतील वचन आहे, तथापि तें येथेंही बरोबर लागू पडलें आहे.

ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर पाहूं गेलें असतां हर्षराजासारखा सद्गुणमंडित राजा क्वचितच आढळेल. यूरोपखंडांतील सीझर, नेपोलियन इत्यादि तद्देशीय शूर राजांनीं युद्धसंबंधी कांहीं दिव्यें करून ठेवलीं आहेत तर तिकडील लोक त्यांची किती तरी महती वर्णन करतात ! हर्षराजावर तर हिंमत खचविणारे मोठमोठे दुःखकारक प्रसंग गुजरले असतां आपलें धैर्य खचूं न देतां त्यानें महान् पराक्रम करून आपल्या शत्रूंचा पराभव केला, राज्याचा विस्तार केला, बाणभट्टासारख्या विद्वानांच्या सहवासानें चांगलीच विद्या संपादून ंथ केले व राज्योपभोगांत किंवा विषयसुखांतच गर्क न राहतां दिवाकरमित्रासारख्या सत्पुरुषाच्या समा मानें कर्णासारखें दोन्ही प्रकारचें शौर्य दाखवून परलोक जिंकण्याचेंही साधन केलें !

याशिवाय यांत ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आणखीही गोष्टी आहेत. हर्षाचा बांधव कृष्णराज याचें परोपकारकर्तृत्व फारच प्रशंसनीय आहे. राज्यवर्धनाच्या चरित्रावरून नेहमीं सावध राहणेंच उचित आहे. तसेंच ' विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ' याचीं उदाहरणं, बाणादि कवि तर आहेतच; परंतु याचें आणखीही ढळढळीत उदाहरण नैषधकर्ता श्रीहर्ष याचें फारच ठसण्यासारखें आहे. 'चिते वाचि क्रियायांच महतामेकरूपता ''याचें मूर्तिमंत उदाहरण सत्पुरुष दिवाकरमित्र याच्या आचरणांत आढळून आलेलें आहे. " उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् " अशी समवृत्ति, सत्यनिष्ठा, उपरति आणि अत्यंत दृढ निश्चय हीं बुद्धाचे चरितांत असल्यामुळें तो 'नरका नारायण' झालेला आहे ! इत्यादि अनेक बोधप्रद गोष्टीहो यांत आढळून येण्यासारख्या आहेत.

ह्या निबंधाच्या वाचनानें जर वाचकांच्या मनांत ह्या कवीविषयीं अधिक आस्था उत्पन्न होऊन त्याचे ग्रंथ वाचण्याची अधिक प्रवृत्ति झाली आणि त्याच्या दुर्लभ ग्रंथांच्या शोधाचे प्रयत्न झाले व अशा प्रकारचे अन्य कवींविषयीं निबंध लिहिण्याची देशबांधवांच्या मनांत स्फूर्ति उद्भवली तर हा निबंध लिहिण्याची चांगलीच सार्थकता झाली, असें हा निबंध लिहिणारा समजेल.

प्रस्तावनेच्या आरंभीं नामनिर्देश केलेल्या विद्वज्जनांनीं आपला अमोलिक वेळ खर्चून हा निबंध वाचण्याची व कांहीं ठिकाणीं योग्य सूचना देण्याची तसदी घेतली याबद्दल ग्रंथकार त्यांचा फार अभारी आहे; त्यांतही

भांडारकर व त्यांचे चिरंजीव देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर एम्. ए. यांनीं या संबंधाचीं अनेक पुस्तकें देण्याची व पण्कळ प्रसंगीं वाटाघाट करण्यांत आपला बहुमूल्य काळ खर्च करून साहाय्य करण्याची कृपा केली, याबद्दल ग्रंथकार त्यांचा फारच ऋणी आहे.

तसेंच रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर-मराठा पत्राचे एडिटर यांनीही हा निबंध वाचून पाहण्याची तसदी घेतली, याबद्दल ग्रंथकार त्यांचाही आभारी आहे.

शेवटीं, 'इंदिरा' प्रेसचे मालक रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांनीं पहिल्या आवृत्तीचा हक्क घेऊन ग्रंथकाराची यथाशक्ति संभावना केली, याबद्दल ग्रंथकार त्यांचाही आभारी आहे.

पुणें. पेठ शनवार.
मि. फा शु. ९ श. १८२६.

पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

बाणाचे पूर्वज, संबंधी, गुरु, वसतिस्थान वगैरे. १–२

हर्षांचा बंधु कृष्ण यानें बाणाविषयींचा हर्षराजाच्या मतांतला वाईट ग्रह काढून टाकणें व त्याची परोपकार बुद्धि. ३

बाण व हर्ष यांची भेट, हर्षाचें बाणास सोंचून बोलणें, त्यावर बाणाचें उत्तर व त्याचें घरीं परत जाणें.... ... ... ४

हर्षाची राजधानी आणि पूर्वज, त्यांबद्दलचा ताम्रपटांतील लेख; हर्षांचा बाप, भाऊ, बहीण, वगैरेबद्दल.... ... ... ५–६

हर्षांची बहीण राज्यश्री इचा विवाह, बंधु राज्यवर्धन याची हूणावर स्वारी, मातृपितृविरहामुळें त्याची विरक्तता, मालवानें ग्रहवर्म्यांस मारणें, राज्यवर्धनानें मालवाचा सूड घेणें व गौडानें राज्यवर्धनाचा घात करणें वगैरे ७

गौडादिक शत्रु जिंकण्याविषयीं हर्षांची प्रतिज्ञा, त्याची व भंडीची वाटेंत भेट, हर्षाचें बहिणीच्या शोधाकरितां जाणें, दिवाकरमित्राची भेट वगैरे. ८

कालनिर्देशाच्या महत्वाबद्दल, युद्धचरित [टिपेंत) व बौद्ध धर्म यांबद्दल; बौद्धांचें परदेशीं जाणें; चिनी यात्रेकरू इट्सिंग् याचें येणें, भर्तृहरि हा बौद्ध असल्याबद्दल उल्लेख वगैरे. ९–१३

हर्षांचा बौद्ध धर्माविषयीं कल, रत्नावली, प्रियदर्शिका व नागानंद यांच्या कर्तृत्वाबद्दल; हूएनस्यांग् याचा हिंदुस्थानचा प्रवास, त्याचे ग्रंथ व त्यांत असलेली हर्षराजाची माहिती वगैरे. १४–२१

हर्षचरितांतील व हूएनस्यांग् याच्या ग्रंथांतील कांहीं गोष्टींबद्दल विरोध. ... २२–२३

हर्ष व बाण यांच्या कालनिर्णयासंबंधानें प्रमाणभूत लेख; पुलकेशी व हर्ष यांचे युद्धाबद्दल.... ... ... २३–२५

हर्षांचा मृत्युकाल, त्याचा शक; बाणाच्या पूर्वीचे कवि आणि बाण व भवभूति यांच्या कालाबद्दल. २६–२८

बाणाची भाषाशैली, गद्यग्रंथ, त्यांतील महत्वाच्या गोष्टी, आचारविचार, बोधपर स्थळें वगैरे. २९–३१

बाणपुत्रानें उत्तरार्धाचें पूरण केल्याबद्दल. ३२–३३

बाणाचें पद्यकाव्य–चंडीकाशतक आणि त्याचा मित्र मयूर कवि यांबद्दल.... ३३–३४

बाण, मयूर व मातंगदिवाकर. ३४–३५
पार्वतीपरिणयाबद्दल. ३६–४१
बाणाच्या इतर ग्रंथांबद्दल. ४१–५०
नैषधकर्ता–श्रीहर्ष याबद्दल (टिपेंन.) ५१–५३
वादविषयक–रत्नावली इत्यादि नाटकांबद्दल आणि बाण व धावक यांबद्दल. ५४–५७
इपांनें बाणास अपार संपत्ति दिली असल्यायद्दल. ५८
इतर कवींनीं बाणाची केलेली प्रशंसा. ५९–६०
ह्या निबंधांतील महत्वाच्या गोष्टींबद्दल, हर्ष व त्याचे पूर्वज क्षत्रिय होते
किंवा वैश्य होते वगैरेबद्दल. ६१–६८
बाणाच्या चरितांतील ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी. ६८–७०
हर्षचरितांतील संक्षिप्त कथानक. ७१–९३
कादंबरीच्या पूर्वार्धांतील संक्षिप्त कथानक. ९४–१२३
कादंबरीच्या उत्तरार्धांतील संक्षिप्त कथानक. १२४–१४५
हर्षचरित आणि कादंबरी यांतील महत्वाचे उतारे. १४६–१७३
बाणभट्टाच्या पद्यांचे निरानिराळे माप्रले. १७४–१७६
राहिलेले कांहीं महत्वाचे लेख.... ... ... १७७–१८०
शुद्धिपत्र. ... ...

या पुस्तकाबद्दल थोर विद्वानांचे अभिप्राय.

Mr. Pandurang Shastri Parkhi's esssay on Banabhatta is a useful production and does very great credit to the author. In the first part he has brought together all the authentic information about the poet that is to be gathered from the Harsha-Charitra and the researches of modern scholars; in the second are given choice passages from the author's works, and the third contains an abstract of the stories of the Kadambari and the Harshacharitra. Students reading Bana's works for the University Examinations will derive a good deal of benefit from the essay and the general readers will find therein correct information about one of the foremost authors in classical Sanskrit. The essay is written in an agreeable style.

Poona,
11th September 1902.

(Sd.) R. G. BHANDARKAR. M. A. P. H. D &c
(Late Prof. of oriental languages
Deccan College. Poona.)

I have read Mr. Pandurang Shastri Parkhi's essay on Baṇa-bhatta and his works. The essay contains all the available information regarding the poet, and is very instructive and interesting. The extracts from the poet's works are chosen with great judgment and the remarks made on them show good taste. The Marathi abstracts of the prose works of Baṇabhatta are written in such good style and pure language that when one begins to read them he does not feel inclined to stop till going to the end. As the essay is useful and attractive reading it is to be hoped that it will meet with good patronage.

Poona,
5th October 1902.

(Sd.) ABAJI. V. KATHAVATE. B. A.
(Late Prof. of oriental languages,
Elphinstone College, Bombay.)

I have read portions of Pandurang Shastri's work and I am of opinion that the book will prove highly useful and entertaining to Marathi readers. His work on Baṇabhatta deserves the patronage of the public as he has laid under contribution the writings of distinguished foreign authors which are not accessible to ordinary students.

Poona,
7th October 1902.

(Sd.) K. B. PATHAK. B. A.
(Prof. of Sanskrit,
Deccan College, Poona.)

वे. शा. सं. रा. रा. पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी यांनीं लिहिलेलें बाणकवीचें चरित्र व त्यावरील निबंध मीं सप्रम वाचून पाहिला आहे. बाणकवि आणि त्यास आश्रय देणारा श्रीहर्ष या दोघांच्याही संबंधानें ताम्रपट, शिलालेख,चिनी प्रवाशांचे ग्रंथ, यांतून व बाण-कवीच्या सांप्रत उपलब्ध झालेल्या श्रीहर्षचरित्रांतून जी माहिती मिळण्यासारखी आहे, तेवढी सर्व पांडुरंगशास्त्री यांनीं आपल्या निबंधांत व्यवस्थित रीतीनें घातली आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं बाणकवीवरील जेव्हां निबंध लिहिला तेव्हां ही माहिती उप-लब्ध नव्हती; यामुळें विष्णुशास्त्री यांच्या बाणभट्टावरील निबंधापेक्षां पांडुरंगशास्त्री यांचा हल्लींचा निबंध विद्यार्थ्यांस व वाचकांस अधिक उपयुक्त व मनोरंजक झाला आहे. हर्षचरि-त्रांतील नायक हाच रत्नावली, नागानंद, वगैरे नाटकांचा कर्ता आहे,हेंही हल्लीच्या निबंधांत स-प्रमाण दाखविलें आहे. सारांश, बाणकवि आणि श्रीहर्ष यांच्याबद्दल जितकी माहिती मिळणें शक्य होतें. तितकी मिळवून प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला आहे. अशा रीतीनें म्हणजे नव्या ऐति-हासिक पद्धतीनें लिहिलेले निबंध मराठी भाषेंत फारच थोडे आहेत; व त्यांतून ज्यांचा अभ्यास जुन्या शास्त्री लोकांच्या पद्धतीनें झालेला, अशा लोकांकडून तर मराठींत अशा

प्रकारचा ग्रंथ हा पहिलाच माझे पाहण्यांत आलेला आहे. पांडुरंगशास्त्री यांनीं कादंबरींचें सार मराठींत प्रसिद्ध केलें आहे; तेव्हां त्यांचा बाणकवीच्या ग्रंथांशीं कितपत परिचय आहे. हें सांगावयास नकोच. निबंधाची भाषा सरळ व सोपी असून शेवटीं बाणकवीच्या ग्रंथांतून जे उतारे दिले आहेत तेही मार्मिकपणानें निवडलेले असून त्यांपासून बाणकवीच्या लेखनशैलीचा वाचकांस थोडा बहुत परिचय होईल इतकेंच नव्हे, तर त्यांपासून बोध, ऐतिहासिक ज्ञान व मनोरंजनही होण्यासारखें आहे. बाणकवीचा काल हा अर्वाचीन हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील हिंदुलोकांच्या भरभराटीचा बहुतेक शेवटचाच काल होता, असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां तत्कालची स्थिति आणि तीही एका मोठ्या संस्कृत कवीच्या व गद्यग्रंथकाराच्या द्वारें महाराष्ट्र वाचकांपुढें पांडुरंगशास्त्री यांनीं मांडली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. अशा प्रकारचे मराठींत आणखी जितके ग्रंथ होतील तितकें चांगलें; परंतु तसें होणें सर्वस्वी लोकाश्रयावर अवलंबून आहे.

पुणें. } (सही) **बाळ गंगाधर टिळक**, बी. ए. एल्.एल्.बी.
तारीख १४ आक्टोबर १९०२. } (केसरिपत्राचे कर्ते.)

मीं रा. रा. पांडुरंगशास्त्री पारसी यांनीं बाणभट्ट कवीवर लिहिलेला निबंध वाचिला. यांत बाणभट्टाचा व त्यास उदार आश्रय देणाऱ्या श्रीहर्षराजाचा व कवीचा कालनिर्णय चिनई प्रवाशांच्या हकीकती, ताम्रपट, कोरीव लेख, व संस्कृत ग्रंथ यांच्या आधारानें पाश्चात्य ऐतिहासिक पद्धतीनें केला आहे. या पद्धतीची योजना मराठींत लिहिलेल्या ग्रंथांत अलीकडेच सुरू झाली आहे, व जुन्या पद्धतीनें पढलेल्या शास्त्र्यांत तर मला वाटतें अपूर्वच आहे.

के. विष्णुशास्त्री यांनीं बाणभट्टावर एक निबंध लिहिला आहे, यांतील कांहीं चुका, तशाच डॉ. हॉल व प्रोफेसर विल्सन यांच्या चुका रा. रा. पांडुरंगशास्त्री यांनीं चांगल्या दाखविल्या आहेत.

हर्षचरित्र व कादंबरी यांतील उत्तम स्थळें शास्त्रीबोवांनीं मार्मिकपणें दाखविलीं आहेत. त्यांचे पूर्वीचे गद्यात्मक व पद्यात्मक ग्रंथ मीं बहुतेक वाचले आहेत. त्यांच्या संस्कृत कविता केसरींतून मधून मधून येतात, त्यांपैकीं कांहीं मीं वाचिल्या आहेत. शास्त्रीबोवांची विद्वत्ता, रसिकता, शुद्ध व प्रौढ मराठी लिहिण्याची हातोटी, मला पूर्वीपासून माहात आहे. बाणभट्टावरील या निबंधांत हे सारे गुण सरस वठले आहेत. हा निबंध वाचन मला बरीच नवीन माहिती मिळाली व आनंदही झाला. यास लोकांचा उदार आश्रय मिळावा; असा हा निबंध आहे. युनिव्हर्सिटीच्या परिक्षा देणाऱ्यांनीं हा अवश्य वाचावा. मुक्काम मुंबई, ता. २–१–०५.

विष्णु मोरेश्वर महाजनि. एम्. ए.
ए. इन्स्पेक्टर, मांत वऱ्हाड.

वा. वि. मिराशी
ग्रंथ संग्रहालय
नं. ३
ता. ... ...

बाणभट्ट.

" प्रागल्भ्यमधिकमवाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति[1]। "

गोवर्धनाचार्य.

बाणभट्ट हा भार्गववंशांत[2] उत्पन्न झाला. याच परमपूज्य वंशांत च्यवन, दधीच, सारस्वत इत्यादि तपोधन उत्पन्न झाले. साक्षात् सरस्वतीपासून सारस्वत हा झाला, असें हर्षचरितांत म्हटलें आहे. सारस्वताचा चुलतबंधु वत्स यापासून अविच्छिन्न संतति चालत आल्यामुळें त्या वंशास 'वात्स्यायन' असें नांव पडलें. या वंशांत मध्यंतरीं बरेच महर्षि उत्पन्न झाले. बाणाचा निपणजा कुबेर. याला अच्युत, ईशान, हर आणि पाशुपत[3] असे चार पुत्र झाले. त्यांपैकीं पाशुपत हा बाणकवीचा पणजा. याचा पुत्र अर्थपति. याला भृगु, हंस, शुचि, कवि, महीदत्त, धर्म, जातवेदस, चित्रभानु, त्र्यक्ष, अहीदत्त, आणि विश्वरूप असे अकरा पुत्र झाले. बाणकवीचे हे सर्व पूर्वज[4] व समकालीन बंधु यज्ञयागादि कर्में करणारे मोठे कर्मठ, सर्व शास्त्रांचीं तत्त्वें जाणणारे, महाज्ञाते, निर्वैर व शांत असल्याबद्दल त्यानें बऱ्याच ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. चित्रभानूस बाण हा

---

१ अधिक प्रौढता येण्याकरितां वाणी (सरस्वती) बाणरूपानें झाली! सरस्वती स्त्री असल्यामुळें तिच्यांत प्रौढता नव्हती, ती येण्याकरितां ती बाण (पुरुष) रूपानें उत्पन्न झाली! (संस्कृतांत अर्थचमत्काराकरितां ब आणि व एकच मानतात.)

२ महाभारतांत पुढीलप्रमाणें मूळचीं चारच गोत्रें सांगितलीं आहेत.

' मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि भारत ।
अंगिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेवच ॥ '

शांतिपर्व, अध्याय २९६, श्लोक १७.

३ कादंबरींत पाशुपत या नांवाचा मुदलींच उल्लेख नाहीं. त्यामुळें कुबेराचा पुत्र अर्थपति असा भलताच अर्थाचा अनर्थ होतो. तेव्हां यासंबंधाचें पद्य तेथें चुकून राहिलें असावें. संस्कृत प्रोफेसरांच्या हातून कादंबरीच्या इतक्या आवृत्ति निघाल्या असून अशी चूक कशी राहिली तें समजत नाहीं!

४ हर्षचरित्र (मुंबई इडिशन) उच्छ्वास २, पान ४४-४५; ९३-९४-९६ हीं पत्रें पहा; व शेवटीं दिलेल्या उताऱ्यांत पहिला उतारा पहा.

पुत्र झाला. बाणाच्या आईचें नांव राज्यदेवी असें होतें. व त्याच्या आतेचें नांव मालती असें होतें. बाणास गणपति, अधिपति, तारापति व श्यामल असे चार चुलतेबंधु[1] होते. आणखी त्यास चंद्रसेन व मातृषेण असे (दासीपुत्र) बंधु होते. बाणाची आई[2] तो अगदीं लहान असतांच वारली. तेव्हां त्याचे बापास आईप्रमाणें मुलाचें संगोपन करावें लागलें. बाणाचें उपनयन व वेदाध्ययन झाल्यावर त्याचे वयाचे चवदावे वर्षी त्याचा बाप मरण पावला. तेव्हां त्यास फारच दुःख[3] झालें. पितृमरणाचें दुःख त्यानें हर्षचरितांतल्यापेक्षां कादंबरींत शुकशावकाच्या मुखानें फारच हृदयद्रावक वर्णिलें आहे. बाणाचा गुरु भर्तृ[4] या नांवाचा असावा असें वाटतें; कारण त्यानें त्याला कादंबरीच्या आरंभीं नमन केलें आहे. शोणनदीच्या पश्चिमेस 'प्रीतिकूट' या नांवाच्या गांवीं बाणाचें रहाणें असे. या स्थानास 'ब्राह्मणाधिवास' असेंही म्हटलें आहे. त्या वेळच्या राजेरजवाड्यांकडून बाणाच्या पूर्वजांचा मोठा सन्मान राहून त्यांस बरेंच वैभव प्राप्त झालें होतें असें लक्षांत येतें. बाणभट्ट हा देशाटन करावयास निघाला म्हणजे त्याजबरोबर एखाद्या संस्थानिकाप्रमाणें बरीच मंडळी असे. या वरून "विद्वान् दारिद्र्यो यतः"[5] या साधारण नियमास हा अपवाद आढळला, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. बाणभट्टाचें राहणें हर्षराजाच्या राज्यांतच होतें असें लक्षांत येतें. कांहीं दुर्जनांनीं[5] भलतें सलतें सांगून हर्षराजाचे मनांत बाणभट्टाविषयीं वाईट ग्रह उत्पन्न केला होता. परंतु हर्षाचा बंधु कृष्ण हा सज्जन व विद्वान् यांच्या पक्षाचा असल्यामुळें त्यानें बाणकवीविषयीं हर्षराजापाशीं गोष्ट काढून 'लहान

१ 'पितृव्यपुत्राः' असा सामान्य निर्देश आहे.

२ स बाल एव विधेर्बलवतो वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या। जातस्नेहस्तु नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्।

३ संस्थितेच पितरि महता शोकेनाभीलमनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान् दिवसानात्मगृह एवानैषीत्।

४ भर्तृच्या नांवावर थोडींशीं पद्यें आढळतात, त्यांतील एक मासल्याकरितां पुढें दिलें आहे.

'कामं प्रियानपि प्राणान् विमुंचन्ति मनस्विनः।
इच्छन्ति नत्वमित्रेभ्यो महतीमपि सत्क्रियाम्'॥

५ दुर्जनाच्या संबंधानें कादंबरीच्या आरंभीं बाणभट्टानें याप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:"

'अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा मुखे'॥

वयांत प्रायः सर्वांकडून प्रमाद घडतात ' इत्यादि प्रकारें सांगून हर्षराजाचे मनांतला दुर्ग्रह काढून टाकला. ठीकच आहे, परोपकारी व चतुर पुरुष असतात, ते थोर लोकांजवळ समयोचित भाषण करून असेंच कार्य साधून घेतात. ' काल-प्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति । ' ही कविकुलगुरूची उक्ति अगदीं यथार्थ आहे. असो. कृष्ण यानें बाणभट्टास हर्षराजाचे भेटीस येण्या विषयीं पत्र पाठवून मोठ्या अगत्यानें बोलाविलें आहे. बाणभट्टानें कृष्ण यास ' अशेषभुवननिष्कारणबंधु ' असें म्हटलें आहे तें ठीकच. पत्र घेऊन आलेल्या दूतास बाणानें ' भद्रमशेषभुवननिष्कारणबंधोस्तत्रभवतः कृष्णस्य ' असें म्हणून कुशल विचारिलें आहे; व त्या सज्जनास[1] उद्देशूनच,

" अतिगंभीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितसिद्धिं गुणवंतः पार्थिवा घटकाः ॥ "

" रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।
अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ "

असे उद्गार त्यानें काढले आहेत. यापूर्वी हर्षराजाचे दरबारीं बाणभट्टाचें येणेंजाणें नव्हतें, व त्याच्या पूर्वजांचेंही नव्हतें, असें त्याचेच लेखावरून[2] स्पष्ट होतें. यामुळें बाणास प्रथमतः हर्षराजाकडे जाण्यास मोठी काळजी वाटली होती. तथापि राजबंधु कृष्ण याच्या लेखावर भरंवसा ठेवून तो हर्षाचे भेटीस गेला. हर्षाचा बंधु कृष्ण यानें आपल्याकडून राजाच्या मनांतला वाईट ग्रह काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला होता, तरी बाणभट्टाची भेट झाल्यावर हर्षराजा हा आपल्याजवळ बसलेल्या मालव देशच्या राजपुत्राजवळ ' हा मोठा जार[3] आहे '

---

१ सज्जनाच्या संबंधानें ' प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणिच सदा खलु भवान्ति सतां चेतांसि ' असें कादंबरींतही बाणभट्टानें हारीत ऋषीच्या संबंधानें शुकशावकाच्या मुखांत वाक्य घातलें आहे.

२ ' किं करोमि अन्यथा संभावितोऽस्मि राज्ञा' ' निर्निमित्तबंधुनाच संदिष्टमेवं कृष्णेन । ' ' अतिगंभीरं महद्राजकुलं । ' ' नच तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता प्रीतिः । ' ' न राजवल्लभ-परिचयः । अवश्यं गंतव्यं । सर्वथा भगवान् पुरारातिर्भुवनगुरुर्गतस्य मे सर्वं सांप्रतमाचरिष्यति ' । इत्यवधार्य गमनाय मतिमकरोत्. ' ॥

३ ' महानयं भुजंगः ' असें हर्षानें म्हटलें. यावर बाणकवींनें ' का मे भुजंगता ' असें खुबीनें उत्तर दिलें. म्हणजे कोणता माझा जारपणा ? किंवा कोणती (स्त्री) माझ्या हातीं आली ? किंवा ' कामे भुजंगता ' म्हणजे मदनाचे ठायीं भुजंगता म्हणजे जारपणा आहे ! माझे ठायीं नाहीं. असे खुबीनें श्लेषचमत्कार केले. (शेवटी दिलेल्या उताऱ्यांत पहा.)

असें बाणास अनुलक्षून श्लेषोक्तीनें बोलला. तें ऐकून बाणभट्टानें ही राजाची भीड न धरितां म्हटलें, ' राजा ! अज्ञान्यासारखें व कांहींएक लोकचरित माहीत नस-ल्यासारखें काय बोलतोस ? लोक चमत्कारिक असतात; ते पाहिजे तें बोलतात, परंतु थोरांनीं यथार्थ असेल तेंच लक्षांत घेतलें पाहिजे. ह्या असल्या भाषणानें मला फारच वाईट वाटतें. मी कोणी असा तसा नव्हें. सर्वत्र प्रसिद्ध व अतिप-वित्र अशा वात्स्यायनकुलांत जन्मलों आहें. यथाकालीं माझे सर्व संस्कार होऊन उपनयनानंतर मी सांगवेदाध्ययन व शास्त्राध्ययन केलें आहे. माझा विवाह होऊन मी गृहस्थाश्रमी झालों आहें. इहलोक व परलोक याला घातक असें मजकडून कांहींएक वर्तन घडलें नाहीं. यांत मीं कांहींएक छपवीत नाहीं. सांप्रत बुद्धासा-रखा शांत, मनूसारखा वर्णाश्रमांची व्यवस्था करणारा, व यमधर्मासारखा दंड-धारी तूं राजा असतां भलत्यासलत्या गोष्टी करण्याविषयीं कोणाच्या मनांत तरी येणार आहे ? फार काय सांगावें? मी कसा आहें तें अल्प काळांतच सहवासानें कळून येईल. ' यावर ' आम्हीं असें ऐकिलें म्हणून म्हटलें ' असें बोलून हर्षानें बाणाचा सन्मान न करितां केवळ प्रसन्नतेचें चिन्ह मात्र दाखविलें व तो उठून गेला. बाणकवीच्या अशा भाषणानें हर्षास राग आला नाहीं यावरून

" पुरुषाः सुलभा लोके सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्यच पथ्यस्य वक्ता श्रोताच दुर्लभः ॥ "

ह्या आद्यकवीच्या वचनाचें स्मरण होऊन वक्ता व श्रोता हे दोघेही स्तुतीस पात्र आहेत, असें लक्षांत आल्यावांचून रहात नाहीं. ह्या वेळीं हर्षराजानें बाण-भट्टाचा सन्मान जरी केला नाहीं, तरी प्रसन्न मुद्रेनें आपलें प्रेम व्यक्त केलेंच. यानंतर थोडक्याच दिवसांत बाणकवीची छाप हर्षराजावर बसून संतुष्ट झालेल्या श्रीहर्षानें बाणकवीस सन्मान, प्रेम, वित्त, विश्वास इत्यादिकांच्या परमावधीस नेऊन पोहोंचविलें !

शरद्दतूंत बाण आपल्या घरीं आला, तेव्हां हर्षराजानें त्याचा मोठा सन्मान केला म्हणून त्याच्या आप्तमित्रांस फारच आनंद झाला. मग त्यांच्या आग्र-हावरून त्यानें त्यांस हर्षचरित सांगितलें आहे.

श्रीकंठदेशांतं स्थाण्वीश्वर (स्थानेश्वर) येथें श्रीहर्षाच्या पूर्वजांचें व त्याच्या

१ हा मजकूर पुढ ादलल्या हर्षचारतांच्या साक्षप्त गाष्टात आह. तथाप काणा ु निबंधच वाचतात याकरितां व पुढील महत्वाच्या ऐतेहासिक टिपा गोष्टींत दाखल कर-ण्यापेक्षां मुख्य निबंधांत असलेल्या बऱ्या यासाठीं थोडी द्विरुक्ति झाली तरी चिंता नाहीं, असें मनांत येऊन येथेंही थोडा ऐतिहासिक भाग दिला आहे.

राजधानचिें ठिकाण होतें. (तें पुढें हर्षराजानें कान्यकुब्ज (कनोज़) येथें नेलें, असें हुएनस्यांग याच्या लेखावरून कळतें.) त्याच्या वंशाचा मूळपुरुष पुष्पभूति नांवाचा मोठा विख्यात राजा होऊन गेला. त्याचे वंशांत हर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन किंवा प्रतापशील हा मोठा पराक्रमी राजा झाला. हर्षाच्या आईचें नांव यशोमती असें होतें.

१ हर्षाच्या बापाचें नाव प्रभाकरवर्धन व आईचें यशोमती; आजाचें नाव आदित्यवर्धन, आजीचें महासेनगुप्ता; पणजाचें नाव राज्यवर्धन, पणजीचें अप्सरोदेवी; निपणजाचें नांव नरवर्धन आणि निपणजीचें वज्रिणीदेवी असें होतें. हर्षाचा बाप, आजा व पणजा हे तिघेही सूर्यभक्त होते. परंतु हर्षाचा वडील भाऊ राज्यवर्धन हा बौद्ध होता, असें ताम्रपट्टांतील लेखावरून कळतें. हर्ष हा शिवभक्त होता यावद्दल हर्षचरित्रावरून व पुढील ताम्रपत्रांत ' परममाहेश्वर ' या पदावरून ही स्पष्ट होतें. परंतु पुढें तोही बौद्ध झाला, असें लक्षांत येतें.

हर्षानें ब्राह्मणांना गांव अग्रहार दिल्यावद्दल दोन ताम्रपट्ट उत्तर हिंदुस्थानांत जमिनींत सांपडले आहेत. ह्या दोहींतही वर लिहिलेला मजकूर आहे. फक्त दोहींत ब्राह्मणांचीं, गांवांचीं, व अधिकाऱ्यांचीं नांवें मात्र वेगळीं आहेत. तो ताम्रपत्रांतील लेख कसा असतो अशी जिज्ञासा कोणाच्या ही मनांत सहज होण्यासारखी आहे, याकरितां त्यांपैकीं एक लेख जशाचा तसा खालीं दिला आहे.

'एपिग्राफिया इंडिका' (Vol. IV. September 1896) यांत हर्षानें दिलेल्या अग्रहारावद्दल ताम्रपट्ट दोन छापले आहेत, त्यांपैकीं हा एक आहे.

बाणादिमहाकविवर्णितश्रीहर्षमहाराजानां दानपत्रम् ।

" श्री स्स्वंस्ति महानौर्हस्त्यश्वजयस्कंधावाराच्छ्रीवर्द्धमानकोट्या महाराजश्रीनरवर्द्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानुध्यातः श्रीवज्रिणीदेव्यामुत्पन्नः परमादित्यभक्तो महाराजश्रीराज्यवर्द्धनस्तस्य-पुत्रस्तत्पादानुध्यातः श्रीमदप्सरोदेव्यामुत्पन्नः परमादित्यभक्तो महाराजश्रीमदादित्यवर्धनस्तस्यपुत्रस्तत्पादानुध्यातःश्रीमहासेनगुप्तादेव्यामुत्पन्नश्चतुस्समुद्रातिक्रान्तकीर्तिः प्रतापानुरागोपनतान्यराजो वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृतचक्र एकचक्ररथ इव प्रजानामार्तिहरः परमादित्यभक्तः परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीप्रभाकरवर्द्धनस्तस्यपुत्रस्तत्पादानुध्यातस्सितयशः प्रतानविच्छुरितसकलभुवनमण्डलः परिगृहीतधनदवरुणेन्द्रप्रभृतिलोकपालतेजास्समथोपार्जितानेकद्रविणभूमिप्रदानसंप्रीणितार्थिहृदयोतिशयितपूर्व्वराजचरितो देव्याममलयशोमत्यां श्रीयशोमत्यामुत्पन्नः परमसौगतस्सुगतइवपरहितैकरतः परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीराज्यवर्द्धनः ।

राजानो युधि दुष्टवाजिन इव श्रीदेवगुत्पादयः
कृत्वा येन कशाप्रहारविमुखाः सर्वे समं संयताः ।
उत्खाय द्विषतो विजित्य वसुधाङ्कृत्वा प्रजानां प्रियं
प्राणांनुज्झितवानरातिभवने सत्यानुरोधेन यः ॥

प्रभाकरवर्धन यास सूर्याचे आराधनेनें फारा दिवसांनीं दोन पुत्र व एक कन्या अशीं तीन अपत्यें झालीं. पुत्रांचीं नांवें राज्यवर्धन आणि हर्ष व कन्येचें नांव राज्यश्री अशीं ठेविलीं होतीं. हर्षाचा मामेभाऊ भंडी यास त्याचे बापानें तो आठ वर्षांचा असतांच आपले भाचे राज्यवर्धन व हर्ष यांच्या सहवासास आणून ठेविलें होतें. भंडींतही लहानपणापासूनच पराक्रमाचा अंकुर दिसत होता. प्रभा-

---

तस्यानुजस्तत्पादानुध्यातः परममाहेश्वरो महेश्वरइव सर्वसत्वानुकम्पी परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीहर्ष अहिछत्राभुक्तावङ्गदीयवैषयिकपश्चिमपथकसम्वद्धमर्कटसागरे समुपगतान्महासामन्तमहाराजदौस्साधसाधनिकप्रमातारराजस्थानीयकुमारामात्योपरिकविषयपतिभटचाटसेवकादीन्प्रतिवासिजानपदांश्च समाज्ञापयति विदितमस्तु यथायमुपरिलिखितग्रामस्स्वसीमापर्यन्तः सोद्रङ्गः स्वराजकुलाभाव्यप्रत्यायसमेतस्सर्वपरिहृतपरिहारो विषयादुद्धृतापिण्डः पुत्रपौत्रानुगश्चन्द्रार्कक्षितिसमकालीनो भूमिच्छिद्रन्यायेन मया पितुः परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीप्रभाकरवर्द्धनदेवस्य मातुर्भट्टार्नारिकामहादेवीराज्ञीश्रीयशोमतीदेव्या ज्येष्टभ्रातृपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीराज्यवर्द्धनदेवपादानाञ्च पुण्ययशोभिवृद्धये भरद्वाजसगोत्रबह्वृचच्छन्दोगसब्रह्मचारिभट्टबालचन्द्रभद्रस्वामिभ्यां प्रतिग्रहधर्मेणाग्रहारत्वेन प्रतिपादितो विदित्वा भवद्भिः समनुमन्तव्यः प्रतिवासिजानपदैरप्याज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा यथासमनुचिततुल्यमेयभागभोगकरहिरण्यादिप्रत्याया एतयोरतोपनेयास्सेवोपस्थानश्च करणीयमित्यपिच

अस्मत्कुलक्रममुदारमुदाहरद्भि-
रन्यैश्च दानमिदमभ्यनुमोदनीयं ।
लक्ष्म्यास्तडित्सलिलबुद्बुदचञ्चलाया
दानं फलं परयशः परिपालनञ्च ॥
कर्मणा मनसा वाचा कर्तव्यं प्राणिभिर्हितं ।
हर्षेणैतत्समाख्यातन्धर्मार्जनमनुत्तमं ॥

दूतकोत्र महाप्रमातारमहासामन्तश्रीस्कंदगुप्तः महाक्षपटलाधिकरणाधिकृतमहासामन्तमहाराजभानसमादेशादुत्कीर्णं ईश्वरेणेदामिति संवत् २० २ (२०+२=२२) कार्तिकवदि स्वहस्तो मम राजाधिराजश्रीहर्षस्य.

'बंस्खरे' येथें हा ताम्रपट सांपडला म्हणून यास 'बंस्खेरताम्रपट' असें म्हणतात. बंस्खेर हें उत्तर हिंदुस्थानांत शहाजहानपुरापासून पंचवीस मैलांवर आहे.

दुसरा याच तऱ्हेचा ताम्रपट 'आझमगड' जिल्ह्यांत 'मधुबन' येथें सांपडला आहे. 'मधुबन' हें या जिल्ह्यांत ईशान्येस नथूपूरपरगण्यांत तालुका 'सग्री' यांत आहे. यास मधुबनताम्रपट म्हणतात. यांत संवत् २५ मार्गशीर्ष वदि ६ असें आहे. हा हर्षाचा संवत् आहे. हर्ष गादीवर बसल्यापासून त्याचा संवत् सुरू झाला. यावरून दुसऱ्या अग्रहाराच्या वेळेस हर्ष राज्यावर बसल्यापासून पंचवीस वर्षें झालीं होतीं असें उघड झालें. हा दुसरा ताम्रपटलेख (काव्यमाला ६४) 'प्राचीन लेखमाला' हींतही दिला आहे.

करवर्धन यानें त्यास आपल्या पुत्राप्रमाणेंच मानिलें होतें. तिघांचाही अभ्यास बरोबरच चालत असे. राज्यश्रीस नृत्यगीतादि कला शिकाविल्या होत्या. ती वयांत आली तेव्हां राजानें स्त्रीच्या व मुलांच्या विचारें—पुष्कळ मागण्या आल्या होत्या तरी—'मौखरि' हें फार कुलीन घराणें लक्षांत आणून त्या वंशांतील सद्गुणी ग्रहवर्मा यास आपली कन्या मोठा समारंभ करून दिली. सर्व मुलें तारुण्यांत आलेलीं पाहून राजास फार आनंद झाला. त्यांत वडील पुत्र राज्यवर्धन हा पराक्रमाचीं कृत्यें करण्यासारखा झालेला पाहून प्रभाकरवर्धन यानें त्यास उत्तरेकडे हूण राजावर स्वारी करण्याकरितां पाठविलें. हर्षही आपले भावाबरोबर हिमालयापर्यंत गेला. तें स्थान मृगया करण्यास फारच मनोवेधक असें हर्षास वाटून तो तेथें राहिला. हर्ष तेथें असतां त्याचा पिता सन्निपातज्वरानें अत्यवस्थ असल्याबद्दल त्याला पत्र आलें; तेव्हां तो ताबडतोब उपाशीतापाशी आपल्या घरीं परत गेला. पतीचा व आपला वियोग होणार म्हणून हर्षाची आई यशोवती हिनें अग्नींत प्रवेश केला. राज्यवर्धन हा हूणराजास जिंकून परत आला, तेव्हां त्यास आपले मातापितर वारल्याचें कळल्यामुळें फार दुःख होऊन त्यानें सर्वसंगपरित्याग केला आणि हर्षास राज्य संभाळण्यास सांगून वनांत जाण्याचा निश्चय केला. इतक्यांत प्रभाकरवर्धन वारल्यामुळें मालवराजानें ग्रहवर्म्यास मारिलें व राज्यश्रीस बंदिशाळेंत टाकिलें. हें समजतांच राज्यवर्धनाची विरक्तता जाऊन त्याला फारच संताप येऊन तो त्वेषानें आपल्या बरोबर भंडी व दहा हजार घोडेस्वार घेऊन शत्रूवर चाल करून गेला. त्यानें मालवराजाचा तेव्हांच पराभव केला. परंतु गौडराजा (शशांक[1]) यानें विश्वासघातानें राज्यवर्धनास मारिलें. हें

---

१ शशांक नावाच्या गौडराजास राज्यवर्धनाचा उत्कर्ष सहन न होऊन त्यानें 'मी आपली कन्या तुह्मास देतों,' असें सांगून त्यास आपले घरीं मेजवानीस बोलावून मारलें. असें टीकेंत आहे व हूएनस्यांग याच्या लेखांतही आहेः—

Rajavardhan came to the throne as the elder brother, and ruled with virtue. At this time the king of Karnasuvarna —a kingdom of Eastern India—whose name was Sasânka frequently addressed his ministers in these words 'if a frontier country has a virtuous ruler, this is the unhappiness of the (mother) kingdom.' On this they asked the king to a conference and murdered him.

Huen Thsung. Vol. I. P. 210.

This was Sasánka-Narendragupta, king of Gauda or Bengal.

बंगाल्यांत ओरिसा (उडिया) जवळ जंगम प्रांतांत सांपडलेल्या ताम्रपट्टांत 'महा-

हर्षास समजतांच त्यानें सर्व दुःख एकीकडे ठेवून क्रोधानें आपले शत्रु व इतर राजे यांना जिंकण्याची प्रतिज्ञा केली व तसाच तो निघाला. तो राजे जिंकीत चालला असतां प्राग्ज्योतिष (ब्रह्मदेश) चा राजा भास्करवर्मा यानें हर्षराजाबरोबर तह केला.

हर्षाची व भंडीची वाटेनें गांठ पडली, तेव्हां दोघांनीं राज्यवर्धनाविषयीं फार शोक केला. राज्यश्री ही अटकेंतून सुटून विंध्याटवींत गेली, असें भंडीच्या सांगण्यावरून समजतांच हर्षानें भंडीस सैन्याचा बंदोबस्त ठेवण्यास सांगून तो आपल्या बहिणीचा शोध करण्याकरितां गेला. विंध्याटवींत हर्षाची व दिवाकरमित्र बौद्धभिक्षु याची गाठ पडली. दिवाकरमित्र हा ग्रहवर्म्याचा बालमित्र असल्याचें हर्षास माहीत होतें. तेथील अरण्यांत त्याची बहीण जीव देण्यास तयार झाली होती, तिचीही गांठ पडली. पुढें दिवाकरमित्रानें उभयतांचेंही सांत्वन केलें. मग राज्यश्री ही विरक्ततेनें बौद्धदीक्षा घेण्यास सिद्ध झाली असतां ' माझें कर्तव्य उरकल्यावर आपण दोघे बरोबरच बौद्धदीक्षा घेऊं ' असें हर्षानें तिला सांगितलें. दिवाकरमित्रानेंही त्याप्रमाणेंच आपलें अनुमोदन दिलें. दिवाकरमित्राची विद्वत्ता, दयालुता व सदाचरण हीं लक्षांत आणून हर्षानें कांहीं दिवस आपल्या बरोबर राहून आपल्या बहिणीचें दुःख कमी करावें म्हणून दिवाकरमित्राची प्रार्थना केली, ती त्यानेंही मान्य केली. मग आपल्या बहिणीस घेऊन हर्ष हा दिवाकरमित्रासह आपलें सैन्य गंगातीरीं होतें तिकडे गेला. या गोष्टींचें सविस्तर वर्णन हर्षचरितांत केलें आहे.

हर्षचरितावरून पाहतां बाणभट्टाचे आईबाप, त्याचे इतर वंशज, आप्तमित्र, राहण्याचें ठिकाण, स्वभाव, विद्या, आचार, विचार इत्यादिकांचा आणि त्याचा आश्रयदाता श्रीहर्ष याचा व त्याचे घराण्यांतील इतर पुरुष यांचाही बराच इति-

---

राजाधिराज शशांक ' याचा मांडलिक महासामन्त (सावत) यानें ब्राह्मणास गौप्ताब्द २०० (इ. स. ६१८) यावर्षी अग्रहार दिल्याबद्दल सांपडलेल्या ताम्रपट्टांत 'शशांक' राजाचा उल्लेख आहे. त्याच शतकांतील व त्याच देशांतील हा लेख असल्यामुळें हाच तो शशांक असावा.

१ हर्षानें शत्रुनाश केल्याखेरीज अन्नग्रहण करावयाचें नाहीं. अशी प्रतिज्ञा केल्याबद्दल ' ह्यूएनस्यांग याच्या प्रवासवृतांतही मजकूर आहे—

" The enemies of my brother are unpunished as yet, the neighbouring countries not brought to submission; while this is so, my right hand shall never lift food to my mouth. "

Huen Thsang. Vol. I. P. 213,

हर्षचरित्रांत हर्षानें केलेली प्रतिज्ञा, शेवटीं दिलेल्या उताऱ्यांत पहा

हास सांपडतो. बाणभट्टाचे ग्रंथांत जितकें ऐतिहासिक वृत्त सांपडतें, तितकें देखील इतर संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून सांपडत नाहीं. तेव्हां या संबंधानें बाणभट्टाची योग्यता अधिक समजली पाहिजे. परंतु आपल्या याही कवीच्या ग्रंथांत एक मोठी उणीव आहेच. ती कोणती म्हणाल तर कालनिर्देशाची. बाणभट्टाच्या व श्रीहर्षाच्या जीवितकालाचा निर्णय त्याच्या कोणत्याच ग्रंथावरून करतां येत नाहीं. या गोष्टीच्या संबंधानें याच ठिकाणीं अशी अडचण आली आहे असें नाहीं; तर आपल्या सर्व ग्रंथांतून प्रायः अशीच शोचनीय स्थिति आढळते! यामुळें आपली जी हानि झाली आहे, ती कधींही भरून यावयाची नाहीं. यावरून कालनिर्देशाचें पूर्वकालीं महत्त्व समजत नव्हते असें दिसतें. मग याचें कारण काय असेल याविषयीं कांहीं तर्क चालत नाहीं! ज्योतिष व जैन ग्रंथांतून मात्र बहुतकरून कालनिर्देश केलेला आढळतो.

बाणभट्ट व श्रीहर्ष यांच्या जीवितकालाचा निर्णय एका बौद्धधर्मी चिनी यात्रेकऱ्याच्या माहितीवरून व दुसऱ्याही कांहीं गोष्टींवरून करण्यांत आला आहे. तो कसा, तें अनुक्रमानें पुढें सांगण्यांत येईल. आतां अगोदर बौद्धधर्माच्या संबंधानें थोडेंसें सांगणें जरूर आहे तें सांगतों.

बौद्धधर्माचा स्थापक बुद्ध[1] हा ईसवी सनाच्या पूर्वी सहावे शतकांत होऊन

---

१ सिद्धार्थ बुद्ध हा कोसल देशांत (अयोध्या प्रांतांत) 'कपिलवस्तु' या गांवीं सूर्यवंशातल्या *शाक्यराजांच्या वंशांत उत्पन्न झाला. त्याचे बापाचें नांव शुद्धोदन, व आईचें नांव मायादेवी असें होतें. अर्कबंधु, शाक्यसिंह, शाक्यमुनि, शौद्धोदनि, मायादेवीसुत, गौतम, मारजित्, जिन. इत्यादि नांवें अमरादिकोशांत आहेत. यावरूनच विचार केला तरी बराच इतिहास लक्षांत येतो. आतां पाली भाषेंतील बौद्ध पुस्तकांवरून इंग्रजींत भाषांतरें झालीं आहेत त्यांतील माहिती वरील माहितीशीं मिळून शिवाय आणखी ही पुष्कळ माहिती त्यांत सांपडते. बुद्धाचा बाप शुद्धोदन. याचें राज्य बरेंच मोठें होतें. तो आपल्या प्रजेस कोणत्याही प्रकारें दुःख होऊं नये म्हणून फार काळजी घेत असे. त्याचे राज्यांत सर्व लोक सुखी होते व व्यापारधंदा सुरळीत चालत असे. राजास पुत्र झाला तेव्हां सर्वांस फारच आनंद झाला. 'हा मुलगा फार ज्ञानी होईल व याचें परमार्थाकडे लक्ष लागेल,' असें ज्योतिष्यांनीं सांगितलें होतें. आपल्या मुलास लहानपणापासून विद्या शिकविण्याकडे राजाचें लक्ष असे. तो विद्वान् होऊन तारुण्यांत आल्यावर त्यानें आपल्या पसंतीनें

* शाकवृक्षप्रतिछन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति बुधैः स्मृताः ॥
सुंदरानन्दचरित.

गेला. त्याचा निर्वाणकाल–इसवीसनाच्या पूर्वी पांचशें त्रेचाळीस (५४३) वर्षें–झाला, असें सिलोन वगैरेकडील बौद्ध मानितात. सुधारलेले युरोपियन ग्रंथकार त्याचा काल–इसवीसनापूर्वी चारशें सत्याहत्तर (४७७) वर्षें–मानितात.

'आपली स्त्री निवडावी ह्मणून शेंकडों सुंदर राजकन्या त्याच्या दृष्टीस पाडण्याची राजानें तजवीज केली होती. त्यांत. ' यशोधरा ' नांवच्या राजकन्येनें चातुर्यानें त्याचें मन आपल्याकडे वळविलें व तिजबरोबर सिद्धार्थाचा विवाह मोठ्या थाटानें झाला. आपल्या मुलानें नेहमीं आनंदांत रहावें, संसारसुखाचा उपभोग घ्यावा व राज्य करावें, अस राजाच्या मनांत असल्यामुळें मुलास उदासीनपणा येण्यास अल्प देखील कारण होऊं नये व त्याच्या दृष्टीस दुःखकारक प्रसंग पडूं नयेत ह्मणून, त्याबद्दल राजा फार काळजी घेत असे. सिद्धार्थ बुद्ध याच्या पुत्राचें नांव 'राहूल' असें होतें. सिद्धार्थाचें घरीं राजवैभव असतां लहानपणापासूनच त्याचें संसारांतील लक्ष उडालें होतें. एके दिवशीं तो रथांत बसून फिरावयास गेला असतां वाटेनें जरेमुळें विरूप झालेला एक वृद्ध मनुष्य, तसाच पुढें एक दुखणाईत, व त्यानंतर एक प्रेत, अशीं त्याच्या दृष्टीस पडलीं. तेव्हां त्यानें आपल्या पोक्त गाडीवानास अशी यांची दशा होण्याचीं कारणें विचारलीं. तेव्हां सर्व प्राणिमात्रास अशाच दशा भोगाव्या लागतात, असें त्यानें सांगितलें. तें ऐकून सिद्धार्थ यास फारच वाईट वाटलें आणि त्यास राज्यादि सर्व ऐहिक सुखाचा फारच तिटकारा वाटला. एके दिवशीं तो पलंगावरील मऊ विछान्यावर पडला असतां येथील नश्वर स्थितीकडे त्याचें लक्ष जाऊन त्यास चैन पडेनासें झालें. तेव्हां तो आपल्या बागेंत एक्या वृक्षाखालीं जाऊन बसला व चिंतन करूं लागला; तेव्हां सर्व जग अज्ञानांत बुडालें आहे असें त्यास दिसलें. मग तो बराच वेळ विचारांत गढून गेला असतां तेथें एक पुरुष त्याचे दृष्टीस पडला. तेव्हां दोघांचा बराच वेळ संवाद झाल्यावर त्या पुरषानें सिद्धार्थास म्हटलें,' रोगी वैद्याकडे आपला रोग दूर करण्याकरितां गेला नाहीं तर त्यांत वैद्याकडे काय दोष आहे? याप्रमाणें प्रपंचांतील दुःखांतून मुक्त होण्याकरितां जे उपाय आहेत ते न केले तर त्याचा बोल दुसऱ्याकडे काय आहे? हे सिद्धार्था, तूं धर्मराज असून धर्मस्थापनेकरितां उत्पन्न झाला आहेस. ' इतकें बोलून तो पुरुष अदृश्य झाला. त्या पुरुषाच्या ह्या भाषणानें सिद्धार्थाच्या अंतःकरणांत बराच प्रकाश पडला व तो त्या विचारांत अगदीं निमग्न झाला. पुढें एके दिवशीं राजवैभव व त्यापासून प्राप्त होणारीं सर्व नश्वरसुखें सोडून जावयाचें, असा त्यानें निश्चय केला. जाते वेळीं त्याला वाटलें कीं एकदां आपल्या बालकास जवळ घेऊन मग जाण्याचें करावें. नंतर तो रातीं आपल्या स्त्रीच्या मंदिरांत गेला आणि पाहूं लागला तों आपली सुंदर व तरुण स्त्री मुलास पोटाशीं घेऊन निजली आहे ! तें पाहून त्याच्या मनांत आलें कीं, मीं जर या बालकास उचलून जवळ घेतलें तर ही जागी होईल. मग तो विरक्त झाला होता तरी त्या दोघांकडे पाहून त्याचा कंठ दाटून येऊन त्यास गहिंवर आल्यावांचून राहिला नाहीं! नंतर तो तें विघ्न समजून त्या मोहपाशांत न गुंतता तेथून

बुद्धानें आपल्या अलौकिक बुद्धिचातुर्यानें वैदिकादि सर्व इतर धर्मांवर आपलें वर्चस्व करून सोडलें होतें. त्याच्यांत विलक्षण गुण होते, त्यामुळें त्याचे प्रतिपक्षी ब्राह्मण यांनीं देखील परमेश्वराच्या मत्स्यादि दशावतारांतला हा एक अवतार आहे असें पुराणांतून सुद्धां वर्णिलें आहे !

निघून गांवाबाहेर गेला. तो प्रथम कोसल देशांतून लोकांस उपदेश करीत करीत उरुवेला (ह्या स्थानास * बुद्धगया असें म्हणतात.) ह्या ठिकाणीं गेला. तेथें जिकडे तिकडे वृक्ष, वल्ली, व स्वच्छ उदक हीं पाहून तें स्थान त्यास फारच आवडलें. तेथें एक्या पिंपळाच्या (ज्यास बोधिवृक्ष किंवा ज्ञानवृक्ष असें म्हटलें आहे.) वृक्षाखालीं त्यानें पांच वर्षें तपश्चर्या केली व त्यामुळें त्याचे अंत:करणांत ज्ञानकला प्रकट होऊन त्यास साक्षात्कार झाला व तो बोधिसत्व (ज्ञानी) झाला. नंतर तो बुद्ध हिंसा न करणें, दया करणें, खरेपणानें वागणें वगैरे गोष्टींविषयीं उपदेश करीत करीत मगध (बहार) देशांत गेला. त्याचा उपदेश ऐकणारांच्या मनावर इतका ठसला कीं, मगध देशचा राजा व दुसरेही पुष्कळ थोर थोर लोक त्याचे शिष्य झाले. पुढें त्याचे शिष्यसंघ जिकडे तिकडे पसरून त्यांनीं बौद्ध मताचा प्रसार पुष्कळच केला. बुद्धानें काशीस वगैरे जाऊन आपल्या मताचा तेथेंही प्रसार केला. त्यानें फिरून आपल्या आईबापांची व स्त्रीपुत्रांची गांठ घेतली, परंतु पूर्वीचें नातें न धरितां आपल्या घरींही त्यानें भिक्षा मागून त्यास इतर लोकांप्रमाणेंच उपदेश केला. पुढें बुद्धाची स्त्री व पुत्र यांनीं बौद्धधर्माचाच स्वीकार केला. इत्यादि अनेक गोष्टी बौद्ध ग्रंथांत आहेत. बुद्धाचें निर्याण ईसवी सनापूर्वी ५४३ वे वर्षीं वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस कुशीनगर या ठिकाणीं झालें.

१ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धोनाम्नाजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

भागवत स्कन्ध १ अध्याय ३.

अग्निरुवाचः--वक्ष्ये बुद्धावतारंच पठतः शृणतोऽर्थदम् ।
पुरा देवसुरे युद्धे दैत्यैर्देवाः पराजिताः
रक्षरक्षेति शरणं वदन्तो जग्मुरीश्वरम् ।
मायामोहस्वरुपोऽसौ शुद्धोदनसुतोऽभवत् ॥

अग्निपुराण, अध्याय १६.

आतां महाभारतांत विष्णूचे अवतार सांगितले आहेत, त्यांत कोठें बुद्धाचें नांव नाहीं. यावरून त्याची मोठी ख्याति झाल्यावर मग अवतारांत गणना झाली असावी. महाभारत, शांतिपर्व, अध्याय ३३९ यांत दहा अवतार सांगितलें आहेत ते असे:-

---

* बुद्धगया ही पाटणाचे दक्षिणेस आहे.

पुढें त्या धर्माचे मोठे अभिमानी अशोकादि थोर थोर राजे होऊन गेल्यामुळें त्या धर्माचें प्राबल्य वाढत गेलें. सुमारें हजार बाराशें वर्षे बौद्धधर्माची चढती कळा होती. व त्या काळीं प्रायः सर्वत्र त्या धर्माचीच प्रवृत्ति झाली होती, असें लक्षांत येतें. कारण, त्या धर्मास उतरती कळा लागण्याचे सुमारास देखील वैदिक धर्म सोडून ब्राह्मण व राजे यांनीं बौद्धधर्म स्वीकारल्याचीं उदाहरणें हर्षचरितांत देखील आढळतात. यावरून त्या काळच्या लोकांस बौद्धधर्म विशेष ग्राह्य वाटला होता, यांत कांहीं संशय नाहीं. तो धर्म लोकांस विशेष प्रिय होण्याचें कारण, हिंसा न करणें, दया करणें, परोपकार करणें इत्यादि होय. हर्षचरितांतच ' करुणाकुलगृहं च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् ' ' सकलजनोपकारसउजा सज्जनता जैनी ' इ० त्या धर्माचीं मुख्य तत्त्वें प्रसंगानें सांगण्यांत आलीं आहेत. जयदेवकवीनें ' गीतगोविंदांत ' ही एक्या अष्टपदींत असें म्हटलें आहेः—

" विंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्—
सदयहृदय दर्शितपशुघातम् ।
केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे " ॥ धृ० ॥

याचें तात्पर्य असें कीं, ईश्वरा ! तूं सदय होऊन बुद्धावतार धारण करून यज्ञांत पशुहिंसा सांगितली तिचा निषेध केलास !

यावरून बुद्धाचें महत्त्व किती वाढलें होतें हें लक्षांत येतें.

ख्रिस्ती शकाच्या सुमारें चारशें वर्षांनंतर त्या धर्मांतच अनेक मतभेद झाल्यामुळें असो, किंवा वैदिक व जैनधर्म यांचें प्राबल्य वाढत गेल्यामुळें असो; बौद्धांस

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम- ।
वराहो नारसिंहश्च वामनो राम एवच
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतो कल्किरेवच ॥

यावरून बुद्ध हा दशावतरांत मागून शिरला असें दिसतें ! कारण भागवतापेक्षां महाभारताचेंच प्राचीनत्व सर्व विद्वज्जनांस मान्य आहे.

१ अशोक हा राजा इसवी सनाच्या दोनशेंपन्नास [२५०] वर्षांपूर्वी होऊन गेला. त्यानें बौद्ध धर्माच्या प्रसाराकरितां देशोदेशीं उपदेशक पाठवून पुष्कळ प्रयत्न केले. व आपल्या राज्यांत हिंसादि क्रूरकर्मे बंद केलीं. आणि जागजागीं ह्या धर्माचे स्तूप [खालीं पायांत बुद्धाच्या मूर्ती वगैरे घालून वर दगड व विटा यांनीं बांधलेले उंच स्तंभ] बांधले. ते अद्यापही कोठें कोठें आहेत. बुद्धाचें निर्वाण झाल्यावर दोनशें वर्षांनीं अशोक राजा झाला. व नंतर अठरा वर्षांनीं त्याचा राज्याभिषेकाचा मोठा समारंभ झाला.

हा देश सोडून तिबेट, चीन, जपान व सिंहलद्वीप इत्यादि ठिकाणीं जावें लागलें असावें; किंवा या धर्माचे उपदेशक या या देशांत जाऊन त्यांनीं तेथें तेथें या धर्माचा प्रसार केला असावा, असें वाटतें. सातव्या व आठव्या शतकांत तर शबरस्वामी कुमारिलभट्ट इ० मीमांसक व शंकराचार्यप्रमुख वेदांती आणि समंतभद्र, प्रभाचंद्र, विद्यानंद व अकलंक इत्यादि जैनधर्माभिमानी थोर थोर विद्वान् उत्पन्न झाल्यामुळें आणि त्यांनीं बौद्धमतावर हल्ले केल्यामुळें व त्याचप्रमाणें तदनुयायी राजे व लोक यांनीं बौद्धांचा छळ केल्यामुळें त्यांचा इकडे बराच मोड झाला असावा असें लक्षांत येतें. तथापि पुढें बरेच दिवस हिंदुस्थानांत तो धर्म चालू होता, यांत कांहीं संशय नाहीं.

इसवी सनाच्या सातवे शतकाच्या शेवटीं बौद्धधर्मी चिनी यात्रेकरी इट्सिंग हा हिंदुस्थानांत आला होता. त्यावेळींही इकडे बौद्धधर्म बराच प्रचलित होता, असें दिसून येतें. तो येण्याचें पूर्वी इकडे नुक्ताच होऊन गेलेला प्रसिद्ध भर्तृहरि हा बौद्ध होता, असें इट्सिंग यानें झटलें आहे. आपले विद्वान् ग्रंथकार वाचस्पतिमिश्र यांनीं आपल्या 'तत्वबिंदु' नांवाच्या ग्रंथांत भर्तृहरीस बाह्य (धर्मबाह्य, बौद्ध.) असें झटलें आहे, यावरून तर उघडच झालें. फार दूर कशाला? हर्षचरितावरून देखील त्यावेळीं बौद्धधर्माचें प्राबल्य असल्याचें लक्षांत येतें. हर्षचरितांतच हर्षानें झटलें आहे. "मैत्रायणी शाखेचा विद्वान् ब्राह्मण

---

१ बौद्धधर्मावर हल्ले सुरू होते. या बद्दल एन्शन जागृफींतील लेखावरूनही लक्षांत येण्यासारखें आहे.—

We hear nothing more of Śravasti until one century after Kaushik or five centuries after Budha, when according to Hiuen Tsiang, Vikramaditya, king of Sravasti, became persecutor of Budhists and the famous Manorhita, the author of the Vibhasha Shastra, being worsted in arguments by the Brahmins put himself to death.

During the reign of his successor, whose name is not given, the Brahmins were overcome by Vasubandhu, the eminent disciple of Manorhita.

Ancient Geography of India by A. Cunningham.

हूएनस्यांग याच्या प्रवासवृत्तांतही या संबंधानें असाच साधारण उल्लेख आहे.

२ भर्तृहरि यानें व्याकरणशास्त्रांत 'वाक्यपदीय' नावाचा ग्रंथ केला आहे. भर्तृहरि हा इ. स. ६५० सांत मरण पावला, असें इट्सिंग यानें म्हटलें आहे.

दिवाकरमित्र यानें तरुणपणींच वैदिकधर्म सोडून बौद्ध दीक्षेचा स्वीकार केला." 'श्रूयतेहि तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नः स्वर्गगतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्र मैत्रायणीय स्त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वानुत्पन्नसमाधिः सौगतमते युवैव काषायाणि गृहीतवानिति.' तसेंच स्वतः हर्षानेंही त्याची बहीण राज्यश्री ही वैराग्यानें बौद्ध दीक्षा घेण्यास सिद्ध झाली असतां 'माझें कर्तव्य उरकल्यानंतर ही माझी बहीण मज बरोबरच बौद्ध दीक्षा घेईल.' 'इयन्तु ग्रहीष्यति मयैव समं समाप्तकृत्येन काषायाणि' इति. याप्रमाणें दिवाकरमित्रास सांगितलें आहे. व शेवटीं त्यानें त्याप्रमाणें बौद्ध-धर्म स्वीकारला आहे, असें लक्षांत येतें. पुढें दाखल केलेल्या ह्युएनस्यांग याच्या लेखावरूनही हर्षाचा बौद्धधर्माकडे कल झाला होता असें दिसतें. हर्षाचा वडील बंधु राज्यवर्धन हा तर बौद्धधर्मी होताच, असें ताम्रपट्टांतील 'परमसौगतः' या पदावरून स्पष्टच होतें.

हर्ष हा 'रत्नावली' व 'प्रियदर्शीका' यांच्या आरंभींच्या नांदीवरून व हर्षचरितांतील कांहीं लेखांवरून प्रथम तो शिवदेवतेचा उपासक होता, परंतु 'नागानंद' नाटकाच्या आरंभीं त्यानें बुद्धदेवतेस अनुलक्षून नांदी केली आहे, व त्याच नाटकांतील पांचव्या अंकांत गरुडाच्या तोंडीं 'महदपकृत्यं मया कृतं किंबहुना बोधिसत्व एवायं मया व्यापादितः' 'म्यां फार वाईट केलें, फार काय? मीं हा साक्षात् बोधिसत्वच मारला' असें वाक्य घातलें आहे. तसेंच त्या नाटकांतील संविधानक ही बौद्धजातकांतीलच घातलें आहे; यावरून बौद्धदीक्षा स्वीकारल्यावर त्यानें त्या पंथास अनुसरून हें नाटक केलें असावें, असें उघड होतें. यासंबंधानें इट्सिंग याच्या लेखावरून तर कांहीं शंकाच रहात नाहीं. बौद्धदीक्षा घेतल्यावर हर्षानें आपल्यास शिलादित्य असें पद जोडलें होतें " राजा

---

१ He called himselt king's son (Kumâraraja) his title was Siladitya.

Hiuen—Tsiang P. 213.

२ King Siladitya versified the story of the Bodhisatva, Jimûtawâhana (Ch—cloud—borne) who surendered himself in place of a Nâgâ. This version was set to music (lit—string and pipe) he had it performed by a band accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time.

I—tsing P. 163.

(*Translated by J. Taka Kusu.*)

शिलादित्य (हर्ष) यानें नागानंद नाटक रचून त्याचा तो मंडळीकडून गीतवाद्यसहित प्रयोग करवीत असे, व तो स्वतः जीमूतवाहन होत असे," असें इट्सिंग यानें म्हटलें आहे. तेव्हां आतां बाणाचा निकालच झाला, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

ह्याच शतकाचे उत्तरार्धांत भवभूति हा कवि उत्पन्न झाल्याचे थोर विद्वानांचें मत आहे. भवभूतीच्या मालतीमाधव नाटकावरून देखील बौद्धधर्म बराच प्रचारांत होता असे दिसतें.

बौद्धधर्मी चिनीयात्रेकरी हूएनस्यांग याच्या लेखावरून बाणभट्ट व हर्ष यांच्या जीवितकालाचा निर्णय कसा करण्यांत आला, तें आतां सांगतों:—

दूरदेशीं असलेल्या बौद्धधर्मी लोकांपैकीं कांहीं लोक आपल्या पूर्वजांचीं मूळस्थानें व पुण्यक्षेत्रें पाहण्याकरितां हिंदुस्थानांत येत असत. इ० स० ६२९ या वर्षीं चिनी यात्रेकरी हूएनस्यांग हा हिंदुस्थानांत आला होता. तो प्रथमतः काश्मीराकडून प्रवास करीत इ० सं० ६३३–३४ या वर्षीं नालंद येथें आला. त्या ठिकाणीं तो पांच वर्षें राहिला होता. तो हर्षराजाच्या राज्यांतही कांहीं दिवस राहिला होता, आणि त्यानें त्याची भेटही घेतली होती. इ० स० ६३८–३९ यांत तो दक्षिणेकडे प्रवास करण्यास गेला. दोन वर्षें प्रवास केल्यानंतर तो इ० स० ६४१–४२ च्या सुमारास प्रयाग येथें आला. तेथें गरीब गुरीब, भिक्षु वगैरे लोकांस हर्षानें पुष्कळ दानधर्म केला. तो त्यानें प्रत्यक्ष पाहिल्याबद्दल आपले प्रवासवृत्तांत लिहिलें आहे.

त्यानंतर हूएनस्यांग हा इ० स० ६४५ या वर्षीं चीन देशास परत गेला. याप्रमाणें त्यानें सुमारें १६ वर्षें हिंदुस्थानचा प्रवास केला. इतक्या कालावधींत त्यानें ११० प्रदेश पाहून व तेथील राजे यांच्या भेटी घेऊन त्या त्या ठिकाणच्या लोकांच्या रीतीभाती, धर्म, आचार, इत्यादिकांचें यथास्थित वर्णन केलें आहे.

हूएनस्यांग याच्या हिंदुस्थानांतील प्रवासचरित्राचे त्याच्या शिष्यांनीं चिनी भाषेंत दोन ग्रंथ केले आहेत. पुढें त्यांचीं फ्रेंच भाषेंत भाषांतरें होऊन नंतर त्यांचीं इंग्रजींतही होऊन प्रसिद्ध झालीं आहेत. हूएनस्यांग यानें जी माहिती दिली आहे, ती फारच उत्कृष्ट आहे; असें थोर थोर विद्वानांचें मत आहे. त्यानें

१हे बौद्धधर्मी लोकांचें स्थान गयेजवळ इशान्येस बारगांवापासून सात मैलावर आणि बुद्धगयेपासून पन्नास मैलांवर आहे.

हर्षराजाचीही माहिती दिली आहे. त्यांतील मुख्य गोष्टी अशा:—त्या वेळीं हर्ष हा कान्यकुब्ज (कनोज) देशच्या गादीवर असून उत्तर हिंदुस्थानचा मुख्य राजा होता. स्थानेश्वर हें त्याच्या राजधानीचें शहर होतें. त्याचा वडील भाऊ

---

१ The people having lost their ruler, the country became desolate. Then the great minister Poni (Bhandi) whose power and reputation were high and of much weight, addressing the assembled ministers, said, " The destiny of the nation is to be fixed to.day The old king's son is dead; the brother of the prince, however, is humane and affectionate and his disposition, heaven—conferred, is dutiful and obedient. Because he is strongly attached to his family, the people will trust in him. I propose that he assume the royal authority: let each one give his opinion on this matter, whatever he thinks." They were all agreed on this point and acknowledged his conspicuous qualities.

.On this the chief ministers and the magistrates all exhorted him to take authority, saying, " Let the royal prince attend ! The accumulated merit and the conspicuous virtue of the former king were so illustrious as to cause his kingdom to be most happily governed. When he was followed by Rajyavardhana we thought he would end his years (as king); but owing to the fault of his ministers, he was led to subject his person to the hand of his enemy, and the kingdom has suffered a great affliction; but it is the fault of your ministers. The opinion of the people as shown in their songs, proves their real submission, to your eminent qualities. Reign, then with glory over the land, conquer the enemies of your family; wash out the insult laid on your kingdom and the deeds of your illustrious father. Great will your merit be in such a case. We pray you reject not our prayer. "

The prince replied, " The government of a country is a responsible office and ever attended with difficulties. The duties of a prince require previous consideration. As for myself, I am indeed of small eminence; but as my father and brother are no more, I reject the heritage of the crown that can bring no benefit to the people. I must attend to the opinion of the world and forget my

राज्यवर्धन यास शत्रूनीं विश्वासघातानें मारिलें त्यामुळें देशांत चहूंकडे वेबंदशाई सुरू झाली. तेव्हां मुख्य प्रधान भानी (भंडी) हा एके दिवशीं सर्व लोकांस

---

own insufficiency. Now, therefore, on the banks of the Ganges there is a statue of Avalòkitèsvara Bôdhisattva which has evidenced many spiritual wonders. I will go to it and ask advice (request a response). " Forthwith, coming to the spot where the figure of the Bodhisattva was, he remained before it fasting and praying. The Bodhisattva recognising his sincere intention (heart), appeared in a bodily form and inquired, " What do you seek that you are so earnest in your supplication ? " The prince answered, " I have suffered under a load of affliction. My dear father, indeed, is dead, who was full of kindness; and my brothor, humane and gentle as he was, has been odiously murdered. In the presence of these calamities I humble myself as one of little virtue; nevertheless, the people would exalt me to the royal dignity, to fill the high place of my illustrious father. Yet I am, indeed, but ignorant and foolish. In my trouble I ask the holy direction (of the Bodhisattva). "

The Bodhisattva replied, " In your former existence you lived in this forest as a hermit (a forest mendicant), and by your earnest diligenco and unremitting attention you inherited a power of religious merit which resulted in your birth as a king's son. The king of the country Karnasuvarna, has overturned the law of Buddha. Now when you succeed to royal estate, you should in the same proportion exercise towards it the utmost love and pity. If you give your mind to *compassionate* the condition of the distressed and to cherish them, then before long you shall rule over the Five Indies. If you would establish your authority, attend to my instruction, and by my secret power you shall receive additional enlightenment, so that not one of your neighbours shall be able to triumph over you. Ascend not the lion-throne, and call not yourself Mahârâja.

Having received these instructions, he departed and assumed the royal office. He called himself the king's son (Kumârarâja) his title was S'îlâditya. And now he commanded his ministers, saying, " The enemies of my brother are unpunished as yet, the neighbouring countries not brought to submission; while this is so my right hand shall

संबोधून म्हणाला,–" आपल्या महाराजांच्या वडील पुत्राचा शत्रूनें घात केला, त्याचा धाकटा भाऊ (हर्ष) हा थोर मनाचा, दयाळू, वडिलांचें नाव चालविणारा व राज्य चालविण्यास योग्य असा आहे असें माझें मत आहे. यावर तुमचें सर्वांचें काय म्हणणें असेल तें सांगावें." तेव्हां सर्वांनीं राजपुत्र हर्ष याच्या गुणांची प्रशंसा करून आपलें अनुमोदन दिलें. नंतर प्रधान व इतर अधिकारी यांनीं राज्याधिकार चालविण्याविषयीं हर्षाची प्रार्थना केली. ते म्हणाले, "महाराज, आमच्या थोरल्या महाराजांनीं उत्तम प्रकारें राज्य चालवून सत्कीर्ति संपादिली. पुढें त्यांचे थोरले चिरंजीव आपल्या वडिलाप्रमाणेंच फार दिवस राज्य चालवितील अशी आम्हांस मोठी उमेद होती, परंतु ती व्यर्थ झाली. यांत आपल्याकडूनच चूक झाली. ह्मणजे आपण विश्वास ठेवल्यामुळें फसलों. शत्रूनें त्यांचा घात केल्यामुळें आम्हां सर्वांस कलंक लागला आहे. आपण सर्वप्रकारें राज्य चालविण्यास योग्य आहां, अशी आमची सर्वांची खातरी आहे, याकरितां राज्यसूत्रें हातीं घेऊन शत्रूनें आपणास लावलेला कलंक धुऊन टाकावा." यावर हर्ष म्हणाला, "राज्य चालविणें हें फार कठीण काम आहे व तशा प्रकारचे गुणही माझ्यांत नाहींत; परंतु माझा पिता व बंधु हे परलोकवासी झाल्यामुळें राज्यकारभार चालविणें मला भाग आहे. मीं तसें केलें नाहीं तर तिकडूनही लोक मला नांवें ठेवतील. तथापि गंगेच्या कांठीं 'अवलोकितेश्वर बोधिसत्व'

never lift food to my mouth. Therefore do you, people and officers unite with one heart and put out your strength." Accordingly they assembled all the soldiers of the kingdom, summoned the masters of arms (champions or teachers of the art of fighting.) They had a body of 5000 elephants, a body of 20000 cavalry and 50,000 foot-soldiers. He went from west to east subduing all who were not obedient; the elephants were not unharnessed nor the soldiers unbelted (unhelmeted). After six years he had subdued the Five Indies. Having thus enlarged his territory he increased his forces; he had 60,000 war-elephants and 100000 cavalry. After thirty years his arms reposed and he governed everywhere in peace.

Hiuen Tsiang. P. 210-13.
(Translated by S. Beal.)

हा देव आहे, त्याचे फार साक्षात्कार आहेत, याकरितां या कामीं त्याचें अनुमोदन घेण्याकरितां मी जातों. " मग उपोषण करून तो 'बोधिसत्वाकडे' गेला, आणि त्यानें त्याची प्रेमळवाणीनें प्रार्थना केली. त्या योगानें तो प्रसन्न होऊन त्यानें त्यास राज्य चालविण्याविषयीं साक्षात्कार दिला. मग तो आपल्या लोकांस म्हणाला, "माझ्या बंधूचा घात करणाऱ्या शत्रूचा सूड उगविल्याखेरीज मी अन्न ग्रहण करणार नाहीं. तरी यासाठीं आणि इतर राजे जिंकून शांतता करण्यासाठीं तुम्हीं सर्वांनीं एकविचारानें मला मदत केली पाहिजे. " नंतर त्यानें आपलें सैन्य जमा करून त्यास कवाईत शिकविण्याचें सुरू केलें. त्या वेळेस हर्षाजवळ पांच हजार हत्ती, वीस हजार घोडेस्वार व पन्नास हजार पायदळ इतकें सैन्य होतें. व तें पुढें त्यानें आणखीही वाढविलें असें लिहिलें आहे.

एका पुस्तकांत असें लिहिलें आहे कीं, हर्षाच्या सरदारांचा युद्धांत पराजय झाला तर तो त्यांस स्त्रियांचा पोषाक नेसावयास देत असे. यामुळें त्यांना यापेक्षां

---

[1] The inhabitants set a high price on honor and duty and despise death. The king belongs to the warrior caste; his tastes are those of a soldier and he places the glory of arms above every other fame. As a consequence his soldiers both horse and foot are equipped with the greatest care and throughout his realm military laws and ordinances are known to all and vividly observed. Should the king have sent a general to deliver battle who is beaten and loses his army he does not make him suffer in body but he gives him the garments of a woman to fill his heart with shame. It often happens that his commanders kill themselves to escape this dishonour. The king constantly keeps up a force of several thousands of brave warriors with many hundred savage-elephants. Shortly before going to battle they are filled with wine till drunkenness renders them mad: then the signal is given and they are launched against foes who need must disband and fly. Proud of these auxiliaries he shows the greatest contempt for neighbouring peoples with whom he is at war. King Kiaiji (S'ilâditya) boasts himself of his skill in war and of the valour and renown of his general. He takes the field himself at the head of his army. But these troops he can neither subdue nor hold in check. "—*vie et. voyages de Hiouen Thsang P. 203.*

मरण बरें, असें वाटून युद्धांत पराजय झाला तर ते आत्महत्या करून घेत असत. हर्ष हा हजारों योद्धे व हजारों मदोन्मत्त हत्ती[1] बरोबर घेऊन लढाईस जात असे. लढाईच्या अगोदर तो त्यांना दारू पाजून उन्मत्त करी. त्यामुळें ते लढाईंत शिरल्यावर शत्रुसैन्यांत घुसून त्याची दाणादाण करीत असत. अशा प्रकारानें हर्षाच्या पराक्रमाची चहूंकडे ख्याति झाली होती. परंतु अशा रीतीनें युद्धांत नेलेलें सैन्य अनावर होऊन कधीं कधीं त्याच्या ताब्यांत रहात नसे.

हूएनस्यांग यानें अशीही गोष्ट लिहिली आहे कीं, हर्षाच्या राज्यासनाच्या मागें त्याची बहीण बसत असे व ती पुष्कळ शिकलेली होती.

आणखी त्याच्या पुस्तकांत व दुसऱ्या एका पुस्तकांत असाही मजकूर आढळतो कीं, इसवी सन ६३४ सांत शीलादित्य (हर्ष) यानें मांडलिक राजे, विद्वान् ब्राह्मण व बौद्ध भिक्षु यांची एक धर्मपरिषत् स्थापन केली होती. तींत ब्राह्मण व बौद्ध यांच्यामध्यें शास्त्रचर्चा व धर्मवाद चालत असत, ते तो लक्षपूर्वक ऐकत असे.

हूएनस्यांग याचे लेखांत असेंही आहे कीं, हर्ष हा दरपांचवर्षांनीं[2] आपल्या खजि-

---

१ हस्तिसैन्य बरोबर घेऊन हर्ष युद्धास जात असे, असें हर्षचरित्रांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या लेखांवरूनही लक्षांत येतें:—

' असावकथयत् एष खलु देवस्योपवाह्यो वाह्यं हृदयं, जात्यंतरित आत्मा, वाहिश्चराः प्राणाः, विक्रमक्रीडासुहृद्दर्पशात इति यथार्थनामा वारणपतिः ' ।

' प्रभातायांच शर्वर्यां प्रातरेव प्रतीहारमादिदेश । अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कंदगुप्तं द्रष्टुमिच्छामीति ' ।

' अतः शीघ्रं प्रवेश्यतां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि नक्षामत्यतिस्वल्पमप्यार्यपरिभवपीडापावकः प्रयाणविलंबम् ' ।

' करेणुकयोह्यमानो दिग्विजयाय निर्जगाम महीपतिः ' ।

२ S'îlâditya's Charity—S'îlâditya held a solemn distribution of his royal treasures every five years. The Chinese Pilgrim Hiuen Tsiang descibes how, on the plain where the Ganges and the Jumna unite their waters, near Allahabad, all the kings of the empire, and a multitude of people, feasted for seventy-tive days. S'îlâditya brought forth the stores of his palace, and gave them aways to Brahmans and Buddihsts, monks and heretics without distinction. At the end of the festival he stripped off his jewels and royal raiment, handed them to the by-standers, and like Buddha of old, put on rags of a beggar. By this ceremony the king commemorated the

न्यांत जमलेल्या द्रव्याचा दानधर्म करीत असे. हें त्याचें दातृत्व पाहून " आदान हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव " । ह्या कालिदासोक्तीचें स्मरण होतें ! एकदां त्यानें गंगायमुनेच्या संगमाजवळ प्रसिद्ध पुण्यक्षेत्र प्रयाग या ठिकाणीं अडीच तीन महिनेपर्यंत जमलेले मांडलिक राजे व हजारों लोक यांना मेजवान्या केल्या. अन्नदानाच्या शेवटीं त्यानें "समं पश्यन् ही सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् " ह्या भगवद्गीतेंतील वचनाप्रमाणें मनांत भेद न आणतां, ब्राम्हण, बौद्धभिक्षु बैरागी वगैरे जमलेल्या सर्व लोकांस आपल्या खजिन्यांतील रत्नादिक सर्व द्रव्य व मौल्यवान् वस्तु, तशींच स्वताचीं उंचीउंचीं वस्त्रें दान केलीं व बुद्धाप्रमाणेंच आपण निष्किंचन होऊन त्यानें स्वतः अगदीं गरिबासारखा पोषाक धारण केला ! हर्षाचें हें औदार्य व निष्किंचनत्व पाहून ' नास्त्यदेयं महात्मनाम् ' ह्या वचनाचें स्मरण होऊन अणखी ' विश्वजित ' यज्ञामध्यें अर्थिजनांला सर्वस्व दान करून शरीरमात्रानें अवशिष्ट राहिलेल्या व कविकुलगुरूनें त्या वेळच्या स्थितींत वर्णन केलेल्या– "शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः । आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥ " अशा रघुराजाप्रमाणें तो दिसला असावा ! यावरून हर्षराजा हा केवळ रणशूरच होता असें नाहीं, तर तो कर्णासारखा दानशूरही होता, असें लक्षांत येतें ! हर्षानें शिव, सूर्य व बुद्ध यांच्या मूर्ति स्थापन करून त्यांचीं देवालयेंही बांधलीं होतीं.

हर्षाची राजधानी कनोज येथें होती. त्याच्या राज्याचा विस्तार—उत्तरेस हिमालयापर्यंत, दक्षिणेस नर्मदेपर्यंत, पश्चिमेस पंजाबपर्यंत, व पूर्वेस बंगालपर्यंत-होता.

ह्यूएनस्यांग यानें दिलेलीं नावें, म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानचा राजा हर्षवर्धन त्याचा बाप प्रभाकरवर्धन, भाऊ राज्यवर्धन, बहीण राज्यश्री, प्रधान भानी, (यास हर्षचरित्रांत भंडी असें म्हटलें आहे) राजधानी स्थानेश्वर; व तो युद्धांत हास्तिसैन्याचा फार उपयोग करीत असे, त्याचा भाऊ राज्यवर्धन यास शत्रूनें विश्वासघातानें मारलें, व नंतर तो शत्रूचा सूड उगविण्याकरितां व दिग्विजय करण्याकरितां निघाला, इत्यादि प्रकारें नावें व गोष्टी हर्षचरित्रांतील नावांशीं व गोष्टींशीं जमतात. यावरून बाणकवीनें वर्णन केलेला हर्ष व ह्यूएनस्यांग यानें वर्णन केलेला हर्षवर्धन हा एकच असें सिद्ध होतें. परंतु इतर कांहीं गोष्टी हर्षचरित्रांत व ह्यूएनस्यांग याच्या चरित्रांत निरनिराळ्या आढळतात.

Great Renunciation of Buddha and also practised the highest duty laid down by the Brahmans, namely, almsgiving.
(*A Brief History of the Indian Peoples by W. W. Hunter. P. 81.*)

१ शिलालेखांत व ताम्रपट्टांत हर्ष यास कोठें कोठें हर्षवर्धन असें म्हटलें आहे; व ह्यूएनसँग यानेंही तसेंच म्हटलें आहे. हर्षचरित्रांत मात्र हर्ष असेंच आहे.

हर्षचरित्रांत हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धन यास शत्रूनें विश्वासघातानें मारल्याचें वर्तमान हर्षास समजतांच त्यास फार दुःख व संताप झाला आहे. तेव्हां सिंहनाद नामक सेनापति जवळ होता त्यानें हर्षाचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे व हर्षाच्या अंगीं वीरश्री चढण्यासारखें भाषण करून शत्रूचा नाश करण्याविषयीं त्याला उत्तेजन दिलें आहे. तेव्हां त्याचें भाषण हर्षास मान्य होऊन तो लागलींच युद्ध करण्याकरितां निघाला आहे. हूएनस्यांग याचे चरित्रांत 'भानी' हा मुख्य प्रधान होता असें आहे. राज्यवर्धनाचा शत्रूनें घात केल्यावर भानीनें सभा भरवून हर्षानें राज्यसूत्रें आपल्या हातीं घ्यावीं म्हणून लोकांस संबोधून भाषण केलें आहे; व राज्याधिकार स्वीकारण्याविषयीं हर्षाची प्रार्थना केली आहे. तसेंच हर्ष हा बोधिसत्वाची प्रार्थना करून राज्य चालवूं लागला आहे, व नंतर तो शत्रूचा नाश करण्याकरितां निघाला असल्याचें वर्णन आहे. आतां अशा प्रकारचाच वृत्तांत हर्षचरित्रांत जरी नाहीं, तरी भंडी हा मुख्य प्रधान असणें हें कांहीं असंभाव्य नाहीं. कारण, भंडी हा हर्षाचा मामेभाऊच होता. हर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन यानें भंडीस लहानपणापासून आपल्या मुलांच्या सहवासास ठेविलें होतें व त्याला आपल्या दोघां मुलांप्रमाणेंच मानिलें होतें. तो सैन्याधिपतिही होताच; आणि तो त्याजबरोबर युद्धास वगैरेही जातअसेच. हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धन हा शत्रूवर चालून गेला, तेव्हां त्यानें दहा हजार घोडेस्वारांनिशीं भंडीस आपल्या कुमकेस बरोबर नेलें होतें. पुढें आपल्या बंधूचा घात झाल्याचें समजल्यावर हर्ष जेव्हां शत्रूवर चाल करून गेला, तेव्हां त्याची व भंडीची गांठ वाटेनें पडली, त्या वेळीं दोघांनींही राज्यवर्धनाविषयीं शोक केला, असें हर्षचरित्रांत आहे. असा या ठिकाणीं परस्पर विरोध वाटतो.

हूएनस्यांग याच्या लेखावरून हर्ष हा आपला बंधु वारल्यावर राज्याधिकार स्वीकारण्याच्या वेळेस बुद्धदेवतेचें अनुमोदन घेण्याकरितां गेला होता. परंतु हर्ष चरित्रावरून तो त्या वेळीं बौद्धधर्मी झाला नसून वैदिक धर्माचेंच आचरण करणारा होता, असें लक्षांत येतें. कारण, तो शत्रूचा सूड उगवण्याकरितां घरून निघाला तेव्हां शिवपूजन करून व ब्राह्मणांस दानधर्म करून निघाला, असें हर्षचरित्रांत वर्णन आहे. पुढें जेव्हां दिवाकरमित्राची व हर्षाची भेट झाली, तेव्हां त्याचे मनांत दिवाकरमित्राविषयीं पूज्य बुद्धि उत्पन्न होऊन त्या धर्माचें बीजारोपण हर्षाच्या

अंतःकरणांत झालें असें दिसतें. कारण 'दर्शनात्प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणहृतेन हृदयेन परवंतो वयम्' तसेंच हर्ष आपल्या वहिणीस म्हणाला आहे. 'वत्से ! वंदस्वात्रभवंतं भदंतं एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयं आस्माकंच गुरुरिति' यावरून व इतर कांहीं गोष्टींवरून दिवाकरमित्राची भेट झाल्यापासूनच हर्षाची त्याजविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन बौद्धधर्माकडे त्याचें मन वळलें असावें असें दिसतें.

या गोष्टींतही परस्पर विरोध येतो, परंतु मुसलमानी धर्माचें प्राबल्य झाल्यापासून जसें आमचे लोक त्यांच्या देवाचें दर्शन घेतात, त्यास नवस करितात व भजतात; त्याचप्रमाणें हर्ष जरी त्या वेळीं बौद्धधर्मी झाला नसला तरी लोकांत त्या वेळीं बुद्धदेवतेस भजण्याचा प्रघात सुरू होता, असें लक्षांत येतें; आणि यामुळेंच तो ही बुद्धदेवतेची संमति विचारण्याकरितां गेला असावा. अशा रीतीनें समाधान करून घेणें कांहीं वावगें दिसत नाहीं. अशा कांहीं थोड्या गोष्टींत जरी फरक पडला, तरी मुख्य गोष्टी जमतात यांत कांहीं शंका नाहीं. यावरून कालनिर्णय करण्यास तर कांहींच अडचण येत नाहीं.

या गोष्टीच्या (कालनिर्णयाच्या) पुष्टीकरणार्थ आणखीही प्रमाणें नंतर सांपडलीं आहेत. हर्ष हा पराक्रमी राजा होता व त्यानें पुष्कळ राजे पादाक्रांत केले होते, तथापि नर्मदेच्या दक्षिणेस राज्य वाढविण्याचा जेव्हां त्यानें प्रयत्न केला, तेव्हां वातापी उर्फ बदामीपुरीचा चालुक्यवंशांतला राजा सत्याश्रयपुलकेशी यानें हर्षाचा पराभव केला. अशाविषयीं आधार सांपडला आहे.

चालुक्यराजांपैकीं सहावा पुरुष दुसरा सत्याश्रय पुलकेशी याच्या वंशजाकडून जे ताम्रपट्ट (दान दिल्याबद्दल तांब्याच्या जाड पत्र्यांवर खोदलेले लेख) देण्यांत आले त्यांपैकीं जे कांहीं सांपडले, ते 'इंडिअन एँटिक्वेरी' नांवाच्या पुस्तकांत छापले आहेत. त्यांपैकीं एक दोन ताम्रपत्रांत असा मजकूर आहे कीं, 'युद्ध करण्याविषयीं निष्णात असलेल्या अशा उत्तरदेशाधिपति हर्षवर्धन राजाचा पराभव केल्यामुळें ज्याला परमेश्वर म्हणूं लागले, असा पृथ्वीपति महाराजाधिराज सत्याश्रय इ०.

" समरसंसक्तसकलोत्तरापथेश्वरश्रीहर्षवर्धनपराजयोपलब्धपरमेश्वरापरनामधेयः सत्याश्रयः श्रीपृथ्वीवल्लभमहाराजाधिराजः " इ०.

---

[1] Indian Antiquary Vol. VI and VII 1878.

हा सत्याश्रयपुलकेशी शके ५३२ म्हणजे इ० स० ६१० सालीं गादीवर बसला, तो शके ५३६ म्हणजे इ० स० ६३४ सालीं गादीवरच होता.

तसेंच आणखी विजापुर जिल्ह्यांत 'आयहोळी'[1] या गांवीं सत्याश्रयाचा आश्रित रविकीर्ति नामक जैन कवि यानें 'मेगूती' (जिनेंद्रभवन) नांवाच्या देवालयावर शके ५५६ म्हणजे इ० स० ६३४–३५ ह्या वर्षीं शिलेवर पद्यमय लेख कोरून उभारला आहे. त्या लेखांतील पद्यांत हा शककाल असून हर्षानें सत्याश्रय पुलकेशीवर स्वारी केली असतां त्यानें हर्षाचा पराभव केला. अशाविषयीं स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

ह्वएनस्यांग याच्या लेखांतही–हर्षानें आपल्या सैन्याची कडेकोट तयारी करून सत्याश्रयपुलकेशीवर स्वारी केली असतां त्याच्या शूरलोकांपुढें याचें कांहीं चाललें नाहीं–असा मजकूर आहेच.

वर म्हटलेल्या शिलालेखांतील कांहीं पद्यें पुढें दिलीं आहेत, त्यांत सदरहू अर्थाचें पद्य आहे व शककालाचेंही पद्य शेवटीं आहे; त्यावरून वरील मजकूर प्रमाणभूत असल्याबद्दल खात्री होईल.

"शूरे विदुषिच विभजन्दानं मानंच युगपदेकत्र ।
अविहितयाथासंख्यः स जयति सत्याश्रयः सुचिरम् ॥
प्रतापोपनता यस्य लाटमालवगुर्जराः ।
दंडोपनतसामन्तचर्यावर्या इवाभवन् ॥

---

१ Indian Antiquary, Vol. VIII 1879; S'aka 556 (A. D. 634-35.)

२ The king in consequence of his possessing these men and elephants, treats his neighbours with contempt. He is of the Kshatriya caste, and his name is Pulakèshĩ. His plans and undertakings are wide-spread, and his beneficent actions are felt over a great distance. His subjects obey him with perfect submission. At the present time S'ilàditya Mahàràja has conquered the nations from east to west and carried his arm to remote districts, but the people of this country alone have not submitted to him. He has gathered troops from the five Indies, and summoned the best leaders from all countries and himself gone at the head of his army to punish and subdue these people but he has not yet conquered their troops.

Hiuen Tsiang P. II.

अपरिमितविभूतिस्फीतसामन्तसेना-
मुकुटमणिमयूखाक्रान्तपादारविंदः ।
युधि पतितगजेंद्रानीकबीभत्सभूतो-
भयविगलितहर्षो येन चाकारि हर्षः ॥
यस्यांबुधित्रयनिवारितशासनस्य-
सत्याश्रयस्य परमाप्तवता प्रसादम्
शैलं जिनेंद्रभवनं भवनं महिम्नाम्-
निर्मापितं मतिमता रविकीर्तिनेदम् ॥
येनायोजि न वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥
पंचाशत्सु कलौ काले षट्सु पंचशतेषु च-
समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् " ॥

शके ५५६ (इ० स० ६३४) यावर्षी महापराक्रमी हर्ष राजा याचा सत्याश्रयानें पराभव केल्याबद्दल वरील लेखांत उल्लेख केला आहे. 'रविकीर्ति' यानें आपण त्या राजाच्या प्रेमांतले असल्याबद्दल, धर्मादिपुरुषार्थ साधण्याकरितां देवालय बांधल्याबद्दल आणि कालिदास व भारवि यांच्या समान आपण असल्यावद्दलही त्यांत उल्लेख केला आहे.

यावरून शके ५३२ (इ० स० ६११) तें शके ५५६ (इ० स० ६३४–३५)[1] या कालाच्यामध्यें हर्ष व सत्याश्रय यांच्यांत युद्धप्रसंग घडून आला हें उघडच झालें. वरील लेखांतील शककाल आणि 'उत्तरापथेश्वर,' 'हर्षवर्धन,' 'हर्ष,' इत्यादि नामनिर्देश आणि हूएनस्यांग याचा प्रवासकाल व त्यानें दिलेलीं नांवें आणि कालनिर्देश हीं सर्व जमतात. तेव्हां आतां हर्ष जर सातव्या शतकांत होता, तर बाणभट्टही त्याच वेळेस होता हें अर्थातच सिद्ध झालें.

---

१ यावरून 'कालिदास' व 'भारवि' हे ह्या कालाच्या पूर्वी होऊन गेले हेंही सिद्ध झालें. कालिदासाची प्रशंसा पुष्कळांनीं केलीच आहे, व बाणभट्टानेंही पुढें दिलेल्या कविप्रशंसेंत ती फारच चांगल्या रीतीनें केली आहे. 'त्रिविक्रमभट्ट' यानें 'भारवि' व 'माघ' यांची प्रशंसा एका पद्यांत केली आहे. तें पद्य सरस वाटल्यावरून येथें दिलें आहे.

" कृत्नप्रबोधकृद्वाणी भा रवेरिव भारवेः ।
माघेनेवच माघेन कम्पः कस्य न जायते ! " ॥

हर्षराजानें बाणास 'वश्यवाणीकविचक्रवर्ती' अशी पदवी दिली होती, असें एका ग्रंथांत लिहिलें आहे. हर्षानें तीस पस्तीस वर्षें राज्य करून तो इ. स. ६४८–६० या कालावधींत वारला. हर्ष हा शककर्ता राजा झाला. याचा शक कांहीं कालपर्यंत उत्तरहिंदुस्थानांत चालू होता याबद्दल शिलालेखांत उल्लेख आहे.

बाणकवीनें हर्षचरित्रांत प्रारंभीं आपल्यापूर्वी होऊन गेलेल्या कवींचे व त्यांच्या कवित्वाचें परमादरानें स्तवन करून त्यांजविषयीं आपली पूज्यबुद्धि प्रकट केली आहे. ते कवि हे होत:—

" नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥
कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया
शक्तयेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥
पदबन्धोज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः
भट्टारहरिचंद्रस्य गद्यबंधो नृपायते ॥
अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः
विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥
कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला-
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥
सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥
निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु-
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

---

१ चालुक्यराजांपैकीं दुसरा 'जगदेकमल्ल' याच्या वेळेस 'दुर्गासिंह' नांवाचा कवि होता, त्यानें 'कर्नाटकपंचतंत्र' नांवाचा ग्रंथ केला आहे. त्यांत त्यानें आपल्या पूर्वीच्या महाकवींचे निर्देश केले आहेत. त्या ठिकाणीं 'अवनिधवचक्रवर्ती नरेंद्रप्रवर हर्ष' यानें बाण भट्टास आपले पदरीं ठेविलें होतें. व त्यास त्यानें 'वश्यवाणीकविचक्रवर्ती' अशी पदवी दिली होती. असें त्या ग्रंथांत लिहिलें आहे. ही माहिती प्रो. पाठक यांनीं त्या पुस्तकांतून सांगितली.

२ जनरल कॉनिंगहाम याच्या 'एनशंट जाग्रफी आफ् इंडिया' यांत हा काल दिला आहे.

समुद्दीपितकंदर्पा कृतगौरीप्रसाधना
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥
आढ्यराजकृतोत्साहैर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि
जिव्हान्तःकृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥

यांत प्रथमतः व्यासाला नमस्कार करून—त्रासवदत्ताकर्ता [सुबन्धु] भट्टार-हरिचंद्र, [गद्यबंधाचा कर्ता] शातवाहन, [सुभाषितकोशाचा कर्ता] प्रवरसेन, [सेतुबंध काव्याचा कर्ता] भास[1], [अनेक नाटकांचा कर्ता] कालिदास, [रघुवंश, कुमारसंभव, शाकुन्तल इत्यादिकांचा कर्ता] बृहत्कथाकर्ता [गुणाढ्य] आणि आंढ्यराज.—ह्या कवींचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे.

भवभूति[2] कवीचाही काल याच शतकांत असल्याबद्दल थोर विद्वान् डा०

---

१ ह्या कवींचे ग्रंथ अद्यापि कोठें उपलब्ध नाहींत. भास हा तर अनेक उत्तम नाटकांचा कर्ता असल्याबद्दल स्वतः बाणभट्टानेंच वर्णन केलें आहे. परंतु त्याचा एकही ग्रंथ उपलब्ध नाहीं ! ही खरोखरीच मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. असे आमचे अमोलिक ग्रंथ नाहींतसे झाल्यामुळें आमची किती हानि झाली असेल तीं परमेश्वरासच माहीत ! असो, भास कवीची कांहीं थोडीं पद्यें मात्र त्याच्या नांवावर सुभाषितशार्ङ्गधर व जल्हणदेव आणि वल्लभ-देव यांच्या ग्रंथांतून आढळतात. व तीं तरी फारच थोडीं; तथापि त्यावरून देखील तो खरोखरीच कविश्रेष्ठ होता, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. मासल्याकरितां त्याचें एकच पद्य पुढें दिलें आहे. यांत चंद्रोदय झाल्यावर चांद्रिकेचें वर्णन भ्रांतिमदलंकारांत त्यानें केलें आहेः—

कपोले मार्जारी पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति ।
रतांते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकामिति
प्रभामन्तश्चंद्रो जगदिदमहो विप्लवयति ! ॥

ह्या एका पद्यावरून देखील त्याचें सरस कवित्व असल्याचें लक्षांत येतें !

२ भवभूति हा वैदर्भ (वऱ्हाड) देशचा राहणारा होता. तथापि तो विद्वज्जनांस आश्रय देणाऱ्या कान्यकुब्ज देशच्या राजांपैकीं यशोवर्मराजाच्या पदरीं होता. हा यशो-वर्मा कनोज येथें हर्ष राजाच्या गादीवर होता. यशोवर्म्याचा जीवितकाल इ. स. ६७५–७२५ पर्यंत असल्याबद्दल डा० भांडारकर यांनीं राजतरंगिणींतील आधारानें ठरविला आहे. यशोवर्मा यास काश्मीरचा राजा ललितादित्य यानें जिंकलें व तो ललितादित्य इ. स. ६९५–७३३ पर्यंत गादीवर होता. यशोवर्मा हा कवि होता, याबद्दल राजतरंगिणींत आधार आहे. तो असा:—

भांडारकर यांनीं राजतरंगिणीच्या आधारानें निश्चित केला आहे. वरील कवींच्या नामावलींत येण्यासारखें त्याचें नाव असून ज्या अर्थी आलें नाहीं, त्या अर्थी सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत बाणभट्ट व उत्तरार्धांत भवभूति हा झाला असावा.

बाणभट्ट हा गद्यरचनेंत अग्रगण्य होता यांत कांहीं संशय नाहीं. त्याच्या वाणीचा प्रवाह शरदृतूंतील गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें प्रसन्न व अस्खलित चाललेला असा दिसतो. असें 'वरयवाणीत्व' क्वचितच आढळेल! हर्षराजानें बाणास 'वरयवाणीकविचक्रवर्ती' अशी पदवी दिली ती अगदीं यथार्थ आहे!

"कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवंदिताम्॥"

राजतरङ्गिणी. तरंग ४ था. श्लोक १४४.

कित्येकांनीं 'कविवाक्पतिराज' इ. असा पाठ करून कवि याचा संबंध वाक्पतिराज व भवभूति यांजकडे लाविला आहे. परंतु तो ठीक नाहीं. पंडित दुर्गाप्रसाद यांनीं अनेक जुन्या प्रतींवरून छापलेल्या राजतरंगिणींत 'कविर्वाक्पति' इ. असाच पाठ ठेवला आहे व हांच युक्त आहे. 'कवि' याचा संबंध यशोवर्मा याजकडे असल्यानें 'तद्गुणस्तुतिबंदिताम्' या पदाकडेही चांगलें स्वारस्य येतें! तो कवि असल्याबद्दल सूक्तिमुक्तावलींत त्याच्या नांवावर असलेलीं पद्यें ही साक्ष देत आहेत. त्यांपैकीं एक पद्य जिज्ञासूकरितां पुढें दिलें आहे:—

"यत्त्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तदिंदीवरम्।
मेघैरंतरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।
येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गताः।
त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते"!॥

राजपुत्रयशोवर्मणः

अप्पयदीक्षितांनीं प्रतीपालंकाराचें हें एक उदाहरण घेतलें आहे.

वाक्पतिराज यानें 'गौडवध' नांवाचें काव्य प्राकृत भाषेंत केलें आहे. त्यांत त्यानें आपला आश्रयदाता 'यशोवर्मा' याच्या पराक्रमाचें वर्णन करून त्यानें गौड राजाचा वध केल्याबद्दल वर्णन केलें आहे. हा वाक्पति व भवभूति हे दोघे यशोवर्म्याच्च पदरीं असून दोघेही मित्र होते. वाक्पतिराज यानें भवभूतीपासून आपल्याला पुष्कळ उपयोग झाल्याचें म्हटलें आहे. भवभूति कवि हा तर प्रसिद्धच आहे व करुणरस असा भवभूतीनेंच वर्णन करावा याविषयीं 'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते' हें वचन प्रसिद्धच आहे. परंतु दुसरेंही एका कवीचें भवभूतीच्या संबंधानें प्रसिद्ध नसलेलें पद्य खुबीदार आढळल्यावरून तें पुढें दिलें आहे.

"रत्नावलिपूर्वकमन्यदास्तामसीमभोगस्य वचोमयस्य।
पयोधरस्येव हिमाद्रिजायाः परं विभूषा भवभूतिरेव॥!"

गद्यांत जसें विषयप्रातिपादन होतें तसें पद्यांत होत नाहीं हें खरें, तथापि आमच्या संस्कृत कवींचे गद्यग्रंथ म्हटले ह्मणजे निराळ्या तऱ्हेचे असून कवित्वांत पद्यग्रंथासही मागें सारणारे असे आहेत ! यांत छंदच काय ते कमी, बाकी अलंकारादि सर्व प्रकार यांत साधतां येतात. कवि मात्र बाणभट्टासारखा पाहिजे, व म्हणूनच गद्यग्रंथास 'गद्यमयं काव्यं कादंबर्यादि ' असें साहित्यशास्त्रांत ह्मटलें आहे. काव्यांत मनोरंजन असून सृष्टींतील अनेक गोष्टींचा वाचणाऱ्याच्या मनावर ठसा उमटणें, मध्यें मध्यें बोध असणें, ऐतिहासिक गोष्टींशीं संबंध असणें, इत्यादि प्रकार असले तर फारच चांगलें. 'हर्षचरित्रांत' ऐतिहासिक भाग वराच असून बोध व मनोरंजनही आहे. कादंबरींत तर सर्वत्र मनोरंजन असून कांहीं कांहीं भाग बोधपरही आहेत. दोन्ही पुस्तकांत सृष्टींतील अनेक प्रकारचीं चित्रें वाचकांच्या मनावर सुरेख उमटण्यासारखे बरेच प्रकार आहेत. बाणभट्टाच्या ह्या दोन्ही पुस्तकांच्या परिशीलनानें आर्य लोकांचें पूर्वीचें वैभव, त्यांचे पराक्रम, आचार विचार वगैरे अनेक गोष्टी लक्षांत येण्यासारख्या आहेत, व त्या ध्यानांत ठेवण्यासारख्याही आहेत.

तारापीड राजानें नगराबाहेर विस्तीर्ण विद्यालय बांधून त्या ठिकाणीं अनेक विद्या व कला यांत प्रवीण असलेल्या गुरूंची योजना करून आपला एकुलता एक पुत्र चंद्रापीड व आपल्या प्रधानाचा पुत्र वैशंपायन यांस विद्याभ्यासाकरितां दहा वर्षें पर्यंत तेथें ठेविलें होतें. यावरून अशा प्रकारें विद्याभ्यास करण्याची चाल पूर्वकालींही आमच्यांत होती. तसेंच जागजागीं वेदशास्त्राध्ययनें चालू असल्याचीं अनेक वर्णनें असल्यावरून, त्या वेळीं ठिकाठिकाणीं वेदशास्त्राध्ययनें चालू असल्याचें सहज लक्षांत येतें. 'अनेकगुणार्चितपादपङ्कजः ' 'स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ' इ० वर्णनावरून तसेंच हर्ष राजाच्या उदार आश्रयावरून बाण व त्याचे पूर्वज यांस राजेरजवाड्यांकडून चांगला आश्रय मिळून त्यांची मानमान्यता योग्य रीतीनें राहत असे. यावरून पूर्वकालीं राजेरजवाडे यांजकडून विद्वज्जनांस उत्तम प्रकारचें उत्तेजन मिळत असें, असें उघड दिसतें. असें नसतें तर बाणाचा बाप त्याचे चवदावे वर्षीं वारला असतां त्याचें वैभव एकाद्या संस्थानिकासारखें होतें, तें कसें राहिले असतें ?

ह्या दोन्ही पुस्तकांत कांहीं स्थळें बोधपरही आहेत. 'हर्षचरित्रांत' सरस्वती ही हसल्यामुळें क्रोधांध झालेल्या दुर्वास ऋषीस ब्रह्मदेवानें केलेला उपदेश, हर्षाचा

बाप प्रभाकरवर्धन यानें आपलेपाशीं सेवक कसे बाळगावे या विषयीं केलेला उपदेश, हर्षाचा सेनापति सिंहनाद यानें केलेलें उपदेशपर भाषण व हस्तिसैन्याचा अधिपति स्कन्दगुप्त यानें विश्वास ठेवून गैरसावध राहिल्यामुळें कसे कसे घात होतात, या विषयीं पूर्वीचीं इतिहासांतील अनेक उदाहरणें सांगून केलेला उपदेश, दिवाकरमित्रानें हर्षास व त्याचे बहिणीस झालेलें असह्य दुःख दूर होण्याकरितां केलेला उपदेश; तसाच कादंबरींत चन्द्रापीडास यौवराज्याभिषेक होण्याच्या वेळेस शुकनासप्रधान यानें श्रीमदानें मनुष्य अंध होऊन त्याजकडून कसें कसे प्रमाद घडतात, या विषयीं केलेला उपदेश आणि कपिंजलानें पुंडरीकास विषयासक्तीपासून परावृत्त होण्याविषयीं केलेला उपदेश, इत्यादि स्थळें बोधपर आहेत.

ह्या काळीं मंत्रसिद्धीवर पूर्ण भरंवसा होता, असें 'पुष्पभूति राजा' व 'भैरवाचार्य' यांच्या चरित्रांवरून लक्षांत येतें. अगदीं शिखरास पोहोंचलेल्या बौद्ध धर्मास उतरती कळा लागली होती, तरी त्याचें चहूकडे बरेंच वर्चस्व दृष्टीस पडत होतें. होमहवन, देवपूजन इ० स्वधर्माचरण व वेदशास्त्राध्ययनें, हीं तर त्या वेळीं सर्वत्र चालू असल्याबद्दल ह्या ग्रंथांत जिकडे तिकडे साक्षी पटत आहेत. एक दिवाकर मित्राचेंच वर्णन वाचलें तर त्या काळीं कितीक शास्त्रें व धर्मपंथ आमच्यांत प्रचलित होते व त्यांपैकीं बहुतेक आतां नाहींतसे झाले आहेत असें लक्षांत येतें. हर्षचरित्रावरून तर त्या वेळीं ह्या देशांत पराक्रमाचीं कृत्यें करणारे पुष्कळच पुरुष असून पराक्रमाची चळवळ जिकडे तिकडे दिसत होती; त्यामुळें देश सचेतन असल्याचें दिसत होतें!

बाणभट्टाचे प्रस्तुत उपलब्ध असे दोनच मोठे ग्रंथ–एक 'हर्षचरित्र' व दुसरा 'कादंबरी'–हे होत. हर्षचरित्र ह्या सार्थ नांवावरूनच त्यांत काय आहे तें कळून येण्यासारखें आहे. दुसऱ्या ग्रंथास त्यांतील मुख्य नायिका कादंबरी [गंधर्वकन्या] इचेंच नांव दिलें आहे व तें साहित्यशास्त्राचे नियमास अनुसरूनच आहे.

बाणभट्टानें हर्षचारित्रांत व कादंबरींत मधुरवर्णरचना, श्लेषोत्प्रेक्षादि अनेक अलंकार, हुबेहूब वर्णनें, खुबीदार संभाषणें आणि मनास थक्क करणारें संविधा-

---

१ परंतु असा चमत्कार झाला कीं मराठींत कल्पित गोष्टीस अंधपरंपरेनें 'कांदंबरी' हेंच नांव देण्याचा परिपाठ पडला तो पडला!

नक इत्यादि प्रकार इतके सुरेख घातले आहेत कीं, ते वाचीत असतां रसिक विद्वज्जन आनंदरसांत अगदीं तल्लीन होऊन जातात !

कादंबरींत तर प्रायः सर्वत्र प्रसादगुण फारच चांगला साधलेला आहे. तितका हर्षचरित्रांत जरी नाहीं, तरी पुष्कळ ठिकाणीं तो बराच वठला आहे असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं. आर्य लोकांच्या संस्कृतभाषेची खुबी ज्यांना पहावयाची असेल त्यांनीं बाणभट्टाचे ग्रंथ अवश्य वाचावे !

हर्षचरित्रांत वीर, करुण व अद्भूत हे रस बरेच असून कादंबरींत शृंगार व करुण हे रस ओतप्रोत भरले आहेत. व मधून मधून अद्भुत रसही बराच आहे. हर्षचरित्र देखील अपुरेंच राहिलें असें वाटतें किंवा पुढचा भाग उपलब्धच झाला नसावा असेंही एकदां मनांत येतें, तथापि हर्षचरित्रांत शेवटीं कवीनें सूर्यास्त व चंद्रोदय यांचें वर्णन केलें आहे. यावरून शत्रूचा अस्त व हर्षाचा उदय ध्वनित होतो. यामुळें त्यानें पुढील वर्णन अगदीं संक्षेपांत आणून ठेवलें असावें असेंही एका दृष्टीनें वाटतें. बाणभट्टानें अगोदर हर्षचरित्र रचलें असावें आणि नंतर कादंबरी रचली असावी, असें उघड दिसतें. कादंबरी सुमारें अर्धीमुर्धी रचली न रंचली तोंच मृत्यूनें त्याजवर झडप घातली ! हें फारच वाईट झालें. सर्व ग्रंथ त्यानें योजल्याप्रमाणें त्याजकडूनच शेवटास गेला असता तर किती मौज झाली असती ! परंतु ' कालोहि दुरतिक्रमः ' काळाच्या पुढें कांहीं इलाज नाहीं !

' सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदनु तत्क्षणभंगि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ' ! ॥

असेंच जर दैवचरित्र आहे तर तेथें काय करावयाचें ! असो, परंतु ही देखील मोठ्या संतोषाची गोष्ट समजली पाहिजे कीं, पुढील भाग बाणभट्टाच्या पुत्रानें रचून पित्याच्या रचनेस बरीच शोभण्यासारखी कृति करून चांगलीच पूर्णता आणिली ! इतकी देखील दुसऱ्याच्या हातून झाली नसती. व असा सुंदर ग्रंथ तसाच अपुरा पडला असता. दुसऱ्याच्या कृतींत भर घालून ती बेमालूम करणें, हें तरी लहानसान करामतीचें काम नव्हे !

उत्तरार्धाचे आरंभीं बाणपुत्र यानें नमन केलें आहे, त्यांत त्याची बरीच कुशलता दिसून येते. शिव आणि पार्वती यांची एकरूपता वर्णून त्यानें त्यांना

नमन केलें आहे. यावरून त्यांची जशी एकरूपता, तशी दोन भागांची एकाकारता केल्याचें त्यानें ध्वनित केलें आहे! तें पद्य हें होयः—

" देहद्वयार्धरचनाघटितं शरीर-
मेकं द्वयोरनुपलक्षितसंधिभेदम् ।
वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्ध्यै-
सृष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ " ॥

बाणभट्टानें कादंबरीच्या मुखानें चालू केलेलें विरहावस्थेचें भाषण त्याच्या पुत्रानें त्याच नमुन्यावर पुढें चालवून पित्यानें रचलेल्या पूर्वार्धाशीं आपलें उत्तरार्ध 'अनुपमलक्षितसंधिभेदम्' असेंच जमवून दिलें आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं ! तसेंच तेथें दुसरेंही पद्य आहे. त्यांतही वरील अर्थाचेंच पर्यायानें समर्थन केलें आहे व तेंही खुबीदार आहेः—

" गंगां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य-
स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।
आसिंधुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता
कथानुघटनाय मयापि वाणी " ॥

गंगेंत इतर नद्यांचा प्रवाह मिळाला असतां तद्रूप होऊन गंगारूपानेंच समुद्रापर्यंत जातो, त्याचप्रमाणें गंगेसारख्या (प्रसन्न व मधुर) पित्याच्या वाणीरूप गंगेच्या प्रवाहांत मीही आपली वाणी मिसळून दिली. अर्थात् ती तद्रूप झाली म्हणून सांगावयास नकोच !

पित्याच्या सहवासामुळें व त्याजवळच त्यानें अध्ययन करून त्याच्या ग्रंथांचें परिशीलन केल्यामुळें व शेवटच्या असाध्य अवस्थेंतही त्यानें सांगितलेल्या माहितीप्रमाणें आणि दाखविलेल्या दिशेप्रमाणें त्याचे पुत्रास पित्याचा अवशिष्ट ग्रंथ चांगल्या रीतीनें शेवटास नेता आला यांत कांहीं संशय नाहीं !

" गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि-
यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
एकध्रुवामृतरसास्पदचंद्रपाद-
संपर्क एव हि मृगांकमणेर्द्रवाय " ॥

जसें चंद्रकांतमण्याच्या द्रवास अमृतरसरूपी चंद्राच्या किरणांचा संपर्क कारण होय, त्याप्रमाणेंच पित्यानें केलेल्या गद्यमयग्रंथासारखीं अक्षरें (वाणी) मजपासून निघण्यास पित्याचा प्रभाव (संपर्क) च कारण होय !

" बीजानि गार्भितफलानि विकासभाञ्जि
वप्त्रेव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पोषं
तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि " ॥

जशीं चांगलीं बीजें सुपीक भूमींत माळ्यानें लावलीं असतां व त्यांस उदकादिक घातलें असतां तीं पोसून ग्रहण करण्यास योग्य होतात, तशीं माझ्या पित्यानें गर्भितार्थादिकानें युक्त अशीं बीजें 'हर्षचरित' 'कादंबरी' इत्यादि सुभूमींत पेरून रसयुक्त केल्यामुळें विकास पावून चांगलीं पोसलीं गेलीं, तीं सुफलें त्याच्या पुत्रास आयतींच घेण्याम सांपडलीं !

बाणपुत्रानें उत्तरार्धाच्या आरंभीं किंवा शेवटीं आपलें[1] नांव न घालतां गुप्त ठेविलें, याचें कारण पितृभक्तीमुळें " सर्व ग्रंथ आपल्या बापाच्याच नांवानें प्रसिद्ध असावा, या उद्देशानें त्यानें आपलें नांव प्रकट न करितां बुद्धयाच नाहींसें होऊं दिलें असावें असें वाटतें. " असें कै० विष्णु कृष्ण चिपळूणकर यांनीं आपल्या बाणभट्टाच्या निबंधांत झटलें आहे, परंतु तसें असतें तर,—

" याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं
विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य
प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् " ॥

असें त्यानें झटलें नसतें. त्यानें आपलें नांव न घालण्याचें कारण असें दिसतें कीं, पित्याच्या कृतीपुढें आपली कृति कांहींच नाहीं, असा विनय दाखविण्याकरितांच त्यानें असें केलें असावें असें उघड दिसतें !

बाणभट्ट हा गद्यरचनेंत जसा प्रवीण होता तसा तो पद्यरचनेंतही होता असें बऱ्याच पद्यरचनेवरून लक्षांत येतें.

' चण्डिकाशतक ' हें एक पद्यमय काव्य बाणभट्टानें केलें आहे. ह्यांत देवीचें स्तवन आहे.[2] याविषयीं अशी एक दंतकथा प्रसिद्ध आहे कीं, बाणाचा मित्र 'मयूर' हा एक कवि होता, त्याच्या अंगावर महारोग उद्भवला तेव्हां त्यानें

---

१ बाणपुत्राचें नांव ' भूषणभट्ट ' होतें असा अलीकडे शोध लागला आहे.

२ प्रत्येक महा कवीविषयीं अशा कांहीं दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. यावरून त्यांच्यांत कांहीं विलक्षण गुण असल्याचें व्यक्त होतें.

'सूर्यशतक' करून सूर्यास प्रसन्न केलें व आपला रोग दूर केला. त्याप्रमाणें बाणभट्टानेंही आपलें अंग बुद्धया विकल करून चण्डिकाशतक काव्य करून देवीस प्रसन्न केलें व आपले शरीर अधिक चांगलें करून घेतलें! या वरील आख्यायिकेंत 'मयूर' हा बाणाचा मित्र असें म्हटलें आहे. आतां "मयूरक त्याचा बालमित्र होता" असे कै० विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधांत आहे. परंतु 'मयूरक' या नावाचा त्याचा कोणी बालमित्र असल्याबद्दल हर्षचरित्रांत कोठें उल्लेख नाहीं. बाणकवीनें आपले मित्र, व आपणा बरोबर असलेली मंडळी[2] यांचा नामनिर्देश केला आहे. त्यांत 'मयूरक' म्हणून एक आहे, परंतु तो त्याचा मित्र म्हटलेला नसून 'जाङ्गुलिको मयूरकः' त्याचेबरोबर असलेल्या मंडळींत 'मयूरक' म्हणून एक विषवैद्य होता! तथापि श्रीहर्षाचे पदरीं बाण व मयूर हे दोघेही एका कालीं होते, अशी प्रसिद्धि चालत आलेली आहे. व ती पुढील पद्यावरून तर खरीच ठरते.

"अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः" ॥

राजशेखर.

'सुभाषितशार्ङ्गधरपद्धतींत' जल्हणेदव याच्या 'सूक्तिमुक्तावलींत' व वल्लभदेव याच्या 'सुभाषितावलींत' ही हें पद्य आहे. मयूरकवीनें आपली मुलगी बाणकवीस दिली होती अशीही प्रसिद्धि आहेच. इत्यादि गोष्टींवरून ते दोघे बालमित्र नसले तरी पुढें श्रीहर्षाच्या दरबारीं ते सभासद व मित्र झाले असावे. असें

---

१ 'आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्' असें एक काव्याचें फल मयूरकवीच्या अनुभवावरूनच काव्यप्रकाशांत सांगितलें आहे.

'राजशेखर' यानें पुढील पद्यांत मयूरकवीच्या काव्याची चांगली प्रशंसा केली आहे व त्या प्रमाणें तें खरोखरीच चांगलें प्रौढ आहे.—

दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम्
विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ्निकृंतति ॥

२ शेवटीं दिलेल्या उताऱ्यांत बाणावरोबर असलेल्या मंडळीचा निर्देश केला आहे.

३ श्रीहर्षाच्या सभेंत बाण व मयूर यांच्या समान मातंगदिवाकर हाही एक कवि होता, मातंग याचा अर्थ चांडाल असा होतो व येथें कोणी हाच अर्थ घेतात. असें असेल तर सुधारणेच्या कामांत श्रीहर्षानें हल्लींच्या आमच्या प्रभूवरही तान केली होती म्हणावयाची!

वरील गोष्टींवरून दिसतें. श्रीहर्षराजास अनुलक्षून बाण मयूर आणि मातंग-दिवाकर यांनीं भिन्न भिन्न कल्पनेचीं पद्यें रचून त्यास आपापली कवित्व-शक्ति दाखवून रंजविलें असावें असें वाटतें. त्यांपैकीं प्रत्येकाचें एक एक पद्य पुढें दिलें आहे.

" आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनंतरम्
संप्रत्येवहि साम्बुनराशिरशना जाया जयोद्धतये ।
पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवद्या स्नुषा[1]
युक्तं नाम समस्तशास्त्रविदुषां लोकेश्वराणामिदम् "! ॥

बाणभट्ट.

"भूपालाः शशिभास्करान्वयभुवः के नाम नासादिता
भर्तारं पुनरेकमेव हि भुवस्त्वां देव मन्यामहे ।
येनाङ्गं परिमृश्य कुन्तलमथाकृष्य व्युदस्यायतं
चोलं प्राप्य च मध्यदेशमधुना काञ्च्यां करः पातितः " ॥

मयूरकवि.

"याते शमं रजसि जातजलाभिषेका
धौताम्बराः स्फुरितपाण्डुपयोधरान्ताः ।
पत्युः प्रजार्थमधुना तव पुष्पवत्यो-
वाञ्छन्ति संगमभितः ककुभश्चतस्रः" ॥

मातङ्गदिवाकर.

पहिल्या बाणकवीच्या पद्यांत ' समस्तशास्त्रविदुषां ' हें विशेषण हर्षराजाच्या विद्वत्तेचें दर्शक घातलें आहे. ही गोष्टही ध्यानांत आणण्याजोगी आहे. व यांत विनोदही किती खुबीदार केलेला आहे !

दुसऱ्या पद्यांत मयूरकवीनें दक्षिणेकडे कांचीपर्यंत हर्षाचा हात लांबविला आहे. परंतु सत्याश्रयपुलकेशीनें नर्मदेच्या पुढें तो जाऊं दिला नाहीं ! हें पूर्वी सांगण्यांत आलेंच आहे. तथापि ही कवीची अतिशयोक्ति दिसते, व ती कविसंप्रदायास अनुसरूनच आहे ! तिसरा श्लोकही श्लेषालंकारघटित आहे ! परंतु त्यांतील

[1] वल्लभदेव याच्या सुभाषितावलींत हीं व आणखी अशा तऱ्हेचीं पद्यें सांपडतात. हे तिघे कविही हर्षराजाच्या पदरीं होते, तेव्हां त्यांनीं त्यास उद्देशूनच हीं पद्यें केलीं असावीं, हें उघड दिसतें.

श्लेष सर्वांसच आवडतील, असें वाटत नाहीं. तथापि तिघांच्याही भिन्न भिन्न व सरस कल्पना आहेत यांत कांहीं संशय नाहीं !

" पार्वतीपरिणय " हें एक नाटक वाणभट्टाच्या नांवावर प्रसिद्ध आहे. ह्या नाटकाच्या आरंभीं—

" अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिसंभवो बाणः ।
नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥ "

असें पद्य आहे. ' वत्स ' वंशांतच बाण उत्पन्न झाला तेव्हां त्यानेंच हें नाटक रचलें, असें वाटणें साहजिकच आहे. यावर कोणाचा असा आक्षेप आहे कीं, ह्या नाटकांत बहुतेक ठिकाणीं कालिदासाच्या कुमारसंभवांतील चोरून उतारे घेतले आहेत. व म्हणून हें नाटक बाणभट्टाचें नसावें; मीं हीं दोन्हीं काव्यें वाचलीं परंतु मला तसें वाटलें नाहीं. आतां ' कुमारसंभव ' व ' पार्वतीपरिणय ' या दोहींतही तारकासुराच्या वधाकरितां शिव व पार्वती यांजपासून कुमारसंभव (कुमारोत्पति) हाच विषय प्रतिपाद्य असल्यामुळें हिमालय, मेना, नारद, मदन, वसंत, रति, नंदी, शिव, आणि पार्वती व तिच्या सख्या. हींच पात्रें दोहींतही असणें स्वाभाविक असल्यामुळें व दोहींत तोच विषय असल्यामुळें त्या त्या पात्रांची कृति व भाषणें बरींच जमण्याचा संभव आहे. तथापि पार्वतीपरिणयांतील कल्पना, वर्णनें व भाषणें हीं कुमारसंभवाशीं सर्वांशीं जमणारीं नसून पुष्कळ ठिकाणीं निराळीं आहेत. कालिदासाच्या काव्याची तर उत्तमत्वाविषयीं सर्वत्र प्रसिद्धि आहेच; परंतु पार्वतीपरिणयांतील कवितेंतही प्रसादगुण चांगला साधला आहे. मात्र दोहींमध्यें कांहीं वाक्यांत बरेंच सादृश्य जमून आलेलें आहे खरें. परंतु हा प्रकार एकच विषय असल्यामुळें, आणि कुमारसंभवासच नाटकाचें रूप दिलें असल्यामुळें जमून आला असावा. जसें.—

कुमारसंभव.

द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः
संचारिणी पल्लविनी लतेव.
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
पर्यंकबंधं निबिडं बिभेद.
स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
अमंगलाभ्यासरतिं विचिंत्य तम्.

पार्वतीपरिणय.

द्वन्द्वानि लौल्यमभजन्त विमोहितानि.
संचारणीव वल्ली.
जन्मान्ववाये प्रथमस्य धातुः
शिथिलितपर्यंकबंधः
स्त्रीसन्निकर्षपरिजिहीर्षया.
अमंङ्गलाचाररतिस्त्रिलोचनः

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः तपसा हि कृतोऽस्मि दासेन:
शरीरवद्भः प्रथमाश्रमो यथा. गृहीततनुरिव प्रथमाश्रमः

अशीं आणखी कदाचित् एकदोनच स्थळें कोठें चुकून राहिलेलीं असतील तर कोण जाणें! कांहीं ठिकाणीं अशीं सारखीं वाक्यें जमलीं आहेत, तरी एवढ्यावरून ह्या कवीच्या सर्व कवित्वावर पाणी सोडणें हें योग्य नाहीं! असेंच सादृश्य शोधीत बसलें तर इतर ग्रंथांत देखील तें सांपडल्यासेरीज राहत नाहीं. जसें.—

शाकुंतलांत–' साखलु भगवतः कण्वस्य उच्छ्वसितम्।' हर्षचरित्रांत–' उच्छ्वसितं सा खलु कुमारस्य'। रघुवंशांत–'चापलाय प्रचोदितः'। हर्षचरित्रांत–'करोमि जिव्हाप्लवनचापलम्'।

मेघदूतांत:—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः॥

मालतीमाधवांत:—

वारंवारं तिरयति दृशोरुद्गमं वाष्पपूर-
स्तत्संकल्पोपाहितजडिमस्तंभमभ्येति गात्रम्।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कंपलोलांगुलीकः
पाणिर्लेखाधिविधु नितरां वर्तते किं करोमि॥

रघुवंशांत:—

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः॥

माघांत:—

प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काम्यगिरा परपुष्टया।
प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः॥

अशीं आणखीही सादृश्यदर्शक वाक्यें व पद्यें शोधीत बसले तर सांपडल्याखेरीज राहणार नाहींत. 'जयदेव' कवीच्या वंचनाप्रपार्णे 'सूर्यवंशातिलक रामचंद्राच्या कीर्ति-

१ " भास्वद्वंशवतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्तन-
द्वादित्रप्रथमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा कविः

रूपरमणीच्या नृत्यकालीं वाद्याप्रमाणें वाजत राहणारा ध्वनि ज्याचा असा आद्यकवि वाल्मीकी याच्या मुखरूप चंद्रमंडलांतून गळालेल्या काव्यरूप अमृतसमुद्रापासून उत्पन्न झालेलें कविमेघमंडल कल्पपर्यंत वर्षाव (काव्यामृताचा) करीत आहे!' ही जयदेवकवीची उक्ति किती यथार्थ आहे! आद्यकवीचें रामायण व व्यासाचें महाभारत यांतील बरेंच प्रयोग कालिदासादिकांच्या देखील काव्यांतून आढळतात. तेव्हां आतां ह्यां दोघां आद्यकवींखेरीज बाकीच्यांनीं एकमेकांचें चौर्यच केलें असेंच म्हणावें लागेल! आणि खरोखरीच पाहिलें तर 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम' ही ह्मण अगदीं अयथार्थच ह्मणतां येणार नाहीं!

[1]अर्थसादृश्यें तर परभाषेंतील ग्रंथांतून सुद्धां सांपडतात. मग बाणकवीनें कुमारसंभवांतीलच आधार व संविधानक घेऊन त्यावर नाटक रचलें आहे तर त्यांत बरेंच सादृश्य जमून येणारच आहे. प्रतिच्छाये (पोटो) वरून कोणीं चित्र तयार केलें तर त्यांत सादृश्य जमून आलें असतां दोष तो कोणता? असो, आतां बाणभट्टाच्या भाषेचा प्रवाह कादंबरींत जसा गंभीर वाटतो, तसा या नाटकांतील भाषेचा वाटत नाहीं, असें कोणाचें म्हणणें आहे, परंतु कोणत्याही ग्रंथकाराच्या भाषेचा सर्वत्र सारखाच ओघ असतो, असें खचितच म्हणतां येणार नाहीं. त्यांतून नाटकांतील भाषेचा प्रवाह म्हटला म्हणजे तर सरळ व सोपाच असला पाहिजे व तसाच या नाटकांतील भाषेचा आहे. कदाचित् कोणीं आश्रयदात्यानें कुमारसंभवांतील संविधानकावरच नाटक रचण्यास बाणभट्टास सांगितलें असेल व त्यानें तें त्यास करून दिलें असेल असाही संभव आहे. असो. या नाटकांत सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां पुष्कळ ठिकाणीं ह्या कवीचें चांगल्या प्रकारचें कवित्व दिसून येतें!

तथापि प्रसिद्ध विद्वान् पुरुषाचा एकाद्या ग्रंथाविषयीं बरा वाईट अभिप्राय पडला म्हणजे अर्थात् बऱ्याच इतर लोकांचा त्याप्रमाणें ग्रह होणें साहजिकच आहे. ह्या नाटकाविषयीं असाच प्रकार झाला आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं या नाटकाच्या संबंधानें आपला फारच कडक अभिप्राय दिला आहे. तो असा:-

---

पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किम-
प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ॥

जयदेव.

[1] निबंधमोंलत संस्कृत व इंग्लिश कवींचीं देखील जमून आलेलीं बरींच अर्थसादृश्यें दिला आहेत. तीं पुष्कळांस माहीत असतीलच.

" पार्वतीपरिणय म्हणून एक नाटक बाणकवीच्या नांवाचें आमच्या पाहण्यांत आलें आहे. हें त्या विख्यात कवीनेंच रचलें किंवा कसें याचा लांब वाद करणें नलगे. जो यांतील एकादा अंक वाचील त्यास त्याच्या अप्रयोजकपणाचा व ग्रंथकर्त्याच्या साहसाचा चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. बाणकवीचें नांव, व कुमारसंभवांतून अजीबात चोरलेला एकंदर मजकूर, हीं यांत वजा केलीं असतां ग्रंथकाराचा मूर्खपणा व धाडसाची शर्थ हीच खालची निवळ बाकी !"

हा अभिप्राय सर्वथैव योग्य आहे असें मला वाटत नाहीं. मग त्यांनीं आपल्या अभिप्रायांत लिहिल्याप्रमाणें एकादाच अंक सरासरी पाहून [illegible] कीं काय कोण जाणे ! मला तर " ग्रंथकाराचा मूर्खपणा व धाडसाची [illegible]तील पद्यें अशीं खालची निवळ बाकी !" वाटली नाहीं ! आतां कुमार आहेत. तीं पहावीं. मजकूर चोरला, असे म्हणण्यापेक्षां कुमारसंभवांतील [illegible]मल्यासारखें त्यावर बाणकवीनें हें नाटक रचलें, असें कां म्हणूं ? चांगल्या प्रकारचें, तील गोष्ट घेऊन तीवर नाटकादि वगैरे रचण्याचा दिला आहे त्यावरून आहे. त्याप्रमाणें कुमारसंभवाच्या [illegible]आधारानें बाण[illegible]सारांश, दोन्ही कस सहृदय-कुमारसंभवांतील गोष्ट [illegible]वल आहेत, त[illegible]रूपानें योग्य रीतीनें पारखून पहावे, पात्रें घालून त्या त्या [illegible]को त्यांचे लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं !

समान्य काम नव्हें. [illegible]णि पार्वतीपरिणय ' यांत जरी दोघा कवींचीं वर्णनें कांहीं नाहीं; कवीस योग्य [illegible]तीं भासतात, तथापि दोघांचेंही वर्णनचातुर्य निराळें; हें येणाऱ्या नारदानें पा[illegible]तांत येण्याकरितां दोन्ही काव्यांतील बरोबर समानार्थक पद्यें असें सांगितलें. एवढा[illegible]न लक्षांत येईल.

णयांत नारदाचें स्वर्गांतून [illegible] हिमालयाचें वर्णन:—

करणें, हिमालयाची भेट हो[illegible]

वराच संवाद होणें इत्यादि [illegible]

हा पहिला अंक कुमार[illegible]

म्हणण्यास कांहीं बाध [illegible]

[illegible]तं घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ।
[illegible]मेराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥

१ कै० विष्णुशास्त्री चिप[illegible]
च्या निबंधांत बाणकवीचे [illegible]

शृङ्गोपान्तविश्रान्तमेघम्
[illegible]टीशोभमानोपकण्ठम् ।

२ 'त्याच्या' व ग्रंथकर्त्या[illegible]

३ " तां नारद: [illegible]

होभिः सृज्यमानेन्द्रचापम्
समादिदेशैचेतो मन्दिरं विस्मयानाम् ॥

ह्या दोघींचें बाल-भाषेंतील संभाषण बरें असून तें अधिकच आहे. तिसऱ्या अंकांत बृहस्पति इंद्र व नारद यांच्या संभाषणांतही कांहीं कमी-जास्त फेरफार केलेलाच आहे. चौथ्या अंकांत मुनिवेषधारी नंदी[1] व जया आणि विजया, पार्वतीच्या सख्या, यांचा संवाद चांगला साधला आहे व हें प्रकरण ह्या नाटकांत अधिक आहे. पांचव्या अंकांत पार्वतीच्या विवाहसमारंभाचें वर्णन अधिक विस्तृत आहे व पार्वतीस मंगलस्नानानंतर अलंकार घातले आहेत त्यावर कवीनेंही आपले अमोलिक अनेक अलंकार चढविले आहेत ! यांतील हा भाग अगदीं अथपासंभावांतल्यापेक्षां अधिक असून मजेदार आहे !

अर्थसादृश्यें तर हिमालयवर्णन, रतीचा शोक, पार्वतीची परीक्षा पाहण्याकरितां बटु-कुमारसंभवांतीलच हीं इत्यादि प्रकरणें अधिक विस्तृत आहेत व तीं उत्तमच आहेत. तर त्यांत बरेंच सादृश्यांतून उतरण्याच्या वेळचें वर्णन, व शाकुन्तलांत दुष्यंत कोणीं चित्र तयार केलेतून उतरण्याच्या वेळच्या संवादांतील देखाव्याचें वर्णन, कोणता ? असो, आतां इतें थोडें सादृश्य जसें प्रवासेंही कोणाचें ह्मणणें आहे. असेंच तसा या नाटकांतील भाषेचा ग्रंथांत कोठें तरी असे लें थोडें तरी सादृश्य जमल्या-कोणत्याही ग्रंथकाराच्या भाषेचा ...रखाच आढ ...

तच म्हणतां येणार नाहीं. त्यांतीलनाटकांतील भाषेचा प्रव...ल्यामुळें, कांहीं वाक्यांत सरळ व सोपाच असला पाहिजे व तसाच या नाटकांतील भा...र्वि कवित्व फुकट गेलें कोणीं आश्रयदात्यानें कुमारसंभवांतील संविधानकावरच ना...तरी इतर गोष्टींचाही भट्टास सांगितलें असेल व त्यानें तें त्यास करून दिलें असेल...निराळें असून प्रासा-असो. या नाटकांत सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां पुष्कळ ...प दोष क्षम्य आहेत, व चांगल्या प्रकारचें कवित्व दिसून येतें !

तथापि प्रसिद्ध विद्वान् पुरुषाचा एकाद्या ग्रंथाविषयी जोडीस त्याच पायरीवर ला म्हणजे अर्थात् बऱ्याच इतर लोकांचा त्याप्रमाणें आविर्भावानें उच्छृंखळ झालेल्या ह्या नाटकाविषयीं असाच प्रकार झाला आहे. कै. कि...आहे. तें पद्य हें होय:—

या नाटकाच्या संबंधानें आपला फारच कडक अभिप्रा...हेमवेत्रः ।

पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धे...गणान् व्यनैषीत् ॥"
प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी...ठिकाणीं तरी सादृश्य जम-

१ निबंधमालेंत संस्कृत व इंग्लिश कवींचीं देखील जमून...गांतील लक्ष्मीच्या संबंधानें दिलीं आहेत. तीं पुष्कळांस माहीत असतीलच. ...लक्ष्मीच्या संबंधाचें दोष-...ग्रंथांतून चौर्य केलें असें ...ळ दाखवितां येतील.

बसण्यास जरी कोणाच्या मतें योग्य नसली, तरी खालच्या पायरीवर बसण्यास तरी ती निःसंशय योग्य आहे, असें नीट लक्ष देऊन पाहणाऱ्या कोण्याही रसिक-जनास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरासारख्या सहृदय विद्वानाकडून असा प्रमाद कसा घडला हें मात्र समजत नाहीं ! दोन्ही काव्यांत एकच गोष्ट व थोडीं समानार्थक वाक्यें हीं दृष्टीस पडल्याबरोबर त्यानीं हें काव्य नीट रीतीनें सर्व पाहण्याचें सोडून देऊन आपलें मत असें ठाम केलें असावें असें दिसतें ! कुमारसंभवांतील कोठलें तरी थोडें अर्थसादृश्य ज्यांत जमलें आहे अशीं पार्वतीपरिणयांतील बरींच पद्यें व कुमारसंभवांतील पद्यें अशीं दोन्हीं ताडून पाहण्याकरितां पुढें एकाखालीं एक सादर केलीं आहेत. तीं पहावीं. म्हणजे जरी कोठें एखादें दुसरें वाक्य किंवा कांहीं अर्थसादृश्य जमल्यासारखें दिसलें, तरी प्रस्तुत कवीचें वर्णनचातुर्य निराळें, व तेंही चांगल्या प्रकारचें, असेंच आढळून येईल. ह्या नाटकांतील कांहीं भागही पुढें दिला आहे त्यावरून ही ह्या कवीच्या स्व[illegible]कवित्वाचा मासला कळून येईल. सारांश, दोन्ही कस सहृदय-विद्वज्जनांच्या नजेरपु[illegible]त्रले आहेत, ते त्यांनीं योग्य रीतीनें पारखून पहावे, म्हणजे ह्याबद्दलची यथ[illegible] त्यांचे लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं !

'कुमारसंभव' आणि 'पार्वतीपरिणय' यांत जरी दोघा कवींचीं वर्णनें कांहीं ठिकाणीं जमल्यासारखीं भासतात, तथापि दोघांचेंही वर्णनचातुर्य निराळें; हें सहृदय विद्वानांच्या लक्षांत येण्याकरितां दोन्ही काव्यांतील बरींच समानार्थक पद्यें पुढें दिलीं आहेत त्यावरून लक्षांत येईल.

हिमालयाचें वर्णन:—

कुमारसंभवः—

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥

पार्वतीपरिणयः—

विपुलकनकशृङ्गोपान्तविश्रान्तमेघम्
सुरतरुवरवाटीशोभमानोपकण्ठम् ।
मणिभवनमहोभिः सृज्यमानेन्द्रचापम्
मदयति मम चेतो मन्दिरं विस्मयानाम् ॥

पार्वतीच्या तारुण्याचें वर्णनः—

कुमारसंभवः—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥

पार्वतीपरिणयः—

आसेचनकतनुश्रीरंतःकरणस्य किमपि संवननम् ।
सा खलु गिरिराजसुता संमोहनमस्त्रमेव पुष्पेषोः " ॥

इन्द्राच्या सहस्र नेत्रांस अनुलक्षून दोघां कवींनीं भिन्न भिन्न रीतीनें केलेलें वर्णनः—

कुमारसंभवः—

तस्मिन्नघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥

पार्वतीपरिणय—

कैश्चिन्नेत्रैर्दलितदनुजं वज्रमालोकमार्गे
कैश्चित्पश्यन्नमरनगरीं संस्तुतान्यावसानि ।
कैश्चित्सेवाविहितमनसामंजलिं वीक्षमाण-
श्चित्ते चिंतापर इव पुरां दृग्गणैर्यासयो मे ॥

इन्द्रास आपल्या साहाय्याची गरज लागलेली पाहून मदने त्यास म्हणतोः

कुमारसंभवः—

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तामिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥

पार्वतीपरिणयः—

त्रैलोक्यनाथस्य तवातिशक्तेः किमस्ति कार्यं मघवन्मयापि ।
प्रकाशिताशेषदिशाद्यकाशो दिवाकरो दीपमपेक्षते किम् ॥

इंद्र मदनास थोरपणा देतो आहे. पार्वतीपरिणयांत इन्द्रानें मदनाचें गौरव केलें आहे तें अधिक सरस आहे.—

कुमारसंभवः—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥

पार्वतीपरिणय--

चक्रेण विष्णोरपि यद्युगपं तरस्विना वा शतकोटिना मे ।
तत्साधयेत्पुष्पमयं त्वदस्त्रमहो भवानद्भुतबाहुवीर्यः ॥

वसंताचें प्रकट होणें:—

कुमारसंभव:—

कुमार:- तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
नम्रो मयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥

पार्वतीपरिणय:—

वाचालयन्नथ कुलानि वनप्रियाणां अंकूरयन्मलयमारुतकन्दलानि ।
सख्युः प्रसूनविशिखस्य भुजावलेपं संवर्धयन्मधुरजृंभत काननेषु ॥

कुमारसंभव:—

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिंजितनूपुरेण ॥

पार्वतीपरिणय:--

चूताः कोरकिता विनापि सुदृशां दृस्तांबुजामर्शनात् ।
तत्पादांबुजताडनैरपि विना कंकेलयः पुष्पिताः ।
तत्संगीतकमन्तरेण हसिता रम्याः प्रियालद्रुमा ।
मुक्त्वा तद्वदनासवं मुकुलिताः गंधोत्तराः केसराः ॥

मदनानें आपलें मोहवास्त्र सोडलें त्यावेळेस शिवाची कशी अवस्था झाली तिचें वर्णन पुढील श्लोकांत आहे. पार्वतीपरिणयांत तर शिव व पार्वती ह्या दोघांच्याही स्थितीचें वर्णन केलें आहे व तें फारच भजेदार साधलें आहे !

कुमारसंभव:—

हरस्तु किंचित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

पार्वतीपरिणय:--

तदनु युगपदीशः पार्वतीवक्त्रपद्मे ।
स्मितविकसितगंडे प्राहिणोल्लोचनानि ।
पुलकिततनुरंतर्भावमावेदयंती-
दरमुदितमुखेंदुः साच सव्रीडमस्थात् ॥

पार्वतीचें क्लेश पाहून भगवान् शंकर तीस म्हणतो आहे:—

कुमारसंभवः-

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकार्शतां दिवाकराप्तुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥

पार्वतीपरिणयः-

क्वेदं तपः कठोरं क्वेदं सुकुमारमंगमबलायाः ।
दिवसः क्व नु घर्मोष्मा क्व कला कमलकोमला चांद्री ॥

ब्रह्मचारी वेष धारण करणारा शंकर पार्वतीची परीक्षा पहाण्याकरितां शिवाची निंदा करतो आहे—

कुमारसंभवः—

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदार्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥

पार्वतीपरिणयः—

जगत्त्रयीलोचनबालचंद्रिका कुलस्य रत्नं भवती क्व भूभृतः ।
क्व कृत्तिवासाः पितृकानने वसन्नमंगलाचाररतिस्त्रिलोचनः ॥

पार्वतीची निष्ठा पाहून शंकर प्रसन्न होऊन म्हणतो आहे—

कुमारसंभवः—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अन्हाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥

पार्वतीपरिणय-

परिणाहि स्तनयुगलंकृशमवलग्नं क्षमेत किं गिरिजे ।
तव हस्तदानचतुरस्तपसा हि कृतोयमस्मि दासजनः ॥

विवाहकाळीं अभ्यंगस्नान झाल्यावर पार्वतीनें शुभ्र वस्त्र परिधान केलें, त्यावर दोघांही कवींच्या उपमा:—

कुमारसंभवः—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥

पार्वतीपरिणय:--

मंगलमज्जनाविशदा कारक्षोदपाण्डुरं क्षौमम्-
साधत्त जलदधौता द्यौरिव शरदिन्दुचंद्रिकोद्भेदम् ॥

स्नानानंतर सख्यांनीं पार्वतीच्य डोळ्यांत काजळ घातलें, त्यावर दोघांही कवींचें भिन्नप्रकारचें वर्णनचातुर्य:—

कुमारसंभव:--

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्तेः प्रसाधिकालिंजने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्धया कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥

पार्वतीपरिणय:--

आयामि गोरोचनदक्षणेरंजनरेखाविधिं वितन्वंत्याः ।
दृष्टिः प्रसाधिकायाः प्रापदपांङ्गं चिरेण विश्रम्य ॥

पार्वतीपरिणयांतील पद्यें कुमारसंभवांतील पद्यांहून अगदींच भिन्न प्रकारचीं व भिन्न कल्पनेचीं अशीं कांहीं आहेत, त्यांपैकीं थोडीं खालीं दिलीं आहेत.—

आदौ प्रेम्नकषायिता हरमुखव्यापारलोला शनै-
र्व्रीडाभारविघूर्णिता मुकुलिता धूमोद्गमव्याजतः ।
पत्युः संमिलिता दृशा सरभसव्यावर्तनव्याकुला
पार्वत्याः परिणीतिमंगलविधौ दृष्टिः शिवायास्तु नः ॥

ह्या पहिल्या पद्यांत पार्वतीचा मुग्ध शृंगार कवीनें किती खुबीनें वर्णन केला आहे!

आरादजलिपेयमत्र विकसन्मन्दारपुष्पोत्थितम् ।
सौरभ्यं पवनोपनीतमभितो धावन्त्यमी षट्पदाः ।
तंत्रीमण्डलमार्द्रयन्ति कणिका मन्दाकिनीपाथसा-
मप्यन्तःकरणं च मे सुमहतीमालंबते निर्वृतिम् ॥

ह्या पद्यांत नारदऋषि स्वर्गांतून हिमालयावर उतरत असतां मार्गांतील देखा व्यांचें वर्णन करीत आहे, व तें चांगलें साधलें आहे!

स्वायत्तसिद्धाखिलकामनानां तत्त्वे परस्मिन्परिनिष्ठितानाम् ।
भवादृशामागमनोत्सवोयं न लभ्यते नूनमनाप्तपुण्यैः ॥

यांत हिमालयाकडे नारद ऋषि आला असतां त्यानें नम्रपणानें त्याचा माहिमा वर्णून आपल्यास धन्य मानिलें आहे!

दिवापि देहप्रभया दर्शयन्दिक्षु चंद्रिकाम् ।
द्वितीय इव चन्द्रोयमारोहति दिवं मुनिः ॥

नारदऋषी स्वर्गांत परत जात असतां गौकांतीमुळें कवीनें हा दुसरा चंद्रच वर चढत आहे ! अशी कल्पना केली आहे ती समर्पक आहे.

उद्वृत्यामरदीर्घिकाजलभुवामंगेरुहाणां ततीः ।
स्वैरं नंन्दनपादपानभिमतानारुलमुन्मूल्य नः ।
हृत्वा वांच्छितवस्तुदानचतुरांतामर्जुनीं दुर्जनाः ।
स्वर्गस्त्रैणकचग्रहं रचयितुं नैःशंकमुद्युंजते ॥

यांत तारकप्रभृति दैत्यांनीं दिलेल्या उपद्रवांचें हुबेहुब वर्णन केलें आहे.

मुखरमधुपमालाचारुमौर्वीसनाथं ।
त्रिभुवनजययोग्यं चापमंसे दधानः ।
मुखमुदितविलासं वीक्षमाणः प्रियायाः ।
सहमधुरिह मंदं मंदमायाति कामः ॥

यांत वसंतासह येणाऱ्या मदनाचें सुरेख चित्र कवीनें दाखविलें आहे.

कार्यं सुगंधिविशिखः स्वदमानचापः
स्त्रीणां वशीकरणकर्मणि जागरूकः ।
कासौ ललाटनयनानलविस्फुलिंग-
वातावशेषितपुरत्रितयो महेशः ॥

यांत कवीनें मदनाकडून शिवाचा पराभव होणें अशक्य असल्याची चिंता दाखविली आहे.

अत्रांतरे हरमुपासितुमभ्ययासीत्
वासन्तिकप्रसवकल्पितमडनश्रीः ।
शृंगारवीरतपसांमधिदेवतेव
साकं सखीभिरवनीधरराजकन्या ॥

यांत शंकराच्या सेवेस आलेल्या पार्वतीचें कवीनें खुबीदार वर्णन केलें आहे !

आरादपश्यदधिसंधितमोहनास्त्रं
कर्णावतंसपदकल्पितकार्मुकज्यं ।
आकुञ्चितैकपदमञ्चितपूर्वकायं
लक्ष्यीकृतालपवपुषं मदनं महेशः ॥

यांत मदनानें शंकरावर लक्ष्य धरलें असतां त्याच्या आकृतीचें चित्र अगदी रेखलेलें दाखविलें आहे !

गुरुतरशोपहता कुररीव प्रियवियोगमापन्ना ।
आक्रन्दार्तनादं वाष्पस्नपितोन्नतस्तनी बाला ॥

यांत मदन दग्ध केल्यावर शोकाकुल असलेल्या रतीचें थोडक्यांत पण खुबी-दार वर्णन केलें आहे !

आधूय प्रणयं विवस्वति गते देशान्तरे पद्मिनी-
सोढुं तस्य वियोगमक्षमतया म्लायत्सरोजानना ।
सन्ध्यावल्कलिनी द्विरेफपरिषद्रुद्राक्षमालावती
तत्प्राप्तिस्पृहयेव संप्रति तपःसक्ता समालक्ष्यते ॥

या पद्यांत आपला पति सूर्य हा अस्तास गेल्यावर त्याची स्त्री संध्या ही विरक्त होऊन तप करण्यास उद्युक्त झाली असल्याचें कवीनें रूपकालंकारांत फारच चांगलें वर्णन केलें आहे !

एषा चन्दनमालिका विरचिता चूतप्रवालैर्नवै-
रंभास्तंभपरिष्कृतेषु भवनद्वारेषु संलक्ष्यते ।
आमन्द्रध्वनयः क्वणन्ति मुरजा मूर्च्छन्ति तन्त्रीस्वनाः
सिंजानैर्मणिभूषणैस्ततइतो नृत्यन्ति वाराङ्गनाः ॥

उत्सर्पदागरुधूपपरम्पराभिः
प्रादुर्भवत्यभिनवो जलदागमोयं ।
उन्नद्धतोरणमणिप्रभया स्फुरन्त्या
संजायते च शतमन्युशरासनश्रीः ॥
विक्षिप्तः सरभसमेष पौरलोकै-
र्विस्फूर्जत्कनकरजःपिशंगदीप्तिः ।
प्रत्यग्रद्युमणिमयूखजालशोभा-
माधत्ते दिशिदिशि कौङ्कुमः परागः ॥

या तिन्ही पद्यांत कवीनें विवाहसमारंभाचें चांगलें वर्णन केलें आहे.

विश्वद्धलीवितानव्यतिकरसुषमां व्योम्नि विस्तारयन्त्यः ।
कान्त्या नीलोत्पलानां श्रियमिव नयनैर्दिङ्मुखे दर्शयन्त्यः ।
ज्योत्स्नालक्ष्मीं दिवापि स्मितरुचिविसरैर्विभ्रमुत्पादयन्त्यः ।
सर्वाः स्वर्वारयोषाः सममसरगणैरागताः प्रीतये नः ।

यांत अप्सरांच्या स्वाभाविक सौंदर्याचें वर्णन कवीनें केलें आहे व तें चांगलें साधलें आहे.

अंगं भूषणनिकरो भुषयतीत्येष लौकिको वादः ।
अंगानि भुषणानां कामपि सुषमामजीजनत्तस्याः ।

यांत पार्वतीच्या अवयवांनींच तिच्या अंगावर घातलेल्या भूषणांस शोभा आणिली. असें तिच्या अप्रतिम सौंदर्याचें वर्णन केलें आहे ! हीं थोडीं पद्यें कवीच्या स्वतःस्फूर्तीचें कवित्व असल्याची साक्ष देण्यास पुरे होतील !

आतां कवीच्या नाटकरचनेंतला कांहीं भाग वाचकांच्या परीक्षेकरितां दाखल केला आहे, त्यांतही त्याचें चातुर्य, रसिकत्व, व कवित्व हीं दिसून येतात.

शंकरः पार्वतीं विलोक्यात्मगतम् ।

गीतिः

एषा विशेषरम्या विवाहवेषेण मोहनेन दृशा
प्रतिभाति मानसे मे मदनसहस्राणि कल्पयंतीव ॥

बृहस्पतिः । भो शंकरवध्वा सहास्यां वेदिकायां प्राङ्मुखो वर्तेथाः ।

शंकरः। पार्वत्या सहोपाविशति । आत्मगतम्-

गीतिः

नंदितनयनचकोरा नवनवलावण्यकौमुदीप्रसरा ।
उत्कूलयति मनो मे जलधिं सैषा कलेव चांद्रमसी ॥

बृहस्पतिः । अग्निमुपसमाधाय। शंकर त्वदीयेन पाणिना पार्वत्याः पाणिमवलंबस्व ।

शंकरः । तथा करोति ।

पार्वती । पुलकोद्भेदमभिनयति ।

शंकरः । आत्मगतम् ।

गीतिः

आभाति बालिकेयं पाणिस्पर्शेन पुलकितावयवा ।
अभिनववसंतसंगादाविर्मुकुलेव बालचूतलता ।

ब्रह्मा । वधूवरौ पावकं प्रदक्षिणां कुरुताम् ।

उभौ । तथा कुरुतः ।

पार्वती । शंकरमवलोकयति ।

शंकरः । प्रत्यवलोकयति ।

पार्वती । दृष्टिं परावर्तयति ।

शंकरः । आत्मगतम् ।

गीतिः

अवलोकनाय लोलां दृष्टिरियं मृगदृशो निवृत्तिमती ।
गत्वा प्रतिप्रवाहं राजति शफरी निवर्तमानेव ॥

बृहस्पतिः । पार्वत्याः पाणिना लाजांजलिं कारयति ।
पार्वती । धूमाक्रमेण वैकलव्यं निरूपयति ।
शंकरः । आत्मगतम् ।

श्लोकः

प्रस्विन्नगंडफलकच्युतपत्रलेखम् ।
धूमानुषंगगलितांजनपाटलाक्षम् ।
म्लायद्वसन्तकुसुमं मुखमायताक्ष्या-
श्चिते ममार्पयति कामपि रागमुद्राम् ॥

बृहस्पतिः । शंकर पार्वत्याः पादकमलं पाणिभ्यामश्मानमारोपयतु भवान् ।
शंकरः । स्मयमानमुखस्तूष्णीं तिष्ठति ।

कुलपर्वताः । ससंभ्रमम् । भगवन्प्रमाणभूतेन पुरोधसा यदुच्यते तदनुष्ठीयताम् ।

भूतगणाः । ससंरंभम् । कुलपर्वताः कथमिव नियम्यते त्रिभुवननियंता नीललोहितः ।

ब्रह्मा । सस्मितम् । उभौनिवार्य । सकलजननियामिका स्वतः प्रमाण-भूता श्रुतिरेव सम्यगित्थमभिदधाति । तद्यथोक्तमनुष्ठीयताम् ।

शंकरः । संकुचिताभ्यां पाणिभ्यां पार्वत्याः पादकमलमश्मानमारोपयति ।
बृहस्पतिः । कर्मशेषं समापयन्वधूवरौ ब्रह्माणं प्रणमयति ।
ब्रह्मा । हस्तमुद्यम्य-

गीतिः

सकलजगतां सवित्रोरनन्यसामान्यमस्तु वां प्रेम ।
भुवनभयभंगदक्षो भवतु कुमारोऽपि तारकध्वंसी ॥

असो, हा लेख बराच लांबला खरा, परंतु यास इलाज नाहीं. कै० विष्णु-शास्त्री चिपळूणकरासारख्या प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थाचें सर्वथैव प्रतिकूल मत पडलें असल्यामुळें इतका लांब पुरावा दाखल करणें भाग पडलें, नाहीं तर कांहीं कारण नव्हतें !

या शिवाय 'मुकुटताडितक' नांवाचें नाटक बाणभट्टाच्या नांवावर असल्या-बद्दल 'दमयन्तीचम्पू' वर गुणविनयगणीच्या टीकेंत सहाव्या उच्छ्वासांत उल्लेख केला आहे, व त्या नाटकांतलें टीकेंत प्रसंगानें एक पद्यही दिलें आहे. तें असें:-

'यदाह मुकुटताडितकनाटके बाण':—

"आशाः प्रोज्झितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव ।
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव

बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशाम्
जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्दैवस्य शून्याः सभाः " ॥

भीष्मद्रोणांसारखे अतिरथी महारथी नाहींतसे झाल्यामुळें कुरुराज दुर्योधन याच्या सभा कशा शून्य दिसल्या, याबद्दल बाणकवीनें या कवितेंत किती सरस व स्वाभाविक उपमा दिल्या आहेत, त्या पाहून सहृदय जनांस खचितच आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं !

हें नाटक कोठें कोणाला उपलब्ध झालें असल्याचें अद्याप समजलें नाहीं. बाणकवीचीं व तशींच भासादि इतर कवींचीं आणखी अशीं किती काव्यरत्नें नष्ट झालीं असतील तीं असोत !!

आणखी 'सर्वचरित' [1] झणून एक नाटक बाणकवीच्या नांवावर असल्याचें समजतें, परंतु तेंही अद्याप प्रसिद्ध झाल्याचें समजलें नाहीं.

'रत्नावली' या नाटकाचा कर्ता श्रीहर्ष [2] आहे, तथापि तिचा कर्ता बाणभट्टच असावा.

---

१ हें नाटक लाहोर येथें राधाकृष्ण पंडित यांच्या येथील पुस्तकांच्या यादींत बाणकवीच्या नांवावर नमूद केलेलें आहे.

२ कै. विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांनीं भवभूतीच्या निबंधांत कांहीं प्रसंगानें श्रीहर्षांच्या संबंधानें उल्लेख केला आहे तो असाः--

"वरील दोहों प्रकारचे ग्रंथ (पद्यमय व गद्यपद्यमय) ज्यांचे अजून प्रसिद्ध आहेत असे कवि, कालीदासाखेरीज आणखी दोघेच कायते आहेत असें वाटतें. एक श्रीहर्ष-ज्याच्या नांवानें पूर्वोक्त दोन नाटकांशिवाय अतिशयोक्तिरूपवर्णनादिदोष आणि मृदु, त्वातिशयादि गुण यांनीं युक्त असें 'नैषध' नामक विख्यात काव्य ज्याचें प्रसिद्ध आहे-तो."

पूर्वोक्त दोन नाटकें म्हणजे 'रत्नावली' व 'नागानंद' हीं होत ! यावरून श्रीहर्षांची तिसरी नाटिका 'प्रियदर्शिका' ही त्यावेळीं माहीत नव्हती असें दिसतें. कै. विष्णुशास्त्री यांनीं 'रत्नावली' इत्यादि नाटकांचा कर्ता व 'नैषधाचा' कर्ता एकच असें म्हटलें आहे ! परंतु ती चूक आहे.

तसेंच, वेबरसन् साहेबांनीं तर नैषधचरित काव्याचा कर्ता श्रीहर्ष याचा बाप 'कलश' असें म्हटलें आहे ! तेव्हां श्रीहर्ष हा अर्थात् कलशसंभव झाला ! हा अपूर्व शोध त्यांनीं कोठून व कसा केला हें समजत नाहीं ! यावरून ह्या काव्याच्या आरंभीं किंवा शेवटीं कवीनें आपल्या आईबापांच्या नांवाचा वगैरे कोठें कांहीं नामनिर्देश केला आहे किंवा नाहीं, याचा शोध देखील साहेबांनीं केला नाहीं, असें उघड दिसतें ! तसेंच तो इ.स. १११३ रोजीं 'कलश' बापाच्यामागें गादीवर बसला व त्यानें इ. स. १११३ ते ११२५ ह्या वर्षांच्या दरम्यान 'रत्नावली' हें नाटक रचलें !

श्रीहर्ष The reputed author of the Naishadha-charita and of

असें कित्येक थोर थोर विद्वानांचेंही मत आहे. बाणकवीच्या हर्षचरित्रांतील कवितांशीं रत्नावलींतील कांहीं कविता जमतील; तेव्हां बाणभट्टानेंच 'रत्नावली' हें नाटक रचून श्रीहर्षास दिलें असावें असें म्हणून उदाहरणार्थ—

---

or 8 other works. He is generally placed in the latter half of the 12th century. Wilson says that Shrí-Harsha succeeded his father Kalasha in 1113, and that the Ratnâvali, a play ascribed to the king, must have been written by him between 1113 and 1125 the close of his reign. But the Ratnavali must be regarded as a work of an earlier as it is largely quoted in the Dasarûpa, a work of the last part of the 10th century.

See Apte's Sanskrit-English Dictionary.

Appendix II.

पाहवा ! कशासच कांहीं मेळ नाहीं ! हें साहेबांचें सगळेंच लिहिणें चुकीचें आहे. अशा बऱ्या साहेबांनीं नीट शोध न करितां वाटेल तशी विधानें दपटून द्यावीं हें केवढें धाडस होय !

आतां 'रत्नावली' इत्यादि नाटकांचा कर्ता श्रीहर्ष हा प्राचीन असून क्षत्रिय होता, व नैषधचरिताचा कर्ता श्रीहर्ष हा अर्वाचीन असून ब्राह्मण होता. हा कनोज येथील राष्ट्रकूट राजापैकीं 'जयन्तचंद्र' किंवा 'जयचंद्र' ह्या राजाच्या पदरीं होता. ह्या राजानें संवत् १२२५ व संवत् १२४३ ह्मणजे इ० स० ११६९ आणि ११८७ या वर्षीं काशी क्षेत्रीं ब्राह्मणांस अग्रहार दिल्याबद्दल ताम्रपट सांपडले आहेत. त्यावरून जयंतचंद्र जर ह्या काळीं होता तर त्याचे पदरीं असलेला श्रीहर्षही ईसवी सनाच्या बाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांतच होता, हें उघडच झालें. त्यानें आपल्या नैषधकाव्याच्या प्रत्येक सर्गाच्या शेवटल्या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत आपल्या आईबापांच्या नांवाचा निर्देश केला आहे तें पूर्वार्ध असें:—

"श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं-
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।"

यावरून त्याच्या बापाचें नांव 'श्रीहीर' व आईचें नांव 'मामल्लदेवी' असें होतें. तेव्हां हा श्रीहर्ष निराळा हें उघडच झालें. या श्रीहर्षानें स्वतः आपणच कनोज येथील राजाच्या पदरीं असल्याचें 'नैषधचरित' काव्याच्या शेवटीं प्रशस्तींत म्हटलें आहे, तें असें:—

---

१ 'निर्णयसागर' छापखान्यांत छापलेल्या सटीक नैषधचरितकाव्याच्या आरंभीं पंडित शिवदत्त यांची संस्कृत प्रस्तावना पहा.

See also Indian Antiquary. Vol. I. Page 30, 297, 353 and Vol. II. Page 71.

२ प्राचीन लेखमाला लेख २२ आणि २३ पहा.

" द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोप्यन्तात्-
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखी भूतः " ॥

" तांबूलद्वयमासनच लभते यः कन्यकुब्जश्वरात्
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् " ॥

यावरून हा श्रीहर्ष कनोज येथील राजाच्या पदरीं होता, हेंही उघडच झालें.

श्रीहर्ष याचा पिता श्रीहीर हा जयचंद्र राजाच्या पदरीं पंडित होता यास उदयन नां. वाच्या प्रतिवादीनें राजसभेंत जिंकलें होतें. त्यामुळें तो आपल्या मनांत नेहमीं खिन्न असे. त्यानें आपला पुत्र श्रीहर्ष यास एके दिवशीं असें सांगितलें कीं, "जर तूं सत्पुत्र आहेस, तर माझा प्रतिपक्षी यास राजसभेंत जिंक." ही पित्याची आज्ञा त्यानें विनयपूर्वक मान्य केली. नंतर सद्गुरूपासून चिंतामणि मंत्राचा उपदेश घेऊन तो गंगातीरीं देवताराधन करावयास गेला. तेथें एक वर्षभर सतत अनुष्ठान केल्यावर त्यास देवता प्रसन्न झाली व तीपासून त्यास अभिप्रेत वर मिळाला. मग श्रीहर्षानें मोठमोठ्या पंडितांजवळ अनेक शास्त्रांचे अध्ययन करून विद्वत्ता संपादिली. नंतर त्यानें राजाच्या सांगण्यावरून "नैषधचरित महाकाव्य करून तें आपला स्वामी जयचंद्र यास दाखविलें. तेव्हां त्यानें काश्मीरचा राजा 'माधवदेव' व त्याच्या पदरचे पंडित यांस तें दाखविण्यास सांगितलें. त्यावरून तो काश्मीरदेशांत तेथील राजाश्रित पंडितांकडे गेला. परंतु "बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः" या भर्तृहरीच्या वचनाप्रमाणें तेथील पंडित त्याचें तेज तेथें पडूं देईनात. शेवटीं त्यानें आपल्याजवळ होतें नव्हतें तें सर्व निर्वाहाकरितां विकलें. ऐके दिवशीं तो एका तीर्थाचे कांठीं देवालयांत रुद्राभिषेकपूर्वक पूजन करीत बसला असतां तेथें तद्देशीय हीनजाति दोन स्त्रिया पाणी भरण्याकरितां आल्या व 'मी अगोदर घागर भरीन' म्हणून दोघींच्या शिव्यागाळी सुरू होऊन भांडण जुंपलें. शेवटीं अंगांतून रक्त निघेपर्यंत दोघींची मारामारी झाली. पुढें हा सटला राजदरबारांत गेला. तेव्हां यास कोणी साक्षी आहे काय? असें राजानें विचारलें. यावर 'तेथें एक ब्राम्हण देवपूजा करीत बसला आहे.' असें त्यांनीं सांगितलें. मग राजानें दूत पाठवून त्या ब्राह्मणास तेथें आणविलें व यासंबंधी हकीकत विचारिली. त्यावेळीं श्रीहर्ष गर्वीणमार्येत म्हणाला. "ह्या दोघी स्त्रिया त्याठिकाणीं भांडत होत्या खऱ्या, परंतु यांची भाषा मला येत नसल्यामुळें अपराधी कोण हें मला सांगतां येणार नाहीं. तथापि दोघींचे शब्द मी अगदीं बरोबर उच्चारून दाखवितों, मग त्यांचा अर्थ काय होत असेल तो तुम्ही पाहून न्याय करा. नंतर राजाज्ञेवरून त्यानें दोघींचीं बोलणीं पहिल्यापासून जशीं-

१ प्रथम सर्गाच्या शेवटच्या श्लोकांत त्यानें " तच्चिन्तामणिमंत्रचिंतनफले शृंगारभंग्या महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥" यांत 'चिन्तामणिमंत्रचिन्तनफले' असें आपल्या काव्यास विशेषण जोडिलें आहे. यावरूनही हें लक्षांत येण्यासारखें आहे.

ही रत्नावलींतील कविता हर्षचरितांतील पांचव्या उच्छ्वासांतील कवितेंशी अगदीं शब्दशः जमते." असें डा० हॉलसाहेब यांनीं वासवदत्तेच्या प्रस्तावनेंत

चीं तशीं काश्मिरी भाषेंत बोलून दाखविलीं. ती त्याची धारणाशक्ति पाहून राजा व सर्व सभासद थक्क होऊन राहिले! पुढें राजानें त्याच्या भाषानुवादावरूनच निकाल करून अपराधी स्त्रियांस कमी जास्त प्रमाणानें शिक्षा दिली. पुढें राजानें श्रीहर्षास आपण कोण? कोठील राहणार? वगैरे प्रश्न विचारिले. तेव्हां त्यानें आपली सर्व हकीकत सांगितली. ती ऐकून व त्याची विद्वत्ता लक्षांत आणून माधवदेव राजानें स्वाश्रित पंडितांचा धिक्कार करून श्रीहर्षाचा मोठा सन्मान केला. मग त्याची व त्याच्या नैषधचरित काव्याची तेथें मोठी वाहवा झाली. आणि राजाकडून व राजपंडितांकडून त्याचा तेथें सन्मान होऊन त्यास मानपत्र मिळालें! हें त्यानें स्वतः सतराव्या सर्गाच्या शेवटीं आपल्या काव्यास "काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महाकाव्ये" असें विशेषण दिलें आहे, यावरून ध्वनित केलें आहे.

तेथें असतांना तेथील पंडितांकडून श्रीहर्षाची दाद लागेना तेव्हां त्यानें पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:—

"यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं केव करुते।
मदुक्तिश्चेतश्चेन्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषाराधनरसैः॥"

श्रीहर्षानें आपल्या बापाचा प्रतिपक्षी उदयन यास जयचंद्र राजाच्या समक्ष भरसभेंत कुंठित करून जिंकिलें. मग तो त्या राजाच्या पदरीं मुख्य पंडित होऊन राहिला.

नैषधचरित काव्याखेरीज स्थैर्यविवरण, श्रीविजयप्रशस्ति, खंडनखंड, गौडराजकुलप्रशस्ति, अर्णववर्णन, छंदःप्रशस्ति, शिवशक्तिसिद्धि आणि साहसांकचरित. हे ग्रंथ त्यानें केले असल्याचद्दल—नैषधचरित काव्याच्या चार, पांच, सहा, सात, नऊ, सतरा, अठरा आणि बावीस ह्या सर्गांत—प्रदर्शित केलें आहे. परंतु यांपैकीं थोडेच ग्रंथ उपलब्ध अस-

---

१ साहेबांच्या हातून अशी चूक व्हावयाचीच नाहीं, ह्मणून काश्मीर, मुंबई व कलकत्ता या ठिकाणीं छापलेल्या हर्षचरिताच्या पुस्तकाच्या प्रती वारंवार पाहिल्या व एक लेसी प्रतही मिळवून पुनः पुनः पाहिली. परंतु साहेबांचें ह्मणण्याप्रमाणें कविता सांपडली नाहीं; तेव्हां त्यांनीं असें कसें लिहिलें तें समजत नाहीं!

१ हाच श्लोक त्यानें नैषधचरित काव्याच्या शेवटीं प्रशस्तींत दिला आहे. त्यांत 'केव' याच्या जागीं 'नैव' व 'मदुक्तिश्चेदन्तर्' असें पाठांतरही केलेलें आहे.

२ 'खण्डनखण्ड' या ग्रंथांत श्रीहर्षानें आपल्या पित्याचा प्रतिस्पर्धी उदयन याच्या मताचें खंडन केलें आहे असें कळतें.

म्हटलें आहे. परंतु हर्षचरित्रांतील पांचव्या उच्छ्वासांत ह्या कवितेशीं जमणारी कविता मुदलींच नसून याच्या पुढच्या म्हणजे सहाव्या उच्छ्वासांत मात्र पुढें लिहिल्याप्रमाणें एक कविता आहे:—

द्वीपोपागतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि-
पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकण्डे निपातयति " ॥

ही कविता वरच्या कवितेशीं मुदलींच जमणारी नसून पहिलींत अनुकूल दैवाचा महिमा वर्णन केला आहे व दुसरींत प्रतिकूल दैवाचा प्रभाव वर्णन केला आहे! दोहींतही दैवचरित्र वर्णिलें आहे एवढें मात्र खरें! आर्याछंदही सारखाच आहे! यामुळेंच साहेबांस सारखेपणाचा भास झाला कीं काय कोण जाणे! परंतु पांचव्या उच्छ्वासांतच जर साहेब म्हणताहेत, तर त्यांत रत्नावलींतील कवितेशीं कोणत्याच प्रकारानें सादृश्य जमण्यासारखें पद्य मुदलींच आढळत नाहीं!

तसेंच दुसराही असाच आणखी साहेबांचा अपूर्व शोध सत्यास सोडून असल्याबद्दल उघडकीस आला आहे! तो असा कीं, नैषधचरितकाव्यांतील बरेच श्लोक भोजकृत सरस्वतीकंठाभरणांत घेतले आहेत, असें म्हणून नैषधाचा कर्ता श्रीहर्ष हा भोजराजाच्या पूर्वीचा आहे, असेंही डॉ. हॉल साहेबांनीं प्रतिपादन केलें आहे. परंतु नैषधकाव्यांतील एकही श्लोक सरस्वतीकंठाभरणांत सांपडत नाहीं, आणि भोजराजा हा तर सुमारें दहाव्या शतकांत माळवा प्रांतांत राज्य करीत होता! तेव्हां हेंही साहेबांनीं कसें लिहिलें तेंही समजत नाहीं! असो.

आतां 'रत्नावली' ही बाणभट्टानें केली, असें म्हणण्यास तरी सबल आधार असेल असें बिलकूल दिसत नाहीं. श्रीहर्षाच्या नांवावर केवळ 'रत्नावली' एकच नसून या शिवाय 'प्रियदर्शिका' व 'नागानंद' अशीं एकंदर तीन नाटकें

ल्याचें समजतें! श्रीहर्षाचें नैषधचरित काव्य मात्र लोकांत फारच प्रसिद्ध असेलल्या 'पंचमहाकाव्यांत' गणलें जात असून त्यांत बऱ्याच कल्पना नवीन आहेत. हें काव्य प्रौढ असून यांत श्लेषादि अनेक अलंकार व ध्वन्यर्थादि चमत्कार साधले आडेत. तेराव्या सर्गांत तर नलराजाखेरीज इतर कोणासही वरायाचें नाहीं, असा दमयन्तीचा निर्धार असल्यामुळें इन्द्र, अग्नि, यम, आणि वरुण हे दमयन्तीची प्राप्ती व्हावी म्हणून नलराजाच्या समान रूपें धारण करून विवाहमंडपांत येऊन राजमंडळींत बसलें असतां सरस्वतीनें इंद्रपर व नलपर याप्रमाणें प्रत्येक लोकपाल व नल यांचें खुबीदार वर्णन केलें आहे.. कांहीं श्लोकांत तर अनेकार्थ साधिले आहेत. या सर्गास, 'पंचनली' असें म्हणतात. तथापि या काव्यांत बऱ्याच ठिकाणीं क्लिष्टताही आहे.

---

* 'द्वीपोपगीत' असेंही पाठांतर आहे.

प्रसिद्ध आहेत. ह्या तिन्ही नाटकांच्या आरंभीं सूत्रधाराच्या भाषणांतः—" अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राजः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः। यथास्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृता 'रत्नावली' नाम नाटिका कृतेत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुतं नतु प्रयोगतो दृष्टा। तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाल्हादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्धया यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटायितव्या इति "

तसेंच.—

'श्रीहर्षो निपुणः कविः पारिषदप्येषा गुणग्राहिणी।
लोके हारिच वत्सराजचरितं नाट्येच दक्षा वयम्।
वस्त्वेकैकमपीह वांच्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन—
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः" ॥

असें नांदीचें पद्य आहे. तेव्हां शातवाहन, भोज भर्तृहरि इ० राजांप्रमाणें श्रीहर्षही विद्वान् व कवि होता. असें ह्मणण्यास कांहींच हरकत दिसत नाहीं. बाणभट्टानेंच हर्षचरित्रांत हर्षाचें वर्णन केलें आहे त्यांत त्यानें 'काव्यकथास्वपीतमप्यमृतमुद्वमंतम्' व तसेंच—'अपि चास्य प्रज्ञायाः शास्त्राणि। कवित्वस्य वाचः। गुणगणस्य संख्या। न पर्याप्तो विषयः।' असें श्रीहर्षाच्या संबंधानें म्हटलें आहे. तसेंच पूर्वीच्या ग्रंथकारांनीं आपल्या ग्रंथांत प्राचीन कवींचे वेचे त्यांच्या त्यांच्या नांवावर घेतले आहेत; त्यांत 'रत्नावलि' वगैरे ग्रंथांतलीं पद्यें हर्षाच्या नांवावरच घेतलीं आहेत.

'प्रसन्नराघव' नाटकाचा कर्ता जयदेवकवि यानें एका पद्यांत कवितारमणीच्या अवयवविलासांचे स्थानीं उत्तम उत्तम प्राचीन कविरत्नांची योजना केली आहे, त्यांत बाणकवि हा तिच्या हृदयांत वास करणारा मदन आणि हर्ष हा तिचा हर्षच कल्पिला आहे! तें पद्य असेंः—

'यस्याश्चोरश्रिकुरनिकुरः कर्णपूरो मयुरो।
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः॥
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः।
केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय!' ॥

---

१ प्रियदर्शिकेंत या ठिकाणीं " प्रियदर्शिका नाम " इतकाच फरक आहे. नागानंदांत आरंभीं 'अद्याहमिन्द्रोत्सवे' व पुढें 'विद्याधरजातके प्रतिबद्धं नागानंदनाटकं कृतमिति" इतकाच फरक आहे. बाकी तिहींत इतर रचना सारखीच आहे.

२ 'नागानन्द' नाटकांत 'वत्सराज' याच्या जागीं 'बोधिसत्व' असा फरक आहे.

इत्यादि प्रमाणांवरून हर्ष हा एक स्वतंत्र कवि होता यांत कांहीं संशय नाहीं. हर्षराजानें बौद्धदीक्षा घेतल्यावर त्या धर्मास अनुसरून करुणरस प्रधान असें 'नागानंद' नावाचें नाटक रचलें. असें उघड दिसतें. यांतील व इतर दोन नाटकांतील सारख्याच प्रस्तावनेवरून व नांदीवरून 'रत्नावली' इत्यादि तिन्ही नाटकांचा कर्ता हाच हर्ष असें कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखें आहे. ही गोष्ट चिनी प्रवासी 'इट्सिंग' याच्या पूर्वी दाखल केलेल्या पुराव्यावरून तर निःसंदेह सिद्ध झालेलीच आहे.

श्रीहर्षराजाच्या तिन्ही नाटकांपैकीं 'रत्नावली' व 'प्रियदर्शिका' ह्या दोन्ही नाटकांतील संविधानकांत बराच सारखेपणा वाटतो. 'नागानंद' नाटकांतील संविधानक मात्र बौद्धजातक ग्रंथांतील आहे व तें निराळें आहे. संस्कृत नाटकांत प्रायः शृंगाररसाची झांक कमीजास्त प्रमाणानें असते. ती ह्या तिहींतही आहेच. शिवाय मधून मधून करुण व अद्भुत हे रसही आहेत, यांत प्रसादगुणही बराच साधला आहे. नागानंदांत चौथ्या व पांचव्या अंकांत श्रीहर्षानें बौद्धाचाराचें मुख्य तत्त्व[१], म्हणजे परोपकाराकरितां स्वजीविताकडेही न पाहणें, याचें मूर्तिमंत स्वरूप जीमूतवाहन विद्याधर, ह्या पात्रांत दाखविलें आहे. तें खरोखरीच चांगलें वठलें आहे. ह्या राजकवीनें हें नाटक स्वतः रचल्यावर तो त्याचा गीतवाद्यांसह प्रयोग मोठ्या हौसेनें करीत असे, आणि जीमूतवाहन या पात्राची भूमिका तो स्वतः आपण घेत असे, हें मागें सांगितलेंच आहे. यावरूव बौद्ध धर्माकडे त्याची तद्रूपता किती झाली होती हें लक्षांत येतें.

श्रीहर्षानें जीमूतवाहनाच्या तोंडीं जीं गद्यपद्यें घातलीं आहेत त्यांत बौद्धधर्माचें तत्त्व चांगलेंच प्रतिबिंबित झालें असल्याचें दिसून येतें. त्यांतील थोडीं पद्यें पुढें दिलीं आहेत. शरीराच्या नश्वरतेस उद्देशून जीमूतवाहन म्हणतो आहे.—

" सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते " ॥

पक्ष्यांचा राजा गरुड हा चोचीनें जीमूतवाहनाचें शरीर तोडतोडून खात असतां त्याची आनंदित मुद्रा पाहून शंका आल्यावरून तो थांबला असतां, जीमूतवाहन त्यास म्हणतो आहे.—

---

[१] परोपकार करणें, यास केवल बौद्धधर्मांतच महत्त्व आहे असें नाहीं, तर त्यास सर्व धर्मांतही महत्त्व आहेच. श्रीमद्भागवतांतही याचें महत्त्व वर्णिलें आहेच.

" **एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।**
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा " ॥

भागवत, दशमपूर्वार्ध, अ० २२ श्लोक ३५.

" शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि देहे किं भक्षणात्त्वं विरतो गुरुत्मन् ॥
संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं मयार्जितं यत्स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममास्तु नित्यं परोपकाराय शरीरलाभः ॥ "

यावरून श्रीहर्षाच्या यांत प्रतिबिंबित झालेल्या मनोवृत्ति व प्रयाग येथील त्याच्या वर्तनाचा प्रकार यांत चांगला मेळ दिसून येतो ! या नाटकांत करुण-रस चांगला साधला आहे.

काव्यप्रकाशांत मम्मटभट्टानें ' श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम् ' असें काव्या-पासून द्रव्यप्राप्तिरूप फलाचें एक उदाहरण दिलें आहे. ह्यावरच्या कांहीं टीकाकारांनीं " श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीं नाटिकां कृत्वा धावकाख्य-कविर्बहुधनं लेभे. "

याप्रमाणें रत्नावली नाटिकेचा नामनिर्देश अनुमानानें व पुढें तसाच सर्वांनीं अंधपरंपरान्यायानें केला आहे असें वाटतें. यास दुसरें कांहीं प्रमाण असेल असें वाटत नाहीं. बाणकवीस श्रीहर्षाचा जसा आश्रय मिळाला, तसा टीकाकारांच्या तर्कासही बाणकवीचा आश्रय मिळण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे, इतकेंच ! या-खेरीज दुसरा आधार असेल असें वाटत नाहीं. काश्मीराकडच्या काव्यप्रकाशाच्या प्रतींत " श्रीहर्षादेर्बाणादीनामिव धनम् " असाच पाठ आहे असें कळतें. तेव्हां ' धावक ' हें बाणाचेंच दुसरें नांव कांहीं कारणानें पडलें असावें असें खचित वाटतें. कारण, ' धावक ' या नांवाचा दुसराच कोणी कवि असावा व तो श्री-हर्षाच्या पदरीं असावा. अशी कल्पना चालवावी तर त्याच्या नांवावर एखादें काव्य किंवा अगदीं थोडीं तरी पद्यें असल्याबद्दल कोठें तरी कोणीं उल्लेख केला असता ! परंतु तो कोठेंही केलेला आढळत नाहीं. त्या अर्थीं अशा अप्रसिद्ध कवीची व हर्षाची बहुधन देण्याच्या कामांत सांगड घालून देणें अगदींच युक्तिरहित व विसंगत दिसतें ! असो. श्रीहर्षानें बाण हा थोर विद्वान् कवि म्हणून त्यास आपले पदरीं बाळगलें होतें, त्या अर्थीं त्यानें त्यास कदाचित् ग्रंथ करण्यासही साहाय्य

१ जीमूतवाहनाच्या ह्या लोकोत्तर परोपकारावरून त्याचें नांव अत्युदार पुरुषरत्नांच्या मालिकेंत गोंवलेलें आहे. ती मालिका अशी:—

" कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेहं महात्मनाम् ॥

२ बाणाची ग्रंथरचनेंत विशेष गति असल्यामुळें त्याचें हें यौगिक नांव ' धावुगतौ ' या धातूपासून पडलें असावें असें वाटतें.

केलें असेल यासाठीं, किंवा विद्वत्ता चातुर्य इत्यादि सद्गुण त्याच्यांत होते यासाठीं, त्यानें त्याला पुष्कळ द्रव्य दिलें असेल; असें म्हणणेंच सयुक्तिक दिसतें. मम्मटभट्टानें ग्रंथाचा निर्देश न करितां नुसता उल्लेख केला आहे, तोच ठीक दिसतो. हर्षचरितावरूनही पाहतां प्रसन्न झालेल्या श्रीहर्षानें बाणभट्टास सन्मान, प्रेम, विश्वास, संपत्ति इत्यादिकांच्या अगदी परमावधीस नेऊन पोहोंचाविलें होतेंच! "परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य, प्रेम्णो, विश्रंभस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिमानीयत नरेंद्रेणेति" यावरून द्रव्यचसें काय? तर सर्वच गोष्टी श्रीहर्षाकडून बाणकवीस प्राप्त झाल्या होत्या!

'सारसमुच्चयाख्य' काव्यप्रकाशव्याख्येंत बाणकवीच्या संबंधानें पुढील महत्त्वाचा श्लोक आढळला आहे—

"हेम्नो भारशतानि[४] वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राद्य तत्।
या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टंकिताः कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मवाग् मन्ये परिम्लानताम्" ॥

श्रीहर्षराजानें बाणकवीस सुवर्णभारांची[४] शतें दिलीं व गजेन्द्र वगैरेही दिले, तरी तें (वैभव) आज कोठें राहिलें आहे! परंतु बाणकवीनें त्याच्या सत्कीर्ति येथें कोरून ठेवल्या आहेत, त्या प्रलयकालींही पुसून जावयाच्या नाहींत!

यावरून व पूर्वी दाखल केलेल्या प्रमाणांवरून श्रीहर्षानें बहुधन दिलें तें बाणकवीसच दिलें असें सिद्ध होतें; व धावक हें त्याचेंच नांव असलें पाहिजे असेंही उघड होतें! आतां इतर मयूरादिकवि यांस त्यानें आपल्या पदरीं बाळागिलें होतें, त्यांस म्हणजे बहुधन दिलें नसेल असें नाहीं; तथापि बाणकवीवरच श्रीहर्षाची अत्यंत मर्जी होती, व तोच त्याच्या पदरीं असलेल्या पंडितांत अग्रगण्य होता. असें अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध होतें.

श्रीहर्षाचे पदरीं बाण व मयूर यांचा संयोग होता. याबद्दल आणखीही प्रमाण आढळलें तें पुढें दिलें आहे.

"स चित्रवर्णविच्छितिहारिणोरवनीश्वरः।
श्रीहर्ष इव संघट्टं चक्रे बाणमयूरयोः॥"

नवसाहसांकचरित.

---

४ भार म्हणजे सुमारें आठ हजार तोळे होतात.

पूर्वी पान ३४ यांत ' अहो प्रभावो वाद्देव्या ' इ० ह्या पद्याखालींच हेंही पद्य देण्यासारखें होतें, परंतु त्या वेळीं हें न आढळल्यामुळें सिंहावलोकनन्यायानें येथें दिलें आहे. या पद्यांत श्रीहर्ष, बाण आणि मयूर या तिघांचाही संबंध आहे, व यांत खुबीदार श्लेषही आहेत, हें अभिज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे.

बाणभट्टाची थोर थोर संस्कृत कवींनीं मोठी प्रशंसा केली आहे, ती पुढील पद्यांत आढळून येईल—

" जाता शिखंडिनी प्राक् यथा शिखंडी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमवाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

गोवर्धनाचार्य.

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

धर्मदास

केवलोपि स्फुरन्बाणः करोति विमदान्कवीन् ।
किं पुनः कल्पसंधानः पुलिंदकृतसान्निधिः ॥

धनपाल.

शश्वद्बाणद्वितीयेन नमंदाकारधारिणा
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रंजितो जनः ॥

विक्रमभट्ट.

शब्दार्थयोः समो गुम्फः पांचाली रीतिरिष्यते ।
‡शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥

कस्यापि.

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ
लंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।
आसर्वत्र गभीरधीरकवितावींध्याटवीचातुरी-
संचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पंचाननः ॥

श्रीचन्द्रदेव.

अशा अनेक सहृदय थोर कवींनीं जर बाणभट्टाची तारीफ केली आहे, तर कोणीं त्यास नांवें ठेविलीं तर तें समंजसपणाचें होणार नाहीं. आतां हर्षचरित्रांत व कादंबरींत क्वचित् ठिकाणीं अप्रसिद्ध शब्दांचे श्लेष, व कांहीं ठिकाणीं लांब लांब समास व वर्णनेंही आहेत. हे प्रकार म्हणजे मनास अगदींच कंटाळा उत्पन्न करांत नाहींत; असेंच केवळ म्हणतां येणार नाहीं. तसेंच वर्णनाच्या भरांत कोठें

‡ या विदुषीचाही ग्रंथ कोठें उपलब्ध असल्याचें समजलें नाहीं.

कोठें असंभाव्यतेचाही प्रकार भासतो. परंतु यांतील बऱ्याच गोष्टी कविसंप्रदायास अनुसरून असल्यामुळें त्या विशेष दूषणार्ह आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. एका संस्कृत कवीनें बाणभट्टाच्या कवितेस उद्देशून असें म्हटलें आहे:—

सहर्षचरिता शश्वत्कृतकादंबरीकथा ।
बाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छंदं भ्रमति क्षितौ ॥

राजशेखर.

यांत ' अनार्या ' हें वाणीचें उपमान केलें आहे तें योग्य नाहीं. परंतु तें कादंबरी [मद्य] ह्या श्लेषाकरितांच योजलें आहे असें वाटतें ! स्वच्छंद भ्रमण हे तर बाणाच्या [धावकाच्या] अव्याहत गतीचें दर्शकच आहे ! असो. क्वचित ठिकाणीं तसें असलें तरी—

" एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः " ।

या न्यायानें गुणबाहुल्यापुढें अल्पस्वरूप दोषांची गणना करणें योग्य होणार नाहीं !

" कादम्बरीरसभरेण समग्र एव ॥
मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोयम् " ॥

कादंबरी (पक्षीं मद्य) च्या रसानें लोक अगदीं तन्मय होऊन जातो, त्यास मग कांहींच भान रहात नाहीं ! असें भूषणभट्ट यानें उत्तरार्धाच्या आरंभीं श्लेषोक्तीनें म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे.

" सुभाषितरसास्वादबद्धरोमांचकंचुकाः-
विनापिकामिनीसंगादभिज्ञाः सुखमासते " ॥

अशी एका कवीची उक्ति आहे ती अगदीं यथार्थ आहे ! ह्या वरील सुभाषितांत तरी बाणपुत्राच्या उक्तींचेंच पर्यायानें समर्थन केलेलें आहे. बाणभट्टाची काव्यरचना-त्यांतही विशेषेंकरून कादंबरी-वाचीत असतां अभिज्ञरसिक पुरुषांच्या अंगावर खरोखरीच रोमांचकंचुक उभें राहून ते ह्या काव्यरसांत अगदीं निमग्न होऊन राहतात यांत कांहीं संशय नाहीं !

यांतील कांहीं महत्वाच्या गोष्टींबद्दल दोन शब्द.

बाणभट्टानें हर्ष हा पृथु, नल, दिलीप इत्यादि राजांसारख्या पुष्पभूति राजाच्या वंशांत उत्पन्न झाला असें म्हटलें आहे व देव, राजाधिराज, पार्थिव, भूभृत् नृप, इत्यादि क्षात्रिय वाचक शब्द त्यास व त्याचे पूर्वजांस लावले आहेत तसेंच हर्षाचे आईस त्यानें ' महाभूभृत्कुलोद्गता ' असें विशेषण योजलें आहे. ह्या बाणाच्या लेखावरून हे क्षत्रियराजे असल्याबद्दल कोणास कांहीं शंका येण्याचें कारणच नाहीं.

परंतु व्हेनस्यांग यानें यांस वैश्य राजे असें म्हटलें आहे. ' वर्धन ' हें वैश्यजातीस लावतात असें कोणाचें म्हणणें आहे. क्षत्रिय रजपूत राजांत ' बैस ' म्हणून एक जात असल्याबद्दलही आधार आहे. त्या जातींपैकीं हे असल्यास व्हेनस्यांग यानें यांस ' बैस ' (वैश्य) राजे असें म्हटलें असावें. हर्षाच्या घराण्याचा थोर क्षत्रिय घराण्याशीं शरीरसंबंध घडल्याचें बाणकवीनें वर्णन केल्यावरून व त्याच्या एकंदर वर्णनाच्या झोकावरून हे वैश्य राजे असावे असें म्हणण्यास बरीच शंका वाटते. कारण ग्रहवर्मा हा थोर क्षत्रिय घराण्यांतला असल्याबद्दल व त्याला हर्षाची बहीण दिली असल्याबद्दल वर्णन आहे. "प्रायेणच[2] सत्स्वप्यन्येषु वरगुणेष्वभिजनमेवानुरुध्यन्ते धीमन्तः। धरणीधराणांच मूर्ध्नि स्थितो माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरी वंशः " अशी बाणभट्टानें या राजघराण्याची थोरवी प्रभाकरवर्धनाच्या मुखानें वर्णिली आहे. तसेंच ' वर्म[3] ' हें क्षत्रियासच लावतात. यासाठीं आणखी कांहीं तसेंच प्रमाण सांपडल्याखेरीज हे वैश्य राजेच होते असें म्हणणें बरोबर नाहीं. तथापि तसेंच प्रमाण मिळून खरोखरीच हे वैश्य राजे होते असें ठरल्यास राजपुतान्यांतील रजपूत राजे व दिल्लीचे यवन राजे यांचे जसे शरीरसंबंध घडले त्याप्रमाणेंच हाही प्रकार घडला असेल तर देव जाणे!!

व्हेनस्यांग यानें प्रतापवर्धन, राज्यवर्धन व हर्ष या तिघांनीं कॅनोजचें राज्य केलें. व या तिघांसही कनोजचे राजे असें म्हटलें आहे. परंतु हर्षचरित्रावरून पाहतां या तिघांच्या वेळेस दिल्लीजवळ स्थानेश्वर येथेंच यांची गादी होती.

---

१ रा. व. शं. पां पंडित यांच्या गौडवधकाव्याच्या प्रस्तावनेंत ' वर्धन ' हें वैश्यांस लावतात असें म्हटलें आहे. परंतु यास कांहीं प्रमाण सांपडत नाहीं.

लुईस राईस साहेब यांनीं म्हैसुराकडील शिलालेख छापले आहेत, त्यांत यादवराजांत ' विष्णुवर्धन ' नांवाचा एक राजा होता. यास ' यादवकुलांवरघुमणि ' असें म्हटलें आहे. यावरून ' वर्धन ' हें क्षत्रियांसही लावतात असें उघड झालें. ही माहिती प्रो. पाठक यांनीं सांगितली.

२ मुंबई० इ० ह० च० उ० ४ पान. १५६.

३ शर्मवद्ब्राम्हस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम्
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥
विष्णुपुराण.

शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥
यमस्मृतिः

४ मि० जुलेन यानें व्हेनस्यांग याच्या पुस्तकाच्या केलेल्या भाषांतरांत असा मजकूर आहे.

५ हल्लीं या प्रदेशास पंजाब इलाखा ह्मणतात.

हर्षाची आई ही तिचा पति आसन्नमरण झाला असतां स्थानेश्वर येथील सरस्वती नदीवर सती जाण्याकरितां चालत गेली व त्याचे बापासही तेथेंच दहन करण्यास नेलें. इत्यादि गोष्टींवरून या तिघांचेही राज्यासन स्थानेश्वर येथेंच होतें. राज्यवर्धनाच्या मृत्यनंतर पुढें बऱ्याच दिवसांनीं हर्षानें राजे जिंकून राज्यविस्तार केल्यावर कनोज येथें राजधानीचें ठिकाण केलें असावें. यावरून व्हेनस्यांग याचें म्हणणें बरोबर आहे असें वाटत नाहीं.

प्रतापवर्धन वारल्याचें ऐकतांच मालव (उज्जनीच्या) राजानें ग्रहवर्म्यास द्वेषानें मारिलें, आणि कनोज घेऊन तेथेंच राज्यश्रीस बंदीशाळेस टाकलें. यावरून कनोज हें ग्रहवर्म्याच्या राहण्याचें व गादीचें स्थान होतें, असें उघड होतें. बाणकवीनें याबद्दल हर्षचरित्रांत कोठें कांहींच म्हटलें नाहीं ! मालव राजानें ग्रहवर्म्यास मारल्यावर कनोजचें राज्य त्यानें घेतलें. पुढें राज्यवर्धनानें स्वारी करून मालवाचा नाश केल्यावर गौडराजानें (यास कर्णसुवर्णपुरचा राजा असेंही व्हेनस्यांग यानें जागजागीं म्हटलें आहे) विश्वासघातानें राज्यवर्धनास फसवून मारल्यावर तो[1] कनोज घेण्याकरितां आला असतां गुप्तानें[2] (यास हर्षचरित्रांत कुलपुत्रगुप्त असें म्हटलें आहे) तें अगोदरच घेतलें होतें व राज्यश्रीस बंदीशाळेंतून सोडून दिलें होतें. त्यामुळें गौडाचें गुप्ताच्यापुढें न चालून त्यास कनोज येथून[3] गडबडीनें निघून जावें लागलें. असें हर्षचरितांतील मजकुरावरून लक्षांत येतें.

मालव राजांपैकीं एका पक्षाचें व हर्षाच्या घराण्याचें हाडवैर पूर्वापार चालत आलें होतें, असें बाणकवीनें प्रभाकरवर्धन यास ' मालवलक्ष्मीलतापरशुः ' असें विशेषण दिलें आहे यावरून उघड होतें. प्रभाकरवर्धन वारल्याचें समजतांच मालवराजानें ग्रहवर्म्यावर स्वारी करून अशा रीतीनें पूर्वीचा सूड उगविला असावा, मालव व गौड या दोघांनींही यावेळीं ग्रहवर्म्यास व राज्यवर्धनास मारण्याकरितां कट केला असावा असें उघड दिसतें. गौडराजा शशांक यानें राज्यवर्धनास मारण्याचा बेत केला होता; हें तर व्हेनस्यांग याच्या लेखावरून स्पष्टच होतें.

मागें पान ५-६ यांत श्रीहर्षानें ब्राह्मणास अग्रहार दिल्याबद्दल ताम्रपट्टांतील

---

१ हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत् । ह० उं० ६ पान २०८.

२ देव देवभूयंगते राज्यवर्धने गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले देवी राज्यश्रीः परिभ्रस्य बंधनाद्विंध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टेति । ह० उं० ७ पा. २५३.

३ कान्यकुब्जाद्गौडसंभ्रमं गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुळपुत्रेण निष्कासनम् + + + यावत्सर्वमशृणोद्व्यतिकरं पारिजनतः ।ह० उ० ८ पा० २८१.

लेख दिला आहे. त्यांत आपला वडील बंधु राज्यवर्धन याच्या संबंधानें हर्ष राजानें स्वत: त्या लेखांत त्याच्या घडून आलेल्या चरित्राचें सक्षेपानें (पद्यांत) वर्णन केलें आहे. तें पद्य फिरून येथेंही देतों.

" राजानो युधि दुष्टवाजिन इव श्रीदेवगुप्तादय:
कृत्वा येन कशाप्रहाराविमुखा: सर्वे समं संयता: ।
उत्खाय द्विषतो विजित्य वसुधां कृत्वा प्रजानां प्रियम्
प्राणानुज्झितवानरातिभवने सत्यानुरोधेन य: ॥ "

यांत सांगितलेल्या देवगुप्तादि (आदि शब्दानें दुसरे मालव राजेच असावे. किंवा हूण असावे.)शत्रूंना कडक शासन करून विश्वासामुळें (सत्यानुरोधानें) त्यानें शत्रूच्या (गौडाच्या) घरीं प्राणत्याग केला ! असें म्हटलें आहे. ह्या वरील पद्यांत म्हटलेला 'देवगुप्त ' हाच मालवराजा असावा असें वाटतें. कारण गुप्त हे माळव्यांतील राजे होतेच. ह्या पद्यांत पुढें लागलीच राज्यवर्धनानें शत्रूच्या घरीं प्राणत्याग केला असें आहे. यावरून वरील पद्यांत हर्षानें घडून आलेल्या गोष्टींचा अनुक्रमानेंच उल्लेख केला असल्याचें उघड दिसतें. यांत ' अराति ' म्हणजे शत्रु गौड [शशांक] हाच असला पाहिजे, असें उघड दिसतें. ज० कनिंगहाम यानें यास नरेंद्रगुप्त असें म्हटलें आहे. मागें पान ८ यांत शशांक याच्या मांडलिकानें ताम्रपत्रांत गुप्तशकाचाच निर्देश केला आहे. तो शशांक (मुख्य राजा) याच्या घराण्यांतला शक असावा असें वाटतें. यावरून हाही गुप्तांपैकींच होता असें दिसतें. हे पूर्वेकडचे गुप्त होते. कांहीं गुप्त माळव्यांत होते व कांहीं बंगाल्याकडे होते, असें लक्षांत येतें. हर्षाची व भंडीची वाटेनें गांठ पडली आहे तेव्हां " राज्यवर्धनानें मालव राजास तेव्हांच शासन केलें, परंतु गौडानें फसवून राज्यवर्धनास मारिलें ! असें सांगून भंडीनें पायांत बिडया ठोकलेले (संयत) मालव राजाचे लोक, त्याच्या स्त्रियांच्या अंगावरचे हारादि अलंकार, छत्रचामरादि वस्तु व जिंकून आणिलेला आणखी पुष्कळ संपत्ति हर्षास दाखविली आहे. ह्या हर्षचरितांतील वर्णनाशीं वरील पद्यांतील मजकुराचा संबंध बराच जुळतो, असें चाणाक्ष वाचकांच्या ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

व्हेनस्यांग यानें गौडास ' कर्णसुवर्णाचा राजा ' व ' शशांक ' असें म्हटलें आहे, परंतु बाणकवीनें यास जागजागीं ' गौड ' असेंच म्हणून याचें नांव गुप्तच ठेवलें आहे ! हा विरुद्ध पक्षापैकीं एक पुढारी असावा असें उघड दिसतें. हा पूर्वेकडील राजा होता असें बाण व व्हेनस्यांग यांनीं म्हटलें आहे. यानें आपल्याला कलंक लावला, असें बाणभट्टानें ' गौडापराधशंकिनीव श्यामतां

प्रपेदे दिक् प्राची. ' असें संध्याकाळच्या वर्णनांत खुबीनें पूर्व दिशेच्या वर्णनाच्या मिषानें ध्वनित केलें आहे !

प्रभाकरवर्धन यानें राज्यवर्धन व हर्ष यांच्या सहवासास [1]मालवराजपुत्र कुमारगुप्त व माधवगुप्त या दोघांस ठेविलें होतें व त्यांच्या सद्गुणांची त्यानें त्यांजवळ फारच प्रशंसा केली होती. तसेंच हस्तिसैन्याचा मुख्य अधिपति स्कंदगुप्त यानें राज्यवर्धनाच्या उदाहरणावरून ' [2]आपल्या देशाचाराप्रमाणें सर्वत्र विश्वास ठेवणें ठीक नाहीं, असें म्हणून हर्षानें सावध रहावें याकरितां इतिहासांतील अनेक उदाहरणें सांगून त्यास मोठ्या कळकळीनें उपदेश केला आहे आणि मग तो हस्तिसैन्य सज्ज करण्यास व हर्षाबरोबर युद्धास जाण्याची तयारी करण्यास निघून गेला आहे.

हर्ष विंध्यारण्यांत गेला तेव्हां तो घोड्यावरून उतरून दिवाकरमित्राकडे विनीत वेषानें पायीं चालत गेला, त्या वेळीं [3]माधवगुप्ताच्या खांद्यावर हात टाकून गेला आहे ! यावरून मालव राजांत दोन पक्ष होते. एक पक्ष हर्षास अनुकूल होता व दुसरा प्रतिकूल होता असें उघड दिसतें.

गुप्तराजे हे बाणकवीच्या पूर्वजांचा मोठा सन्मान ठेवीत होते असें ' अनेक गुप्तार्चितपादपंकजः ' या विशेषणावरून उघड दिसतें. बाणकवीनें या सर्व राजांचे कालनिर्देश, स्थलनिर्देश आणि विशेष नांवें हीं आपल्या ग्रंथांत दिलीं नाहींत. त्यामुळें मोठा घोटाळा झाला आहे ! हा घोटाळा केवळ याच ठिकाणीं झाला आहे असें नाहीं, तर आमच्या सर्व कवींच्या ग्रंथांत असाच किंवा यापेक्षांही अधिक ब्रह्मघोटाळा आहे ! बाणकवीनें आपला व आपला आश्रयदाता हर्षराजा याचा वराच इतिहास तरी दिलेला आहे ! इतरांच्या ग्रंथांत तर एका नांवाखेरीज दुसरें कांहींच नसते !

हर्षानें गौंड राजावर स्वारी करून त्याचा समूल उच्छेद करण्याकरितां व पृथ्वींतील राजे जिंकण्याकरितां मोठ्या आवेशानें प्रतिज्ञा केली ती शेवटास गेल्याबद्दल बाण व व्हेनस्यांग यांपैकीं कोणीच विशेष रीतीनें वर्णन केलें नाहीं. व्हेनस्यांग यानें ' हर्षानें आपले शत्रु जिंकून त्यांस आपल्या ताब्यांत आणले व त्याचीं 'पराक्रमाचीं कृत्यें ३०–३२ वर्षेपर्यंत चाललीं होतीं.' असें सामान्य-

---

१ यतः सर्वैर्दीपाभिषेगैरसंगतौ बहुशोपधाभिः परीक्षितौ शुचीं विनीतौ विक्रान्तावभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजाविव मे शरीरादव्यक्तौ कुमारगुप्तमाधवगुप्तावस्माभिर्भवतोरनुचरत्वार्थमिमौ निर्दिष्टौ। अनयोरुपरि भवद्भ्यामपि नान्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्।

२ तदियमात्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता।

३ ततो नरपतेरभववन्मनस्यदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भदन्तेनेति। अवतीर्यच गिरि-

रीतीनें म्हटलें आहे, परंतु गौडवधाच्या संबंधानें विशेष रीतीनें जसें वर्णन करावयास पाहिजे होतें तसें कोठें केलेलें नाहीं.

हर्षचरितांत तर अगदीं शेवटीं हर्षानें दिवाकरमित्रास म्हटलें आहे ' मी क्रोधाधीन होऊन कपटानें बंधूचा घात करणाऱ्या शत्रूचा नाश करण्याकरितां प्रतिज्ञा केली आहे, ती पुरी होईपर्यंत आपण कृपा करून मजबरोबर राहून माझ्या बिचाऱ्या बहिणीचे धर्मकथांनीं व उपदेशपर भाषणानें सांत्वन करावें.' अशी त्याची प्रार्थना करून त्यांसह तो आपलें सैन्य गंगातीरीं तळ देऊन राहिलें होतें तिकडे गेला.

बाणकवि हा पहिल्यानें हर्षाकडे गेला तेव्हां तो गंगा उतरून 'माणितार' नांवाच्या ठिकाणाजवळ हर्षराजाच्या सैन्याचा तळ पडला होता, तेथें त्यास भेटावयास गेला. तेथें हजारों हत्ति, घोडे व सैनिक यांनीं गजबजलेल्या त्या ठिकाणीं शेंकडो मांडलिक राजांनीं सेवा केलेल्या "दर्शनाशया दिवसं नयद्भिर्भुजनिर्जितैः शत्रुसामंतैः संमतादासेव्यमानं" अशा हर्ष राजाला बाणानें पाहिलें. यावरून मुख्य छावणी गंगेच्या कांठीं ठेवून शत्रूवर स्वाऱ्या करून तो त्या ठिकाणीं परत येत असे, असें दिसतें. बाणकवीनें हर्षाचें चरित–त्याची भेट होण्याच्या पूर्वी जें घडून आलें तितकेंच–वर्णिलें आहे असें दिसतें. त्याच्या पुढचें चरित त्यानें लिहिलें किंवा नाहीं तें समजत नाहीं ! हर्षचरिताची येथपर्यंत अशा रीतीनें समाप्ति झाली असल्यामुळें गौडवधाच्या संबंधाची वाचकांची जिज्ञासा तशीच अतृप्त राहिली.

हर्षानें तर 'मी थोड्या दिवसांतच गौडरहित पृथ्वी करणार नाहीं तर प्रज्वलित केलेल्या अग्नींत उडी टाकीन' अशी दुर्धर प्रतिज्ञा केली आहे.

एपिग्राफिआ इंडिका'(Vol. VI P. 143.)यांत शीलोद्भव घराण्यांतील महाराजाधिराज–शशांक याचा मांडलिक महासामंत माधवराज याच्या वंशजानें अग्रहार दिल्याबद्दल ताम्रपट्टांतील लेख छापला आहे. त्यांत "ॐ स्वस्ति चतुरुदधिसलिलासरिति समुपस्पृश्य युगपाद्विश्रामसमयसमुन्मुक्तहेषाघोषबधिरीकृताटवीगहनामास्मिन्नेव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनामवलंब्यच तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन दक्षिणेनच हस्तेन माधवगुप्तमंसे विरलैरेव राजभिरनुगम्यमानश्चरणाभ्यामेव प्रावर्त्तत गन्तुम् ह०च० पा० २६४.

१ गया जिल्ह्यांत अफसड ऊर्फ जाफरपूर येथें शिलालेख सांपडला आहे त्यावरून माधवगुप्त यासही हर्षानें मांडलिक राजा केला असल्याचें कळतें. यांत हर्षाच्या नावाचाही उल्लेख आहे. पान ५–६ यांत छापलेल्या ताम्रपत्रांत हर्षाचा सेनापति स्कन्दगुप्त यास महासामंत म्हटलें आहे. यावरून हर्षराजानें आपल्या आश्रयानें असलेल्या गुप्तांस मांडलिक राजे केले होते; असें लक्षांत येतें.

१ यदि परिगणितैरेव वासरैः + + + निर्गौडां न करोमि मेदिनीं ततस्तनूनपाति पीतसर्पिषि पतंग इव पातकी पातयाम्यात्मानम् (पान २१७.)

वीचिमेखलानिलीनायां सद्वीपागिरिपत्तनवत्यां वसुंधारायां गौप्ताब्दे वर्षशतत्रये वर्तमाने महाराजश्रीशशांकराजे शासति" इ. असें म्हटलें आहे. गौप्ताब्द ३०० म्हणजे इ. स. ६१९ होतात. ह्या वर्षीं (मागें पान ७ यांत खालीं टीप दिली आहे तींत ६१८ असें चुकून पडलें आहे) शशांक राजा जिवंत असून राज्य करीत होता, असें उघड होतें. आतां राज्यवर्धन याचा मृत्यु इ० स० ६०६ मध्यें घडून आला व त्याच वर्षीं हर्षानें राज्यसूत्रें हातीं घेतलीं. यावरून ह्या दानपत्राचे वेळेस हर्षाच्या प्रतिज्ञेस तेरा वर्षांचा काळ लोटला होता. यावरून हर्षानें केलेली प्रतिज्ञा त्याचे हातून तडीस गेली नाहीं असें वाटणें साहजीक आहे. परंतु ती शेवटास गेल्याखेरीज राहिली नसावी. आतां शशांक हा दातीं तृण धरून हर्षास शरण आल्यामुळें त्यानें त्यास जीवदान दिलें असावें ! हीच गोष्ट, सयुक्तिक दिसते, यांत कांहीं संशय नाहीं. व्हेनस्यांग याच्या लेखांत ' हर्षानें पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत जे उन्मत्त राजे होते त्यांना जिंकून आपल्या ताब्यांत आणलें, असें म्हटलें आहे. यामुळें व आपल्या बंधूचा घात करणाऱ्या गौडाचा सूड उगविण्याचाच हर्षाचा मुख्य उद्देश असल्यामुळें आणि त्या करितांच तो प्रतिज्ञा करून सैन्यासह बाहेर पडला असल्या कारणानें त्यानें गौडास अगदीं ' त्राहि त्राहि ' करून सोडलें असावें असें उघड दिसतें. व्हेनस्यांगच्या लेखाप्रमाणें हर्षाचे तीस बत्तीस वर्षेंपर्यंत जर राजे जिंकण्याचें व देश कावीज करण्याचें काम चाललें होतें तर मुख्य शत्रुच त्याचे हातून अचानक कसा सुटेल ? बाणानें हर्षराजाचें "भुजनिर्जितैः शत्रुसामंतैः समंतादासेव्यमानम्" असें वर्णन केलें आहेच. यावरून त्यानें कांहीं शत्रु जिंकून ताब्यांत आणले होतेच, व आणखी बाकी राहिलेले शत्रु जिंकण्याचें कामही चालू होतेंच. असें तेथील वर्णनावरून ध्यानांत येतें. दुसरें असें कीं, हर्षाची बहीण राज्यश्री ही बौद्धदीक्षा घेण्यास तयार झाली तेव्हां " इयं तु ग्रहीष्यति मयैव समं समाप्तकृत्येन काषायाणि " ॥ असें हर्षानें दिवाकरमित्रास म्हटलें आहे व त्याप्रमाणें त्यानें बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला असल्याचें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. आतां प्रतिज्ञात कृत्यें म्हणजे गौडवध व पृथ्वींतील इतर उद्धट राजे जिंकणें, हींच मुख्य होत. असें हर्षचरितांतील ग्रंथसंदर्भावरून व व्हेनस्यांग याच्या लेखावरूनही सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. ह्या दोघांच्या लेखावरूनही हर्षानें आपले शत्रु जिंकिले असें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तथापि बाणाकडून पुढील गौडवधादिक पराक्रमाचें विशेष वर्णन तसेंच राहिलें असावें ! किंवा

यानें त्याबद्दल वर्णन केलें असलेंच तर पुढचा भाग अद्यापि उपलब्ध झाला नाहीं. असें म्हणण्यासही कांहीं शंका वाटत नाहीं. कारण, भासादिकांच्या शेंकडो ग्रंथाची दुर्दशा लक्षांत आणली असतां त्याबद्दलही आश्चर्य मानवयास नको !

हर्षाचे मृत्यूनंतर कनोजची राजधानी राज्यक्रांति होऊन मौखरी वंशाकडे गेली. असावी असें गौडवध काव्याच्या प्रस्तावनेंत रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित यांनीं म्हटलें आहे व त्यास ज० कनिंगह्याम ह्याच्या लेखाचाही तेथें आधार दिला आहे. हें खरें असल्यास हर्षाच्या पश्चात् त्याची धाकटी बहीण राजश्री ही राहिली असावी व कनोजची गादी–राजश्रीच्या म्हणजे–मौखरी घराण्यांत गेली असावी; किंवा इतकी क्लिष्टकल्पना करण्यापेक्षां मूळची कनोज येथील गादी मौखरी घराण्याचीच होती ती बलाढ्य हर्षाचे पश्चात् त्या घराण्याकडे गेली असावी असें म्हणणेंही कांहीं गैरवाजवी वाटत नाहीं.

हर्षानंतर सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत यशोवर्मा हा कनोज येथील राज्यासनावर बसला. हा ग्रहवर्मा याचा जवळचा बांधव असावा. यशोवर्मा हा चंद्रवंशांतला होता असें वाक्पति कवीनें गौडवध काव्यांत म्हटलें आहे. यशोवर्म्यानें गौडराजाचा वध केला व आणखीही वंगादि राजे जिंकून पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं. तीं गौडवध काव्यांत वर्णन केलीं आहेत. बाण कवीप्रमाणें वाक्पतीनेंही गौडवध काव्यांत यास 'गौड' 'गौड' असेंच म्हटलें आहे. कोठें कोठें 'पूर्वेकडचा राजा' आणि कोठें कोठें 'मगधाधिप' असेंही म्हटलें आहे. यावरून हर्षानें जिंकलेला व जीवदान दिलेला हाच तो गौड असावा असा एक तर्क मनांत उभा रहातो, व हा म्हणजे अगदींच असंभाव्य आहे असें नाहीं. कारण, सातव्या शतकाच्या सर्व पूर्वार्धांत हर्ष हा कनोज येथील गादीवर होता. आणि उत्तरार्धांत यशोवर्मा हा त्याच ठिकाणीं त्याचे गादीवर बसला. ह्या संधीस गौडानें पुन्हा कांहीं कुरापत काढण्याचा संभव आहे. व ह्मणूनच यशोवर्म्यानेंही त्यावर स्वारी करणें युक्तच आहे. यशोवर्म्यानें गौडावर स्वारी करण्याचें व त्याला ठार मारण्याचें त्याच्या कारकिर्दीत दुसरें कांहीं मोठें कारण घडून आल्याबद्दल वाक्पतीनें आपल्या काव्यांत कोठें कांहीं लिहिलें नाहीं. असें जर आहे, तर यास पूर्वीचेंच कारण असावें, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? यशोवर्मा हा ग्रहवर्म्याच्या घराण्यांतला होता, तर राजश्रीचा आप्त म्हणून निराळें सांगावयास नकोच. तिच्या संबंधामुळें जर तो गादीवर आला असला तर त्यामुळेंही गौडाचा सूड उगवण्यास अधिकच

भर पडून त्यानें त्याजवर स्वारी केली असावी. किंवा पूर्वीच्या गौडाचाच हाही वंशज असावा, असाही संभव वाटतो.

यशोवर्म्याच्या पदरीं वाक्पति, भवभूति इत्यादि कवि होते. भवभूतीचा काल सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ठरलेलाच आहे. यशोवर्मा हाही हर्षाप्रमाणेंच पराक्रमी आणि विद्याव्यसनी होता. व त्याप्रमाणें तो कविही असावा. याबद्दल मागें एकदां लिहिलेंच आहे. त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेला असा समग्र ग्रंथ अद्यापि सांपडला नाहीं. तथापि कांहीं पद्यें सांपडलीं आहेत असें पूर्वी लिहिलेंच आहे.

काश्मीरचा राजा ललितादित्य यानें यशोवर्म्यास जिंकिलें.

याप्रमाणें त्या काळीं जिकडे तिकडे पराक्रमाच्या चळवळी चालू होत्या, त्यामुळें देशाचें स्वरूप आतांप्रमाणें शांत न दिसतां कांहीं निराळेंच दिसत असावें!!

बाणकवीच्या चरित्रांतील ध्यानांत ठेवण्यासारख्या कांहीं गोष्टी!

बाण हा अगदीं लहान असतांच त्याची आई वारली व त्याच्या चवदावें वर्षीं त्याचा बाप वारला, त्यामुळें त्याजवर मोठाच प्रसंग गुजरला. तथापि त्यानें आपलें धैर्य खचूं न देतां आपला विद्याभ्यासादिकक्रम चालूं ठेविला होता. तो स्वतंत्र झाला असतां आणि त्याचे घरीं सरदारीथाटाचें बरेंच वैभव असतां त्यास भुलून चैनींत न बसतां पूर्ववयांत त्याचा उपहास होत असे तरी, त्यानें थोर थोर विद्वान गुरूकडे जाऊन उत्तम शास्त्राध्ययन केलें. आणि देशाटन करून व थोर पुरुषांच्या भेटी घेऊन सत्कीर्ति संपादन केली. पुढें बाण कवीच्या विद्वत्तेची कीर्ति हर्षराजाच्या दरबारापर्यंतही गेली. ठीकच आहे. गुणवानांत खरोखरीच चांगले गुण असले तर ते त्याच्या अगोदरच पुढें धाव घेतात!

" गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदाः "

ही एका कवीची उक्ति अगदीं यथार्थ आहे. परंतु दुर्जनांस सुजनांच्या गुणांचा उत्कर्ष सहन न होऊन ते त्यांची दुष्कीर्ति होण्याविषयीं प्रयत्न करतात, व त्यांतच मोठा आनंद मानितात! असें बऱ्याच ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येतें. त्याप्रमाणें कांहीं दुर्जनांनीं आपल्या स्वभावास अनुसरून बाण कवीविषयीं हर्षराजाचें मन कलुषित करून टाकलें होतें. या अनुभवावरूनच कीं काय त्यानें " अकारणाविष्कृत-

वैरदारुणादज्जनात्कस्य भयं न विद्यते" 'कारणावांचून वैर करणाऱ्या दुर्जनापासून कोणाला भय होत नाहीं"? असें म्हटलें आहे तें ठीकच; परंतु जगन्नियंत्या परमेश्वरानें अशी योजना करून ठेविली आहे कीं, जेथें दुर्जन असतात तेथें बहुतकरून सज्जनांचाही योग करून ठेवलेला असतो; यामुळेंच जगाची रहाटी सुरळीत चालली आहे! हर्षाचा बांधव कृष्णराज हा सज्जन व विद्वान् यांचा पक्षपाती होता त्यास ह्या गोष्टीबद्दल फार वाईट वाटत असे. त्यानें हर्षराजाजवळ बाणकवीच्या विद्वत्तेची थोरवी वर्णून व अनेक गोष्टी सांगून त्याच्या मनांतला रोष काढून टाकला!

"अतिकुपिताअपि सुजना योगेन मृदूभवन्ति नतु नीचाः ।
हेम्नः कठीणस्यापि द्रवणोपायोऽस्ति न तृणादेः ॥"

थोरमनाचे पुरुष फार रागावले असले, तरी त्यांस नीट समजून सांगितलें. असतां त्यांच्या अंतःकरणास द्रव सुटतो; परंतु अधम पुरुषाच्या मनास तो सुटत नाहीं! जसें सुवर्ण द्रवतें परंतु तृण, काष्ठ इत्यादि द्रवत नाहीं! याप्रमाणें कृष्णरायाच्या भाषणानें राजाच्या मनांतला निष्ठुरपणा जाऊन व्यास दयेचा पाझर सुटला! मग कृष्णराजानें बाणकवीस मोठ्या अगत्यानें व आग्रहानें राजाच्या भेटीस येण्याविषयीं बोलाविलें. ही त्याची परोपकारबुद्धि व आपणावर निष्कारण प्रेम पाहूनच त्यानें "अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम्।" असें कृष्णराजास उद्देशून म्हटलें आहे तें बरोबर आहे. असो अशा थोर राजाकडे जाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें व त्याच्या स्वभावाचें मान माहीत नसल्यामुळें बाणकवीस त्यावेळीं हर्षराजाकडे जाण्याचा विचार पडला होता. परंतु कृष्णराजाच्या अगत्याच्या लेखावर भिस्त ठेवून व धैर्य धरून तो हर्षराजाकडे गेला. पहिल्या भेटीसच हर्षराजा हा आपल्या भावी थोर कवीच्या धैर्याची परीक्षा पहावी म्हणूनच कीं काय झणझणून बोलला असतां बाणकवीनें राजाची भीड न धरतां 'जशास तसें' या न्यायास अनुसरून सत्यास न सोडतां गंभीरपणानें सणसणीत उत्तर दिलें. त्यामुळें राजा आपल्या मनांत बराच चपापला व रागास न येतां प्रसन्नतेचेंच चिन्ह दाखवून उठून गेला. यावरून 'अप्रियस्यच पथ्यस्य वक्ता श्रोताच दुर्लभः'। या वचनाप्रमाणें क्वचित्च योग घडून येतो. त्यांतून तो अशा मोठ्या ठिकाणीं जमून आल्याचें पाहून मागें दाखल केलेल्या पद्यातील अर्धाचा येथेंही पुनरुच्चार केल्याखेरीज राहवलें नाहीं! पुढें बाण कवीनें आपल्या विद्वत्तेनें व चातुर्यानें हर्षराजावर आपली

चांगलीच छाप बसविली ! बाण कवीच्या सद्गुणांविषयीं हर्षराजाची पक्की खात्री झाल्यामुळें त्यानें त्याचा सन्मान करून व अपार संपत्ति देऊन उच्च पदास चढाविलें. यावरून बाण कवीची योग्यता फारच मोठी होती असें लक्षांत येतें. बाणभट्ट हा हर्षराजाचा विश्वासपात्र अत्यंत प्रिय, सर्व पंडितांत मुख्य, व धन-कनकसंपन्न झाला होता तरी त्यानें हर्षराजाच्या येथें ऐषआरामांतच गर्क न राहतां अमूल्य ग्रंथरचण्यांत आपल्या आयुष्याची सार्थकता केली. हर्षराजानेंही केवळ राजवैभवांतच किंवा शौर्यादि कर्में करण्यांतच किंवा ऐहिक सुखांतच एक-सारखें गढून न राहतां सत्पुरुष दिवाकरमित्र याच्या संगतीच्या योगानें 'लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते तद्द्वारेण नमंत्यपि' या वचनाप्रमाणें दानधर्माकडेच बहुतेक लक्ष्मीचा व्यय केला. हें प्रयाग येथील त्याच्या दानधर्मावरून उघड होत आहे. तसेंच हर्षराजावर अनेक दुःखकारक प्रसंग कोसळले होते, तरी त्यानें धैर्य न सोडतां बाणादि कवींच्या संगतीनें विद्वत्ता संपादून व ग्रंथरचना करण्याचाही अभ्यास करून तोही चांगल्या कवींत गणनीय झाला ! असा हा दोघांचा संयोग सुवर्ण व रत्न यांच्या संयोगाप्रमाणें जमून येऊन परस्परांच्या संगतीचा परस्परांस अत्यंत उपयोग झाला !

" किंवा परेण बहुना परिजल्पितेन
संसर्ग एव महतां महते फलाय. । "

ही विद्वज्जनोक्ति येथें उभयतांसही अगदीं बरोबर लागू पडली.

हर्षचरित्रांतील संक्षिप्त कथानक.

कोणे एके काळीं ब्रह्मदेव सत्यलोकीं इंद्रादिदेवांसह ब्रह्मज्ञानपर गोष्टी सांगत बसला होता. त्या ठिकाणीं मनु, दक्षप्रजापति, वसिष्ट व विश्वामित्र इत्यादि ऋषि त्याचें स्तवन करीत होते. कोणी अनेक विषयांवर वाद करीत होते. त्यांत अत्रि ऋषीचा पुत्र दुर्वास ऋषि यानें मंदपाल ऋषीवरोबर वाद करीत असतां क्रोधांध होऊन सामगायनांत चूक केली. तेव्हां शापभीतीस्तव सर्वांनीं मौन धारण केलें, परंतु सरस्वतीस हसूं आवरलें नाहीं. तें पाहून दुर्वास ऋषीस फार राग आला आणि कमंडलूंतील उदक हातांत घेऊन "तुला विद्येचा मोठा गर्व झाला आहे नाहीं? तर तो मी आतां नाहींसा करतों" असें म्हणून "तूं या लोकापासून मनुष्यलोकीं पतन पावशील" असा त्यानें तीस शाप दिला. तें पाहून सावित्रीस राग येऊन तीही उठून क्रोधावेशानें म्हणाली, "हे कोपिष्टा तापसाधमा! तूं आपल्या चूकीबद्दल सर्व देवर्षींनीं वन्द्य अशा सरस्वतीस शाप देतोस काय?" असें बोलून तीही त्यास प्रतिशाप देण्यास तयार झाली. परंतु सरस्वतीनेंच तिचें निवारण केलें. मग ब्रह्मदेवानेंही सर्वांचें निवारण करून दुर्वास ऋषीस म्हटलें. "साधुजनांनीं सेवन केलेला हा मार्ग नव्हे. विकारवशता सर्ववृत्तींना मलिन करते. उदक व अग्नि हे जसें एकत्र राहूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें धर्म व क्रोध हे एकत्र राहूं शकत नाहींत. सर्व तपश्चर्येचें मूळ क्षमा होय. कोपाधीन राहणारा अंधच समजावयाचा. रोषानें गाढूळ झालेल्या वृत्तीस कर्तव्याकर्तव्य कोठून कळणार? शांतीचा स्वीकार केल्याखेरीज हजारों वर्षें तप केलें तरी काय उपयोग?" मग तो सरस्वतीस म्हणाला, "वत्से सरस्वती! तूं खिन्न होऊं नकोस, ही सावित्री तुजबरोबर मनुष्यलोकीं येऊन तुला कर्मणूक करील. तेथें पुत्रमुख दृष्टीस पडेपर्यंत तुझें राहणें होईल. मग तूं शाप दोषापासून मुक्त होऊन सत्यलोकीं पुनः येशील." असें बोलून ब्रह्मदेव उठून गेला.

नंतर दुःखित झालेल्या सरस्वतीस पाहून सावित्री म्हणाली, "गुणी व सज्जन यांचे ठिकाणीं देखील दुर्दैवाचे खेळ चालतात! असो, तर आतां शोक करूं नकोस. कोणत्या पुण्य प्रदेशाचें ठायीं तुला राहण्याचें आवडतें तें सांग, म्हणजे त्या ठिकाणीं आपण जाऊं." ती म्हणाली, "भूलोकाची माहिती तुला आहे, याकरितां कोणतें स्थान आपल्याला राहण्यास योग्य असेल त्या ठिकाणीं जाऊं." मग ब्रह्मदेवास प्रदक्षिणा व नमस्कार करून व सर्व आप्तसख्यांस पुसून ती सावित्रीबरोबर निघाली. मग आकाशांतून उतरत असतां ज्याच्या तटांवर वृक्षा-

दिकांची फारच शोभा आहे व ज्याचा स्वच्छ प्रवाह फारच मनोहर वाहतो आहे अशा 'हिरण्यबाहु' (याला शोण असेंही म्हणतात) नदास पाहून "हें स्थळ मला आवडतें !" असें सरस्वती सावित्रीस म्हणाली. नंतर शोण नदाच्या पश्चिम तीरावर उतरून व एक सुंदर लतामंडप पाहून तेथें त्या दोघीजणी राहिल्या. तेथें असतां झाडांचीं फुलें तोडावीं, शोण नदावर स्नान करावें, स्वतः स्थापन केलेल्या वालुकामय शिवालिंगाचें पूजन करावें व कंदमूल फलें भक्षण करून शोण नदाचें मधुर उदक प्राशन करावें, याप्रमाणें त्यांचा नित्य क्रम चालला होता.

कांहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं प्रहर दिवसाचे सुमारास उत्तर दिशकडून कांहीं गलबला सरस्वतीचे कानीं आला. तेव्हां ती तिकडे पाहूं लागली तों घोड्यांचें खिंकाळणें तिच्या कानीं पडलें व धुळीचा लोट तिचे दृष्टीस पडला. तेव्हां ती कौतुकानें तिकडे पाहत उभी राहिली असतां ज्याच्या बरोबर पायदळ व घोडेस्वार आहेत असा, ज्याच्या दोन्ही बाजूंस दोन सेवक चौऱ्या वारीत आहेत असा, दृष्टीस आनंद देणारा व दुसरा केवल मदनच असा आठरा वर्षांचा तरुण पुरुष घोड्यावर बसून चालला आहे, व त्याचे बरोबर वृद्ध परंतु शरीरानें बळकट व अतिनम्र असा दुसरा एक पुरुष आहे, असें तिच्या दृष्टीस पडलें. त्याच वेळेस त्या तरुण पुरुषास त्याच्या सेवकांकडून या ठिकाणीं दोन सुंदर कन्या राहतात. असें समजलें तेव्हां त्यास मोठें कौतुक वाटून तो ज्या ठिकाणीं त्या राहत होत्या, त्या ठिकाणीं जाण्याकरितां घोड्यावरून उतरला व सेवकांस दूर राहण्यास सांगून आपल्या बरोबर त्या वृद्ध मनुष्यास घेऊन फार नम्रतेनें तो त्या ठिकाणीं गेला. तेव्हां सावित्री व सरस्वती यांनीं त्यास पल्लवासन बसावयास देऊन त्याचें आदरातिथ्य केलें. मग सावित्री त्या वृद्ध पुरुषास ह्मणाली—" कुलीन स्त्रियांनीं परपुरुषाची विचारपूस करणें हें मर्यादेस सोडून आहे खरें, तथापि हा दिव्य पुरुष कोण ? हें ऐकण्याविषयीं आह्मांस फारच उत्कंठा वाटत आहे."

तो ह्मणाला, " हा तरुण पुरुष, महामुनि च्यवन याचा-शर्यांति राजाची कन्या सुकन्या इजपासून झालेला-पुत्र होय. हा भृगुवंशाचा तिलक व च्यवन ऋषीचा जीव कीं प्राण आहे. याचें नांव दधीच. सुकन्या गरोदर असतां तिचे दिवस भरत आले तेव्हां तिचे बापानें तिला आपलें घरीं आणिलें. तेथें सुकन्या प्रसूत होऊन तिला हा पुत्र झाला. पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर शर्यातीनें सुकन्येस आपले पतीचे घरीं पोंहचते केलें व आपले नातवास परमस्नेहानें आपलेपाशीं ठेवून घेऊन त्यास अनेक विद्यांत प्रवीण केलें. सांप्रत हा तारुण्यांत आल्यामुळें याच्या पितरांस पुत्रसुखाचा अनुभव मिळावा, ह्मणून यास त्यांजकडे पाठविलें आहे."

नंतर त्या वृद्ध मनुष्यानें आपली ही थोडी हकीकत सांगितली. तो म्हणाला, " राजा शर्याति याचा मी सेवक आहे. माझें नाव विकुक्षी. मला राजानें यांच्या (दधीचाच्या) सेवेस अर्पिलें आहे. यांस च्यवन ऋषीच्या आश्रमीं पोंहचावेण्याची मला धन्याची आज्ञा आहे. च्यवनाचा आश्रम शोणनदाच्या पलीकडे जवळच आहे." नंतर विकुक्षीनें सावित्रीस आपण कोण, कोठून आला, येथें राहण्याचें प्रयोजन काय ? हें सांगण्याची विनंति केली. परंतु सावित्रीनें " आमचा वृत्तांत पुढें कधीं समजण्यांत येईल. आपण कांहीं काल येथें घालावेण्याचें करावें. सहवासानें स्नेह वाढतो " असें झटलें. मग दधीच विकुक्षीस झणाला, " आणखें कधीं त्या सांगण्याची कृपा करतील. ऊठ आतां, पित्याच्या भेटीस जाऊं " मग ते त्यांस विचारून घोड्यावर वसून चालते झाले. ह्या दिवसापासून सरस्वती व दधीच या दोघांचें प्रेम एकमेकांवर जडलें. सरस्वतीस तर मदनानें अगदीं वेडें करून सोडलें. पुढें विकुक्षी परत जात असतां त्या ठिकाणीं येऊन दोघींस म्हणाला, " दधीचास तुमचा विसर पडला नाहीं. त्याची स्वतःची अवस्था तुह्मांस कळविण्याकरितां मालती नांवाच्या दासीस तो तुह्मांकडे लवकरच पाठविणार आहे " असें सांगून तो गेला. दुसरे दिवशीं मालतीही त्या ठिकाणीं आली.

मग सावित्री शोण नदावर स्नानास गेल्यावर तिनें सरस्वतीस दधीचाची अवस्था सांगितली. तेव्हां ती झणाली, ' मी सर्वस्वी आपले प्राण दधीचास अर्पण केले आहेत, यांत काय तें समजावें ! ' मग तिचा हेतु जाणून मालती लागलींच दधीचाकडे गेली. आणि तिची अवस्था सांगून त्यास तेथें घेऊन आली कांहीं काळानें सरस्वतीस पुत्र झाला. तेव्हां तिनें त्यास " सर्व विद्यांचें ज्ञान तुला प्राप्त होईल " असा वर दिला. पुढें ब्रह्मदेवाचे आज्ञेप्रमाणें सरस्वतीही सावित्रीसह स्वर्गलोकास गेली. तेव्हां दधीचास तिच्या वियोगाचें असह्य दुःख होऊन तो अत्यंत विरक्त झाला. नंतर त्यानें आपली भावजय अक्षमाला ईस आपल्या मुलाचें पालन पोषण करण्यास सांगून तो तपश्चर्या करण्याकरितां वनांत गेला. ज्या दिवशीं सरस्वतीस पुत्र झाला, त्याच दिवशीं अक्षमालेसही पुत्र झाला होता. सरस्वतीच्या पुत्राचें नांव 'सारस्वत' व अक्षमालेच्या पुत्राचें नांव 'वत्स' असें ठेविलें होतें. अक्षमालेनें दोघांही मुलांचें लालनपालन समभावानें केलें. सारस्वत यानें वत्सास मातेच्या कृपेनें आपणास अवगत झालेल्या सर्व विद्या शिकवून त्यास ' प्रीतिकूट ' या गांवीं ठेवून आपण तपश्चर्या करण्यास गेला. हा वत्स पुढें एका मोठ्या वंशाचा आदिपुरुष झाला. व याच

'वात्स्यायन' कुलांत बाणकवि उत्पन्न झाला. अशी कथा हर्षचरित्रांतील 'वात्स्यायनवंशवर्णन' नांवाच्या प्रथम उच्छ्वासांत आहे.

बाणाचा निपणजा कुबेर हा वेदविद्येंत मोठा प्रवीण होता. गुप्तवंशांतील राजे त्याचा मोठा सन्मान ठेवीत असत. त्याला चार पुत्र होते. त्यांत पाशुपत नांवाचा एक होता, तो फारच विद्वान् व कुलदीपक होता. हा बाणाचा पणजा होय. याचा पुत्र अर्थपति. हाही मोठा विद्वान् होता. यानें पुष्कळ शिष्य तयार केले व यज्ञयागादि कर्मे करून मोठी कीर्ति संपादिली. अर्थपतीस वेदशास्त्रपारंगत असे भृगुप्रमुख अकरा पुत्र होते, त्यांत चित्रभानु हा विद्येच्या तेजानें प्रतिसूर्यासारखा होता. त्याला वाण हा पुत्र झाला. बाणाच्या आईचें नांव राज्यदेवी असें होतें. ती बाण लहान असतांच वारली. त्याचा बापही त्याचे वयाचे चवदावे वर्षी वारला. शोण नदीचे पश्चिमेस 'प्रीतिकूट' या गांवीं बाणाचें राहणें असे. बाण हा लहानपणीं स्वच्छंदी होता, असें त्याच्या चरित्रावरून दिसतें. त्याचे आईबाप लहानपणींच निवर्तले होते. यामुळें व पुढें त्याच्या अंगीं विद्या व तारुण्य यांचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें त्याच्या स्वछंद वृत्तीस अधिकच उत्तेजन मिळालें! या कारणानें तो प्रथमतः मोठमोठ्यांच्या उपहासास पात्र झाला. परंतु पुढें विद्वान् गुरूंच्या सहवासानें व मोठमोठ्या राजदरबारीं फिरून आल्यानें तो मोठमोठ्या राजांच्याही सन्मानास पात्र झाला.

श्रीहर्षाच्या दरबारीं बाण कवीचें गमन व सन्मान.

एके दिवशीं बाण आपल्या आप्तमित्रांसह बसला असतां बाणाचा बांधव चन्द्रसेन येऊन म्हणाला, 'हर्षराजाचा बंधु कृष्णराज याजकडून दूत आला आहे.' तो म्हणाला, 'त्याला लवकर घेऊन ये.' मग तो दूत दृष्टीस पडतांच बाण त्यास म्हणाला. अकारणबंधु कृष्णराज खुशाल आहेना? त्यानें 'होय' म्हणून व नमन करून एक पत्र बाणास दिलें. तें पाहतां, 'उशीर न करतां लवकर निघून यावें, इतर गोष्टी मेखलक तोंडीं सांगतां कळून येतील.' असें त्यांत होतें. मग त्यानें सेवकादिकांस दूर करून मेखलकास तोंडीं निरोप विचारला. तो म्हणाला, "स्नेह होण्यास कुल, शील, वय इत्यादि पुष्कळ कारणें लागतात. परंतु तुमची साक्षी भेट नसतांही तुमचे विषयीं माझे मनांत प्रेम उत्पन्न झालें आहे! आतां तुमचा उत्कर्ष सहन न करणाऱ्या दुर्जनांनीं राजाच्या मनांत भलतेंच भरवून दिलें आहे. तथापि मला सर्व खरें समजलें आहे. म्हणून राजाजवळ तुमच्या भेटीची गोष्ट काढली आहे व लहान वयांत प्रायः सर्वांकडून प्रमाद घडतात ही

गोष्ट राजासही कबूल आहे. हा राजा इतर राजासारखा नाहीं, हा फार थोर व गुणग्राही आहे. याकरतां उगीच व्यर्थ घरांत बसून न राहतां लवकर येण्याचें करावें. राजाकडे येण्यास मनांत कांहीं भीति बाळगावयास नको !" हें ऐकल्यावर बाणानें चंद्रसेनास मेखलकाची भोजनाची वगैरे सर्व व्यवस्था ठेवण्यास सांगितलें. संध्याकाळ झाला तेव्हां बाण शोण नदावर संध्या करून आपल्या शय्येवर जाऊन पडला आणि चिंतन करूं लागला. तो म्हणाला, "राजाचा तर मजविषयीं भलताच ग्रह झाला आहे. अकारणबंधु कृष्णराज यानें तर मला फारच अग-त्यानें बोलावलें आहे. तर आतां अवश्य जाण्याचें करावें. भगवान् शंकर सर्व यथास्थित करील." असें म्हणून त्यानें जाण्याचा निश्चय केला. मग बाणानें मोठ्या पहाटेसच उठून स्नान संध्यादि कर्मे केलीं व मंगलकारक सूक्तें म्हणून व भगवान् शंकराचें परम भक्तीनें अभिषेकपूर्वक पूजन करून ब्राह्मणास दान-धर्म केला. त्याची आत माळती व इतर सुवासिनी स्त्रिया यांनीं गमनकालीं प्रयाण-मंगल करून बाणास शुभप्रद आशीर्वाद दिले. मग बाण कुलदेवतांना नमस्कार करून 'प्रीतिकूट' गांवापासून निघाला. तों चंडिकावनाचें आक्रमण करून 'मल्लकूट' या गांवीं गेला. तेथें बाणाचा परममित्र 'जगत्पति' यानें त्याचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. दुसरे दिवशीं भागीरथी उतरून तो 'यष्टिगृह' नांवाच्या गांवीं जाऊन राहिला. मग तेथून निघून हत्ती घोडे पायदळ इत्यादिकांनीं गज-बजून गेलेलें असें अजिरवती नदीच्या कांठीं 'मणितार' नांवाच्या ठिकाणाजवळ हर्षराजाची छावणी होती तेथें तो गेला. नंतर स्नानोपाहारादिक कर्मे अटोपून मेखलका बरोबर हर्षराजाच्या भेटीकरितां आलेल्या मांडलिक राजांचे हत्ती, घोडे, वगैरेची आणि दुसरी अनेक प्रकारची शोभा व चमत्कार पाहत पाहत तो चालला.

तेथील कोट्यवधि हस्त्यश्वादि प्राणी पाहिल्यावर बाणाच्या मनांत आलें, मेलदेवानें इतके असंख्य प्राणी उत्पन्न केले असतां पंचमहाभूतांचा तरी क्षय कसा झाला नाहीं ! या प्रकारें अचंबा करीत तो चालला. पुढें राजद्वारापाशीं येतांच द्वारपालांनीं मेखलकास ओळखिलें. मग 'क्षणमात्र आपण येथेंच बसावें' असें बाणास सांगून मेखलक आंत गेला, आणि एका पुरुषासमागमें येऊन बाणास म्हणाला "हा महाराजाचा मुख्य द्वारपाल 'पारियात्र' होय." मग तो पुढें येऊन बाणास नमन करून म्हणाला—"चला महाराज संतोषानें आपली भेट घेण्यास तयार आहेत." तें ऐकून बाणास मोठा आनंद वाटला. मग त्या-जबरोबर निघून वाटेनें अश्वशालेंतील सुंदर अश्व पहात पहात चालला असतां पुढें मोठ्या पर्वताएवढा राजाचा बसावयाचा हत्ती त्याचे दृष्टीस पडला. तेव्हां

तो द्वारपालास म्हणाला " कांहीं प्रतिबंध नसल्यास हा गजेंद्र पाहण्याचें मला मोठें कौतुक वाटतें आहे ! " " पाहण्यास काय प्रतिबंध आहे ? " असें म्हणून द्वारपालानें त्यास तो गजेंद्र दाखविला. बाणानें बराच वेळ त्या गजेंद्राची मौज पाहिल्यावर द्वारपाल बाणास म्हणाला " आणखी कधीं हा गजेंद्र फिरून पाहतां येईल. आतां अगोदर महाराजांच्या भेटी करितां चलावें. " मग बाण तेथून निघून ज्या ठिकाणीं हर्ष राजा इतर राजपुत्रांसह बसला होता त्या ठिकाणीं गेला. हर्षास पाहिल्यावर बाणास मोठा आनंद झाला, व त्यानें वर हात करून राजास आशिर्वाद दिला. त्याच वेळेस " हा बाणकवि आला आहे " असें द्वारपालानें राजास कळविलें. प्रथमतः हर्षानें त्याजविषयीं आपली अनादरबुद्धि दाखविल्यासारखें केलें तेव्हां बाण राजाकडे पाहून धैर्यानें म्हणाला, ' दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून अज्ञान्याप्रमाणें मजविषयीं भलतीच शंका धरूं नये. प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन मग काय तें ध्यानांत आणावें. ' असें त्याचें भाषण ऐकल्यावर ' आम्ही असें ऐकिलें म्हणून म्हटलें. ' असें म्हणून प्रसन्नतेचें चिन्ह दाखवून सूर्यास्ताची वेळ झाली म्हणून हर्षराजा उठून गेला. तेव्हां बाणही आपल्या बिऱ्हाडीं गेला. तो आपल्या मनांत म्हणाला, हर्षराजा उदार स्वभावाचा खरा ! जरी लोकांच्या सांगण्यावरून त्याचा मजविषयीं आईट ग्रह झाला होता, तथापि सांप्रत त्याचें मजवर प्रेम दिसून आलें व त्यानें खरोखरच माझी योग्यता जाणली, धिक्कार असो मला ! कीं, मीं असल्या गुणवान् व दयाळू राजाविषयीं भलतीच कल्पना मनांत आणिली होती. तर आतां राजास माझी पूर्ण योग्यता कळून येईल असें मी करीन. पुढें लवकरच राजास बाणकवीची योग्यता कळून येऊन त्यानें त्याचें उत्तम प्रकारें आदरातिथ्य केलें व द्रव्यादिक देऊन मोठा सन्मान केला.

बाणकवि हा कांहीं दिवस हर्ष राजाजवळ राहिला. पुढें शरदृतूचे दिवस आले तेव्हां तो आपले आप्तमित्रांस भेटण्याकरितां आपले गांवीं गेला. हर्षराजानें बाणाचा मोठा सन्मान केल्यामुळें त्याच्या आप्तांस त्याची फार धन्यता वाटून ते त्याच्या भेटीस आले. बाणानें गुरुजनांस वंदन करून सर्वांस कुशल प्रश्न विचारले. परस्परांच्या भेटी व भाषणें झाल्यावर दोन प्रहरीं ते सर्व भोजनाकरितां उठून गेले. भोजनानंतर कांहीं वेळानें सर्व आप्तमंडळी त्याच्या सभोंवतीं येऊन बसली. पुढें पुस्तक वाचणारा सुदृष्टि हा पुराण वाचण्याकरितां त्या ठिकाणीं व्यासपीठावर येऊन बसला. व वंशवाद्य वाजविणारे मधुकर व पारावत हेही सुस्वर वाद्यें वाजविण्याकरितां तेथें येऊन बसले. मग मधुरगायनयुक्त वायुपुराण झाल्यावर

हर्षराजाचें चरित्र ऐकण्याची उत्कंठा असल्यामुळें वाणाच्या चुलत बंधूंनीं सर्वांत धाकटा व बाणाचा अत्यंत प्रिय अशा श्यामलास खूण केली. तेव्हां तो नम्रतेनें बाणास म्हणाला, " पुरूरवा, नहुष, ययाति इत्यादि राजांहूनही अधिक अशा हर्षराजाचें चरित्र आम्हांस सांगण्याची कृपा करावी. तेव्हां ' फार बरें आहे ' असें म्हणून संध्याकाळची वेळ झाल्यामुळें वाण हा शोण नदीवर संध्या करावयास गेला. दुसरे दिवशीं प्रातःकालीं स्नानसंध्यादिक कर्में अटोपल्यावर बाण बसला असतां त्याचे आप्तमित्र त्याचेजवळ येऊन बसले. बाणानें त्यांचा अभिप्राय जाणून हर्ष-चरित्र सांगण्यास आरंभ केला.

तो म्हणाला, सर्व समृद्धीनें पूर्ण असा श्रीकंठ नांवाचा देश आहे, त्यांत स्थाण्वीश्वर नांवाचा प्रदेश आहे. त्या ठिकाणीं सर्व गुणांनीं संपूर्ण असा पुष्पभूति नांवाचा राजा होऊन गेला. तो मोठा शिवभक्त असे. सर्व मांडलिक राजे त्याला कर-भार देऊन त्याच्या सेवेंत तत्पर असत. त्याचे प्रधान व आप्तमित्र हे सर्व त्याचे आज्ञेंत असत. तो मुलाप्रमाणें सर्व प्रजेचें पालन करून सर्वांना आनंद देत असे.

याप्रमाणें तो राजा राज्य करीत असतां एकदां महाशैव असा भैरवाचार्य नांवाचा सिद्ध पुरुष आपले राज्यांत आला आहे असें त्यानें ऐकलें. तेव्हांपासून त्याचें दर्शन केव्हां होईल असें राजास झालें होतें. एके दिवशीं सायंकालचे वेळीं एक द्वारपालिका येऊन राजास म्हणाली, " महाराज एक भिक्षु बाहेर आला आहे आणि भैरवाचार्याच्या आज्ञेवरून मी भेटीकरितां आलों आहें. " असें सांगतो आहे. मग राजाची आज्ञा होतांच ती त्यास घेऊन आली. राजानें त्या भिक्षूचा आदरसत्कार करून त्यास आसनावर बसविले व ' भैरवाचार्य कोठें आहेत ' म्हणून विचारलें. तो म्हणाला, " सरस्वतीनदीच्या कांठच्या अरण्यांत ते एका देवालयांत आहेत. त्यांनीं राजास शुभप्रद आशिर्वाद सांगितले आहेत. " असें बोलून झोळींतून पांच रुप्याचीं कमळें काढून प्रसाद म्हणून राजास दिलीं. राजानें ' गुरूंचा हा मजवर मोठाच अनुग्रह झाला ' असें म्हणून तीं परम भक्तीनें ग्रहण केलीं. नंतर ' उद्यां मी गुरूंच्या दर्शनास येईन ' इत्यादि भाषण करून त्यास निरोप दिला. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं आपले बरोबर थोडे लोक घेऊन राजा भैरवाचार्याच्या दर्शनास गेला. मग घोडयावरून उतरून तो नम्रपणानें शिष्यानें दाखविलेल्या बिल्ववाटिकेंत गेला. त्या ठिकाणीं भिक्षु समुदायाच्या मध्यभागीं सारविलेल्या स्वच्छ भूमीवर व्याघ्राजिनावर बसलेले, भस्म व रुद्राक्षमाला ज्यांनीं धारण केल्या आहेत असे, महातेजस्वी भैरवाचार्य त्याच्या दृष्टीस पडले. राजानें नम्रतेनें जवळ जाऊन नमस्कार केल्यावर भैरवाचार्यांनीं त्यास आशिर्वाद देऊन व आदरातिथ्य करून

वसावयास सांगितलें. मग उभयतांचें कांहीं वेळ भाषण होऊन राजा आपले घरीं गेला दुसरे दिवशीं भैरवाचार्य राजाच्या भेटीकरितां गेले. तेव्हां राजानें मोठ्या गौरवानें त्यांचा आदरसत्कार व पूजन केलें आणि "हा देह व सर्व राज्यलक्ष्मी या चरणास अर्पण केली आहे" असें म्हटलें. ते म्हणाले, राजा, "हें वैभव कोणीकडे व अरण्यांत वाढलेले आम्ही कोणीकडे ? तुझ्या सारखेच या वैभवास योग्य आहेत असो, आमच्या आज्ञेनें तूंच राज्याचें पालन करावें" याप्रमाणें कांहीं वेळ भाषण करून राजास पांच रौप्य कमळें, प्रसाद म्हणून, अर्पण करून ते गेले. पुढें एकेदिवशीं भैरवाचार्याचा शिष्य येऊन कांहीं वेळ भाषण करून म्हणाला, आचार्यांनीं सांगितलें आहे कीं, "आमचा शिष्य पातालस्वामी यानें ब्रह्मराक्षसाचा पराभव करून त्याचा 'हट्टहास' नामक खड्ग हरण केला आहे; तो तुझ्या हातांत राहण्यास योग्य आहे असें समजून तुजकडे पाठविला आहे. तर त्याचें ग्रहण करावें राजानें म्हटलें, "दुसऱ्याची वस्तु ग्रहण करावयाची नाहीं असा माझा निश्चय तर खरा, तथापि गुरुजींची आज्ञा मला अमान्य करतां येत नाहीं." मग राजास आशिर्वाद देऊन तो गेला. तो खड्ग पाहतांच सर्व पृथ्वीचें राज्य हस्तगत झाल्या सारखें राजास वाटलें.

पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर भैरवाचार्य राजाकडे येऊन म्हणाले "कल्पोक्त महाकालनामक मंत्राचा कोटि जप करून मी साधन केलें आहे. त्याची समाप्ति करणें मात्र सहाय्यावाचून राहिलें आहे. टिट्टिभ नामक यति, पाताल स्वामी व कर्णताल नामक द्रवाड, असे तिघे माझे शिष्य मला सहाय्य करण्यास सिद्ध आहेत. आणखी एकाचें सहाय्य पाहिजे आहें. याकरितां तूं सहाय्य केलें तर कार्यसिद्धि होईल. राजा म्हणाला, "फार बरें आहे. आपण मजकडून सेवा करून घेण्याचा प्रसंग आणला हा मजवर मोठाच अनुग्रह केला. फार चांगली गोष्ट झाली. मी आपल्या सेवेस सिद्ध आहें." राजाच्या भाषणानें भैरवाचार्यास मोठा आनंद झाला. मग ते म्हणाले "कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीच्या रात्रीं महास्मशानांतील शून्य देवालयांत शस्त्रयुक्त होऊन तूं आमच्या सहाय्यास यावें" असें म्हणून ते गेले. पुढें तो दिवस आला तेव्हां राजानें शैव दीक्षा धारण करून त्या खड्गाचें पूजन केलें आणि रात्रीं कोणास न कळतां त्या स्मशानांत गेला. त्या ठिकाणीं गुरूनीं सांगितल्याप्रमाणें तिघे तयार असलेले राजाच्या दृष्टीस पडले. राजानें त्यांस विचारल्यावर त्यांनीं आपापलीं नांवें सांगितलीं. मग ते ज्या ठिकाणीं भैरवाचार्य साधन करीत होते त्या ठिकाणीं गेले. आणि संकेताप्रमाणें पूर्वदिशेकडे पातालस्वामी, उत्तरेकडे कर्णताल,

पश्चिमेकडे टिट्टिभ व दक्षिणेकडे राजा याप्रमाणें सज्ज होऊन ते उभे राहिले. कांहीं वेळानें त्या ठिकाणीं भयंकर आरोळ्या, एकाएकीं ज्वाला होणें, वगैरे प्रकार होऊं लागले. दोन प्रहर रात्रीं एकाएकीं मोठा आवाज होऊन पृथ्वी दुभंग झाली व तींतून एक मोठा काळ पुरुष बाहेर पडला आणि तो सर्वांचा तिरस्कार करून हांसून म्हणाला, अरे विद्याधरीचें साधन करणाऱ्या, काय हा विद्येचा तुला गर्व! व काय तुला हा साहाय्याचा अभिमान! अरे, मला बळी दिल्याखेरीज तूं कर्म करीत आहेस,तर तें तुझें कोठून सिद्धीस जाणार! ह्या क्षेत्राचा स्वामी मी श्रीकंठ नांवाचा नाग आहे. माझ्या नांवानेंच हा देश प्रसिद्ध आहे,माझी इतकी शक्ति आहे कीं, मी ग्रहांची देखील गति कुंठित करीन. मग दुसरे तर काय? हा विचारा राजाही तुमच्याकरितां मृत्युमुखीं पडण्यास आला आहे ! तर आतां मूर्ख राजासह सर्वजण आपल्या धाडसाचें फळ भोगा. असें बोलून त्यानें हस्तप्रहारानें तिघाजणांस खालीं पाडलें. तेव्हां राजा त्यास म्हणाला, अरे नागा, हातांत शस्त्र घेऊन युद्धास उभा रहा. तुझ्या हातांत शस्त्र नसल्यामुळें माझा हात तुजवर चालत नाहीं. नाग म्हणाला, "हः शस्त्र काय करायाचें? चल ये, हातांनींच तुझा चुराडा करून टाकतों." असें बोलून त्यानें मोठ्यानें दंड थोपटून दिशा दणाणून दिल्या. तेव्हां राजाही खड्ग टाकून देऊन बाहुयुद्धास उभा राहिला. मग दोघांचें फारच भयंकर युद्ध झालें. दोघेही रक्तानें न्हाल्यासारखे झाले. शेवटीं राजानें त्या नागास खालीं पाडून त्याचा पराभव केला. इतक्यांत एकाएकीं चंद्रिकेसारखें तेज पडलें व त्यामध्यें एक अपूर्व स्त्री राजाच्या दृष्टीस पडली. मग तो तीस म्हणाला, " तूं कोण आहेस ! " ती म्हणाली, " मी साक्षात् लक्ष्मी आहें. तुझें विलक्षण शौर्य पाहून मी प्रसन्न झालें आहें, याकरितां तुला जो पाहिजे असेल तो वर माग" ! तो म्हणाला, "मला कांहीं नको, माझ्या गुरूला साधनाची सिद्धि मिळावी म्हणजे झालें. " तें ऐकून ती म्हणाली, " राजा ! तूं मोठा थोर आहेस, तुझें कल्याण होईल. व तुझ्या वंशांत थोर पुरुष उत्पन्न होतील. " इतकें बोलून ती गुप्त झाली. इकडे भैरवाचार्यास सिद्धि मिळाली. ते विमानांत बसून व राजास आशिर्वाद देऊन स्वर्गलोकीं गेले. श्रीकंठ-नागही राजाच्या पराक्रमानें लज्जित होऊन त्यास शरण गेला. तेव्हां राजानें त्यास आश्वासन देऊन स्वस्थानीं जाण्यास सांगितलें. नंतर राजा त्या तिघां गुरु-बंधूस बरोबर घेऊन आपल्या राजधानीस गेला. त्यानें त्यांचा चांगला आदर-सत्कार करून त्यांस आपले घरीं ठेवून घेतलें. कांहीं दिवस गेल्यावर टिट्टिभ तपश्चर्या करण्याकरितां वनांत गेला. पातालस्वामी व कर्णताल हे राजाच्या

शौर्यानें संतुष्ट होऊन त्याजबरोबर शौर्याचीं कृत्यें करीत व राजलक्ष्मीचा उपभोग घेत राजाबरोबर आनंदांत राहिले.

पुढें पुष्पभूति राजापासून पुष्कळ प्रसिद्ध राजे त्या वंशांत उत्पन्न झाले. त्या सर्वांत प्रतापशाली असा प्रभाकरवर्द्धन राजा झाला. त्या राजाची यशोवती नांवाची राणी होती. राजा मोठा सूर्यभक्त होता. तो संततीकरितां आदित्यहृदय स्तोत्राचा नेहमीं जप करीत असे. कांहीं काळ गेल्यावर ग्रीष्म ऋतूचे रात्रीं राजा व राणी चंद्रिकेनें रमणीय व शीतळ अशा गच्चीवर निजले असतां, एके दिवशीं पहाटेच्या वेळेस राणी दचकून " महाराज माझें रक्षण करा, रक्षण करा, " असे म्हणत दचकून उठली. ते ऐकून राजा गडबडीनें उठला व ' देवी, भीऊं नकोस भीऊं नकोस, हा मी तुझ्या जवळच आहें. ' असें म्हणून चहूकडे पाहूं लागला तों भयाचें कांहींएक कारण दिसलें नाहीं. मग तो राणीस विचारूं लागला, तेव्हां ती म्हणाली, " मला असें स्वप्न पडलें कीं, एक कन्येसह दोन महा तेजस्वी कुमार वस्त्रालंकारांनीं व शस्त्रास्त्रांनीं युक्त असे माझ्या उदरांत शिरले, व त्यामुळें मी ओरडलें ! " राजा म्हणाला, " प्रिये ! आनंदाच्या वेळेस तूं उगीच भ्यालीस, भगवान् सूर्यनारायण आपल्यावर प्रसन्न झाला. त्याच्या कृपेनें आपल्यास तीन अपत्यांचा लाभ होणार, हें खचित समज. तें ऐकून यशोवतीच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला. पुढें लौकरच कांहीं कालाच्या अंतरानें त्यांस दोन पुत्र व एक कन्या अशीं तीन अपत्यें झालीं. त्यांनीं वडील पुत्राचें राज्यवर्धन, व धाकट्याचें हर्ष, आणि कन्येचें राज्यश्री अशीं नांवें ठेवलीं. पुत्रजन्मकाळीं राजानें मोठाले उत्सव करून पुष्कळ दानधर्म केला. पुढें राजपुत्र अमळ मोठे झाले, तेव्हां त्याजबरोबर राहण्याकरिता देवी यशोवतीच्या भावानें आपला बुद्धिमान् भंडी नांवाचा मुलगा आणून ठेवला. त्याजवरही राजानें आपल्या पुत्राप्रमाणेंच प्रेम ठेवलें. नंतर त्या तिघांकडूनही राजानें धनुर्वेदादिकांचा अभ्यास करविला. पुढें ते तिघेही तारुण्यांत येऊन मोठे पराक्रम करण्यासारखे झाले.

एके दिवशीं भोजनानंतर राजानें दोघां पुत्रास जवळ बोलावूव म्हटलें. " राजाला चांगले लोक मिळणें फार कठीण आहे. वाईट लोक मनोरंजन करून राजास फसवितात ! व त्यामुळें सर्वस्वी नाश होतो. या करिता तुमच्या सेवेकरितां व सहवासाकरितां मालव राजाचे पुत्र देवगुप्त बंधु कुमारगुप्त व माधवगुप्त यांची योजना करण्याचें मीं मनांत आणलें आहे. ते कुलीन, पापभीरु व पराक्रमी आहेत. त्यांची परीक्षा मीं पुष्कळ वेळां पाहिली आहे. तर त्यांस आपलेच आहेत असें समजा. " असें बोलून राजानें सेवकांकडून त्या दोघांस बोलावून आणिलें व

त्यांस पुत्रांच्या बरोबर राहण्यास सांगितलें. राज्यवर्धन व हर्ष यांनींही पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य केली.

राज्यश्री ही नृत्यगीतादि सकलकलांमध्यें प्रवीण झाली. एके दिवशीं राजा आपल्या वाड्याच्या खिडकींत बसला असतां एका पुरुषानें म्हटलेली आर्या त्यानें ऐकिली. तींतील तात्पर्य असें होतें कीं, " कन्या वृद्धिंगत झाली असतां, नदी जशी तटास, तशी ती पित्याच्या अंत:करणास पीडा करते. " हें ऐकल्यावर राजानें सेवकांस दूर जावयास सांगून तो राणीस म्हणाला. "आपली कन्या तरुण झाली आहे, यामुळें मला मोठी काळजी वाटत आहे. याकरितां पुष्कळ राजांच्या मागण्या जरी आल्या आहेत, तथापि कुलशीलाचा विचार केला असतां थोर ' मौखरी ' कुलांतील अवंतिवर्म्याचा थोरला पुत्र ग्रहवर्मा याला ती द्यावी, असें मीं मनांत आणिलें आहे. याकरितां तुझ्या मनास कसें काय येते तें सांग." ती म्हणाली, " मुलांना वाढविण्यासवरण्याचें काम बायकांकडे आहे, परंतु मुलगी देण्याचा विचार करणें हें पुरुषाकडेच आहे. माझें म्हणणें इतकेंच आहे कीं, यावज्जीव आपल्याला काळजी नसावी, असें सुस्थळ असावें ! असें मिळालें म्हणजे झालें. " मग राजानें आपल्या दोघां पुत्रांस बोलावून त्यांसही आपला विचार कळविला. नंतर सुमुहूर्त पाहून आप्तमित्रांसह ग्रहवर्म्यास समारंभानें आणून राजानें आपल्या कन्येचा विवाह मोठ्या थाटानें केला. नंतर राजा व राणी यांनीं आपले जावयास कांहीं दिवस आग्रहानें आपले घरीं ठेवून घेतले. श्वशुरगृहीं असतां ग्रहवर्म्याचा काळ फारच आनंदांत गेला ! नंतर कांहीं दिवसांनीं ग्रहवर्मा राज्यश्रीस बरोबर घेऊन आपल्या राजधानीस गेला.

पुढें कांहीं दिवसांनीं प्रभाकरवर्द्धन यानें आपला वडील पुत्र राज्यवर्धन यास बोलावून आणून उत्तरेकडील हूणलोकांवर स्वारी करण्यास सांगितलें. व त्याजबरोबर प्रधान, मांडलिक राजे आणि पुष्कळ सैन्य देऊन त्यास पाठविलें. आपले भावाबरोबर हर्षही कांहीं मुक्कामांपर्यंत त्यास पोंचविण्यास गेला. पुढें कैलास पर्वत आला तेव्हां अनेक प्रकारचे वन्य पशु पाहून; हें स्थान मृगया करण्यास फारच रमणीय आहे असें हर्षास वाटून, त्यानें तेथें मुक्काम करून कांहीं काळ मृगया करण्यांत घालविला. राज्यवर्धन हा शत्रूचा पराभव करण्याकरितां पुढें गेला. एके रात्रीं पहाटेच्या प्रहरीं हर्षानें स्वप्नांत असें पाहिलें कीं, भोंवतालच्या अरण्यास वणवा लागला आहे व त्यांत एक सिंह दग्ध होत आहे ! हें पाहून सिंहीनें आपलीं मुळें टाकून वणव्यांत उडी टाकली ! तें पाहून हर्षाच्या मनांत आलें, स्नेहपाश किती कठीण असतात पहा ! व त्यामुळें पशु देखील आपल्या

जिवाकडे पहात नाहींत ! मग तो जागा झाल्यावरही कांहीं अपशकून त्याचे दृष्टीस पडले. त्यामुळें त्याचे अंत:करणांत चिंता उत्पन्न झाली.

दोनप्रहरच्या वेळेस तो चिंताक्रांत बसला असतां, घाईघाईनें येत असलेला, उन्हामुळें व चिंतेमुळें काळा ठिक्कर पडलेला, श्रमामुळें धापा टाकीत येत असलेला कुरंगक नांवाचा सेवक त्याचे दृष्टीस पडला. त्यानें धांवत येऊन व प्रणाम करून हर्षापुढें एक पत्र टाकलें. तें वाचून हर्ष घाबरून म्हणाला, " कुरंगका, ताताच्या प्रकृतीस असें काय झालें आहे?" तो दु:खाचा सुस्कारा टाकून म्हणाला, " महाराजांना विषमज्वर झाला आहे असे म्हणतात. " तें ऐकतांच हर्षाचे पोटांत धस्स झालें. मग पित्यास आराम पडावा, म्हणून पुष्कळ दानधर्म करून भोजन न करतां तसाच तो घोडयावर बसून चालता झाला. त्याच्या बरोबरचे सेवकही पाठी मागून गडबडीनें धांवत गेले. तो कोठेंही विसावा न घेतां घोडा फेकीत चालला असतां संध्याकाळ झाला, तेव्हां भंडीप्रमुख सरदारांनीं आहार करकरण्याविषयीं विनंति केली, परंतु कांहीं एक न खातां तसाच सर्व रात्रभर चालून तो दुसरे दिवशीं दोनप्रहरीं आपले राजधानीस (स्थानेश्वर) येथें येऊन पोंचला. त्या ठिकाणीं त्याला सर्व उत्साहरहित दिसलें ! राजवाडयापाशीं येऊन तो घोडयावरून उतरला व आंत शिरला, तों त्यास सुषेण नांवाचा वैद्य भेटला. तेव्हां हर्षानें त्यास विचारलें " ताताच्या प्रकृतीस कांहीं आराम आहे काय? तो म्हणाला, " अद्याप कांहीं नाहीं, आपली भेट झाल्यावर कांहीं आराम पडला तर पडेल ! " मग पित्यास आराम पडावा म्हणून ज्या ठिकाणीं जप, होम, देवपूजन, औषध क्रिया वगैरे प्रकार चालले होते त्या ठिकाणाकडून जेथें आपला पिता विव्हळत पडला होता, त्या ठिकाणीं तो गेला. पित्याची अवस्था पाहून हर्षाचें धैर्य अगदीं खचून गेलें. आपला प्रियपुत्र आल्याचें राजास कळतांच तो "'ये' 'ये' बाळा ! " असें म्हणून त्यास दृढालिंगन करण्यास उत्कंठित झाला. हर्षानें परम नम्रतेनें पित्यास व मातेस नमस्कार करून तो त्यांजवळ जाऊन बसला: मग पापणीस पापणी न लावतां पुष्कळ वेळ हर्षास पाहून व त्याच्या अंगावरून हात फिरवून राजा म्हणाला, " बाळा ! तूं इतका कृश कशानें झालास?" तेव्हां भंडी जवळ होता तो म्हणाला: "महाराज, आपल्या प्रकृतीचें वर्तमान समजल्यापासून त्यांनीं अन्न ग्रहण केलें नाहीं!" राजा म्हणाला, "बाळा! तूं पितृभक्त आहेस. तुझ्यासारखे पुरुष जगामध्यें फारच थोडे. तुजवर माझे पंचप्राण अवलंबून आहेत, याकरितां तूं लवकर जेव, म्हणजे मीही पथ्यान्नें घेईन " असें पित्याचें ममतेचें भाषण ऐकतांच हर्षास फारच दु:ख झालें.

नतर तो पित्याच्या आग्रहावरून उपहार करण्यास गेला. त्यानें थोडेसें अन्न ग्रहण केलें परंतु त्यास चैन पडेनासें झालें. मग त्यानें सर्व वैद्यांस बोलावून आणून पित्याच्या प्रकृतीविषयीं विचारिलें. तेव्हां ते धैर्य देऊन म्हणाले " आपण अगदीं धैर्य सोडूं नका. कांहीं दिवस गेले म्हणजे महाराजांना आराम पडेल. " त्यांतच राजपुत्राबरोबर वाढलेला व वैद्यशास्त्रांत निष्णात झालेला असा रसायन नांवाचा वैद्यपुत्र होता, तो तोंड खालीं घालून बसलेला होता. त्यास पाहून हर्ष म्हणाला, " रसायना, तुला ताताच्या प्रकृतीचें मान कसें दिसतें? तें सांग बरें ! " तो म्हणाला ' उद्यां सकाळीं मी काय तें सांगेन ! '

इकडे राजा सर्व रात्रभर ज्वरदाहानें तळमळत पडला होता. रसायन व इतर वैद्य यांनीं आपलेकडून पुष्कळ उपाय केले, परंतु त्याचा दाह कमी झाला नाहीं. पित्याची अवस्था पाहून हर्षास फारच वाईट वाटलें व ती रात्र त्यानें मोठ्या दुःखानें घालविली. प्रातःकाळ होतांच त्यानें आपल्या भावांकडे सांडणी स्वार पाठविले. इतक्यांत ' रसायन ! ' ' रसायन ! ' असें चहूंकडे लोक ओरडूं लागले ! तेव्हां शोधाअंतीं हर्षास असें आढळून आलें कीं, पित्याची प्रकृति असाध्य वाटल्यामुळें, आपला कांहींच उपयोग झाला नाहीं, असें वाटून त्यानें अग्नींत प्रवेश केला ! तेव्हां हर्षास अतिशयच दुःख वाटलें. तो म्हणाला, "मज हतभाग्यासारखा रसायन पित्याचें दुःख पाहण्यास राहिला नाहीं ! धन्य त्याची ! बरें पण मला तरी वांचून काय करायाचें आहे ? अद्यापि हें हृदय फुटून त्याचे तुकडे कसे होत नाहींत बरे ! "

असें बोलून तो अत्यंत शोक करूं लागला. तेव्हां जवळचे लोकही त्याबरोबर शोक करूं लागले. इतक्यांत देवी यशोवती ही पतीच्या अगोदरच मरण्यास सिद्ध झाली. म्हणून चहूंकडून मोठा आक्रोश ऐकूं आला! तेव्हां तर हर्षाचें दुःख अगदीं अनावर झालें. मग तो ज्या ठिकाणीं आपली आई होती, त्या ठिकाणीं गेला व तिचे पायावर मस्तक ठेवून म्हणाला. " आई, तूंहो मला हतभाग्याला सोडून चाललीस, तर असें करूं नकोस, प्रसन्न हो व मजवर दया कर! " अशी पुत्राची दीनवाणी ऐकून यशोवतीस फारच अवघड वाटलें आणि तीस आपल्या वडील पुत्राची व सासरीं गेलेल्या कन्येची आठवण होऊन तिनें पुष्यळ शोक केला. मग तिनें हर्षास जवळ घेऊन त्याचे डोळे पुसले व कष्टानें दुःखाचा वेग दाबून ती त्यास म्हणाली, " बाळा हर्षा! तू यावेळीं मला आड येऊं नकोस! तुझा पिता परलोकीं गेल्यावर माझी राहण्याची काय शोभा बरें! याकरितां मी अविधवा असतांनाच परलोकीं जातें !

वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता मी असतां मला मरणाचें भय कसचें ? याकरितां बाळा, मला विघ्न करूं नकोस!" अशा तिच्या भाषणानें हर्ष अगदीं घाबरून गेला. त्यास कांहीं सुचेनासें झालें व तो खालीं मान घालून बसला. मग यशोवतीनें पुत्रास आलिंगन करून व त्याचें मस्तकाचें अवघ्राण करून ती अंत:पुरांत गेली. व तिनें पुष्कळ दानधर्म केला. मग तेथून ती सरस्वती नदीवर गेली. तेथें गेल्यावर तिनें अग्नि प्रज्वलित करून व त्याचें पूजन करून त्यांत प्रवेश केला !

मातृमरणानें हर्षास अतिशय दु:ख झालें, तें किती म्हणून सांगावें ! मग तो तसाच दु:ख आवरून अपल्या पित्याजवळ जाऊन बसला. पित्याची फारच काठिण अवस्था पाहून हर्षास दु:ख आवरेनासें झालें व तो मोठ्यानें रडत बसला. नंतर कांहीं वेळानें राजा शुध्दीवर येऊन हर्षास म्हणाला, पुत्रा ! अशा प्रकारें धैर्य सोडणें तुजसारख्यास योग्य नाहीं. तुझ्यासारख्या धीरांनीं प्रसंगास सादर असलें पाहिजे! धैर्य धर, राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घे, शौर्याचीं कृत्यें कर, इहलोकीं व परलोकीं अशा सुखाचीं साधनें कर. असें धैर्य सोडूं नकोस. इतकें बोलून राजानें डोळे मिटले ते पुन: उघडलें नाहींत! तेव्हां राजवाड्यांत जिकडे तिकडे एक-सारखा आक्रोश चालूं होता तो अधिकच वाढला. नंतर शवशिबिका आणून तिजवर राजाचें प्रेत घातलें. मग हर्ष, मांडलिकराजे, आप्त, मित्र, प्रधान व इतर लोक यांसह शवशिबिकेबरोबर सरस्वती नदीवर गेला व त्यानें पित्याच्या कलेवराचें यथाविधि दहन केलें आणि सर्व क्रिया यथाशास्त्र केल्या. पुढें हर्षाचा बराच काळ अतिशय दु:खांत गेला. त्याच्या पदरचें पंडित, पुराणिक व इतर सज्जन यांनीं आपल्याकडून ग्रंथांतील व इतिहासांतील गोष्टी सांगून हर्षाचा शोक कमी होण्याविषयीं आपल्याकडून पुष्कळ प्रयत्न केला.

पुढें राज्यवर्धन परत घरीं आला, तेव्हां दोघां भावांनीं मातापित्यांविषयीं फारच शोक केला. मग राज्यवर्धन दु:खावेशानें हर्षास म्हणाला, " बाबा हर्षा ! तू लहानपणापासूनच आपल्या सद्गुणांनीं सर्वांचें अंत:करण हरण केलें आहेस, याकरतां तूंच सिंहासनावर बसून राज्य चालीव. मी तर अरण्यांत राहून व पवित्र तीर्थोदकांचीं स्नानें करून काळ घालविणार ! याकरतां मला आतां या शस्त्रास्त्रांचा संबंध नको. " असें म्हणून त्यानें आपले हातांतील खड्ग टाकून दिला. तें पाहून शूलप्रहारानें विदीर्णहृदय झाल्यासारखें हर्षास झालें व त्याच्या मनांत अनेक कल्पना उभ्या राहिल्या. तो म्हणाला, "कोणीं दुष्टानें माझ्या भावाच्या मनांत भलतेंच भरवून दिलें कीं काय कोण जाणे! किंवा माझी परीक्षा पाहण्याकरतां तर तो असें करीत नसेलना ? किंवा माझ्या

तोंडांतून भलताच शब्द तर निघाला नसेलना? अथवा सर्व वंशाचा नाश करण्याकरतां दुर्दैवानें तर हा खेळ मांडला नसेलना? किंवा ताताच्या अभावामुळें निर्भय झालेल्यां काळिकालाची तर ही क्रीडा नसेलमा? याप्रमाणें एकामागून एक अनेक कल्पना त्याच्या मनांत आल्या. मग त्यानें असा निश्चय केला कीं, माझा प्रियबंधु जर सर्व सोडून वनांत जात आहे तर मला तरी येथें राहून काय करावयाचें आहे?" असे म्हणून तो खालीं तोंड घालून बसला.

मग आज्ञेप्रमाणें सेवकांनीं मोठया दुःखानें बल्कलें आणून राज्यवर्धनापुढें ठेविलीं, तेव्हां आप्त, मित्र, स्त्रिया व सेवक यांनीं रडून आकांत केला व सर्व लोक त्याजबरोबर अरण्यांत जावयास सिद्ध झाले!

इतक्यांत शोकानें विव्हळ झालेला राज्यश्रीचा संवादक नामक सेवक सभेंत आला व आपलें अंग भूमीवर टाकून देऊन मोठयानें आक्रोश करूं लागला. तें पाहून राज्यवर्धन व हर्ष दोघेही घाबरे झाले व त्याचे जवळ जाऊन म्हणाले: "अरे, सांग लवकर सांग. पितृमरणानें निर्भय झालेलें दुर्दैव आम्हांस अधिकाधिक दुःख देण्यास अगदीं जसें पाठीस लागलें आहेसें दिसतें!" मग संवादक मोठ्यानें रडत सांगूं लागला. "महाराज वारल्याचें वर्तमान समजतांच दुष्ट मालवराजानें ग्रहवर्मा यास मारिलें, आणि राजपुत्री राज्यश्री इच्या पायांत बिड्या घालून कान्यकुब्ज (कनोज) येथें तीस बंदिशालेंत टाकलें! या आपल्या देशावर स्वारी करण्याचाही त्याचा विचार आहे!

हें ऐकतांच राज्यवर्धनास ती गोष्ट सहन झाली नाहीं व असा आपला कधींच अपमान झाला नाहीं म्हणून त्यास फार राग आला व त्याच्या अंगांत शौर्याचा आवेश चढून त्यानें पुन्हा हातांत खड्ग घेतला! मग तो आपल्या प्रियबंधूस म्हणाला, "हर्षा! आपलें कुल, आप्तमित्र व सेवक या सर्वांस तूं संभाळ. दुष्ट मालवराजाचा नाश करण्याकरितां मी हा असाच निघालों. दुष्टांचा समूळ उच्छेद करणें हीच माझी आतां तपश्चर्या! जसा हरणानें सिंहाचा आयाळ धरून पराभव करावा, किंवा वासरानें वाघास कोंडावें किंवा बेडकानें सापाच्या तोंडांत मारावी! त्याप्रमाणें हा पुष्पभूतिवंशाचा पराभव झाला! तर आतां सर्व मांडलिक राजे व सैन्य तुजजवळच असूं दे. एकटा भंडी दहा हजार घोडेस्वारांसह मजबरोबर आला म्हणजे झालें." असें बोलून त्यानें प्रयाणवाद्यें वाजविण्यास सांगितलें. त्यावेळीं हर्ष अत्यंत दुःखित होऊन आपले भावास म्हणाला' "मी बरोबर आलों म्हणून काय चिंता आहे? मी लहान आहे असें आपणांस वाटत असेल तर माझें संरक्षण होण्यास मी आपले जवळच पाहिजे! घरीं

सुखांत राहा, असें आपलें म्हणणें असेल तर तें सुख आपले बरोबरच जात आहे ! दोघांचें काय कारण आहे ? असें आपण म्हणाल तर मलाच एकट्याला आज्ञा करावी. ह्याप्रमाणें भावाचें भाषण ऐकून राज्यवर्धन म्हणाला, " हर्षा, या प्रसंगीं तुला पाठवून मी घरीं राहणें योग्य नाहीं. हरणाला मारणें सिंहाला कांहीं कठिण आहे काय ? तूं आतां घरीं राहून सर्व राज्याचें रक्षण कर. मला या दुष्टाच्या नरडीचा घोट घेऊं दे. पराक्रमाचे प्रसंग पुढें पुष्कळ आहेत. कुल-पर्वताला देखील हालविणाऱ्या वाऱ्याला कापूस उडविणें कठीण आहे काय ? पुढें दिग्विजयाच्या वेळेस तूं पराक्रम करून दाखीव, परंतु आतां मला जाऊं दे." असें म्हणून तो तत्काळ निघून शत्रूवर चाल करून गेला. वडील बंधु गेल्यावर हर्षास फारच अवघड वाटलें. त्यास वाईट स्वप्नें पडूं लागलीं त्यामुळें त्याच्या मनांत अनेक शंका उभ्या राहिल्या. ' प्रियबंधूचें कल्याण असो, ' असें तो चिंतूं लागला.

एके दिवशीं प्रातःकाळीं नित्याप्रमाणें स्नानादिकृत्यें आटोपल्यावर हर्ष सभा-स्थानीं येऊन बसला असतां खिन्न मुद्रेनें अश्रु ढाळीत राज्यवर्धनाचा कुंतलक नांवाचा सेवक त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास विचारल्यावर फार शोक करून त्यानें सांगितलें कीं,"राज्यवर्धनानें मालवराजास तेव्हांच जिंकिलें, परंतु गौडराजानें कपटानें अगत्य दाखवून राज्यवर्धनास आपलें घरीं नेलें व विश्वासघातानें मारलें ! " याप्रमाणें समजतांच हर्षाचें दुःख काय विचारावें ! क्रोधानें त्याच्या अंगाची फारच आग झाली. तो म्हणाला, "काय दुष्टानें घात केला पहा ! असा दुष्ट कोणत्या योनींत किंवा नरकांत जाईल तो जावो ! पुढें आपला परिणाम कसा होईल हें त्या दुष्टानें लक्षांत आणिलें नाहीं आं ! तो अधम माझ्यापुढें कोठें जाणार आहे ! " याप्रमाणें हर्ष आपल्याशीं बोलत आहे तो सिंहनाद नामक सेना-पतीनें जवळ येऊन विनंति केली कीं, " महाराज झाली गोष्ट ती फारच वाईट झाली ! परंतु तिला आतां उपाय काय ? दुष्ट गौड राजाची ती किती शक्ति आहे ? त्याचा नाश करण्यास काय उशीर आहे ? इतकीं आपल्या कुळावर काळ कोपला आहे एवढें मात्र खरें ! याकरितां धैर्य धरावें. सर्व लोक घाबरून गेले आहेत, त्यांस धैर्य द्यावें. नंतर अधम गौडाच्या नाशाविषयीं व सर्व पृथ्वी जिंकण्या-विषयीं प्रतिज्ञा करून हातांत शस्त्र धारण करावें. शत्रूच्या रक्तप्राशनावांचून भीमाची जशी शांति झाली नाहीं, क्षत्रिय रक्तांत स्नान केल्याखेरीज परशुरामाची जशी शांति झाली नाहीं, त्याप्रमाणेंच शत्रूचे रक्तचंदन अंगास लागल्याशिवाय आपलाही दाह शांत होणार नाहीं ! " असें बोलून तो उगीच राहिला. हर्ष

म्हणाला, " तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें झाल्याखेरीज शांति होणार नाहीं खरीच ! आतां क्रोधामुळें माझ्या अंतःकरणांत शोकालाही अवकाश नाहींसा झाला आहे, तर मी आतां अशी प्रतिज्ञा करितों कीं, अल्पकाळांतच गौडविरहित पृथ्वी करणार नाहीं तर प्रज्वालित अग्नींत पतंगाप्रमाणें मी उडी टाकीन !" मग दिग्विजय करण्याचा निश्चय करून सर्व राजांना करभार देण्याविषयीं किंवा युद्धास तयार असण्याविषयीं पत्रें लिहिण्यास आज्ञा केली. नंतर तो उठून आपले मंदिरांत गेला. प्रिय बंधूच्या दुःखानें रात्रीं त्यास झोंप आली नाहीं. प्रातःकाल होतांच हस्तिसैन्याचा स्वामी स्कंदगुप्त यास लवकर घेऊन येण्यास सेवकास आज्ञा केली. त्याप्रमाणें तो आल्यावर हर्ष त्यास म्हणाला, " प्रियबंधूचें वर्तमान व पुढें माझें कर्तव्य हें तुझ्या ऐकण्यांत आलें असेलच. याकरितां हस्तिसैन्य लवकर सज्ज करून आणावें." तो म्हणाला, " स्वामीची आज्ञा मला मान्य आहे व आपलें कर्तव्यही योग्यच आहे. परंतु थोडी विनंति करतों ती ऐकावी. आर्य राज्यवर्धनाच्या परिणामावरून दुष्टांचे स्वभाव कसे असतात, हें आपल्या लक्षांत आलें असेलच. विश्वासानें असे पुष्कळांचे घात होतात व झाले आहेत. कोणकोणाचे कसकसे घात झाले. याविषयीं त्यानें इतिहासांतील पुष्कळच उदाहरणें सांगितलीं नंतर तो सैन्याची तयारी करण्यास गेला.

हर्ष शत्रूवर स्वारी करण्याकरितां सिद्ध झाल्यावर प्रयाणकालीं तो शिवपूजन करून व पुष्कळ दानधर्म करून निघाला. तो दिग्विजय करीत चालला असतां प्रथमतःच प्राग्ज्योतिष (ब्रह्मदेश किंवा असाम) च्या कुमार राजाकडून हंसवेग नांवाच्या मनुष्याबरोबर रत्नखचित आश्चर्यकारक छत्राचा नजराणा हर्षास आला. तो शुभशकून समजून हर्षानें त्याचें ग्रहण केलें व हंसवेगास त्यानें उत्तम वस्त्रालंकार दिले. रात्रीं राजे लोकांबरोबर थोडावेळ बोलून ते गेल्यावर हर्ष हंसवेगास म्हणाला, काय तुझ्या स्वामीचा निरोप असेल तो सांग. तो म्हणाला:—आमचा राजा कुमारभास्करवर्मा हा भगदत्ताच्या वंशांत उत्पन्न झाला आहे. त्याचा असा संकल्प आहे कीं, शंकराखेरीज दुसरे कोणास मस्तक नम्र करावयाचें नाहीं. तर हा निश्चय सर्व पृथ्वी जिंकण्यानें अथवा मृत्यूनें किंवा महाराजासारख्या महापराक्रमी मित्रानें शेवटास जाणार आहे. याकरितां महाराजांच्या विचारास येत असल्यास कुबेराचा शिवाशीं, दशरथाचा इंद्राशीं, किंवा अर्जुनाचा कृष्णाशीं, जसा योग जमला, तसा हा होईल. आपल्याशीं स्नेह व्हावा अशी आमच्या स्वामीची फार इच्छा आहे, तर आपल्या ध्यानांत कसें काय येतें, त्याप्रमाणें आज्ञा व्हावी. यावर हर्ष म्हणाला—" हंसवेगा, अशा परोक्ष

प्रीति करणाऱ्या कुलीन कुमाराबरोबर कोण स्नेह करणार नाहीं? तुझ्या स्वामीची जशी इच्छा आहे तशीच माझीही आहे." असें बोलून हर्षानें हंसवेगाबरोबर परत नजराणा देऊन त्यास निरोप दिला.

पुढें हर्ष शत्रूवर चालला असतां एके दिवशीं राज्यवर्धनानें जिंकलेल्या मालव राजाची अपार संपत्ति घेऊन भंडी येत आहे असें त्यास समजलें. त्याबरोबर त्यास बंधूचें स्मरण होऊन सर्व व्यापार सोडून तो एकीकडे जाऊन दुःखित होऊन भंडीची वाट पहात बसला. पुढें भंडी त्या ठिकाणीं येऊन हर्षाच्या भेटीस गेला. तेव्हां शोकाग्नीनें दग्ध झाल्यामुळें काळा ठिक्कर पडलेला, दुर्योधनाच्या मरणानें खिन्न झालेल्या अश्वत्थाम्यासारखा तो हर्षाच्या दृष्टीस पडला! त्या वेळीं दोघांनींही राज्यवर्धनाविषयीं फार शोक केला. मग कांहीं वेळानें भंडीनें हर्षास घडलेला सर्व वृत्तांत सांगितला. तेव्हां हर्षानें आपल्या बहिणीचें वर्तमान विचारलें असतां भंडीनें सांगितलें कीं, " राज्यवर्धनाचा अंत झाल्यावर.गुप्तानें कान्यकुब्ज घेतलें. तेव्हां राज्यश्री बंदींतून सुटून आपल्या परिवारासह विन्ध्यारण्यांत गेली. तिच्या शोधाकरितां मीं पुष्कळ लोक पाठविले आहेत, परंतु अद्यापि कांहीं शोध नाहीं!" याप्रमाणें त्याचें भाषण ऐकून हर्षास आपल्या बहिणीविषयीं फार वाईट वाटलें आणि तो म्हणाला 'दुसरे जाऊन काय उपयोग? मीच स्वतः तिच्या शोधाकरितां जातों. तूं हें सैन्य घेऊन गौडाचा सूड उगवण्याकरितां पुढें हो.' असें बोलून हर्ष उठला. नंतर त्यानें स्नान करून भंडीबरोबर उपहार केला. व त्याजबरोबर बोलण्यांत तो दिवस घालविला. दुसरे दिवशीं भंडीनें हर्षास विनंति केली कीं, " राज्यवर्धनाच्या पराक्रमानें हस्तगत झालेली मालव राजाची संपत्ति अवलोकन करावी. " असें म्हणून त्यानें स्त्रीयांच्या अंगावरील अत्युत्तम अलंकार, हत्ती, घोडे, रत्नें व छत्रचामरादि सर्व वस्तु त्यास दाखविल्या.

दुसरे दिवशीं हर्ष आपल्या बहिणीच्या शोधाकरितां कांहीं लोक बरोबर घेऊन विन्ध्याटवींत शिरला व तिचा पुष्कळ शोध करीत हिंडू लागला. एके दिवशीं तेथील मांडलिक राजाचा पुत्र व्याघ्रकेतु हा एक्या तरुण भिल्लाला घेऊन हर्षराजाजवळ आला आणि म्हणाला, " महाराज आपल्या भिल्ल सेनापतीचा हा माचा आहे. यार्चे नांव निर्घात. याला ह्या अरण्यांतील एक एक पान देखील माहीत आहे. याकरितां याला जी काय आज्ञा करावयाची असेल ती करावी. " नंतर निर्घातानें हर्षास पशुपक्ष्यांची भेट अर्पण करून नमन केलें. तेव्हां हर्ष त्यास म्हणाला, "तुझें व तुझ्या मंडळीचें या अरण्यांत नेहमीं फिरणें आहे, याकरितां एकादि राजघराण्यांतली स्त्री कोणाच्या दृष्टीस पडल्यावरुन कांहीं वर्तमान समजलें आहे

कां ? तो हात जोडून म्हणाला, " महाराज, येथें हरणी सुद्धां संचार करण्यास भितात, मग बायको माणूस तर कोठून येणार ? तथापि महाराजांची आज्ञा असेल तर सर्व कामधंदा सोडून आम्ही शोध करीत हिंडतों. " येथून एक कोसावर नदीच्या काठों झाडींत दिवाकरामित्र नावाचा साधु पुष्कळ शिष्यमंडळी-सह राहतो, त्याला कदाचित् त्याच्या शिष्याबिष्याकडून कांहीं शोध लागला असेल तर कोण जाणे ! " तें ऐकून हर्ष आपल्या मनांत म्हणाला, ग्रहवर्म्याचा बाल-मित्र मैत्रायणीशाखेचा ब्राह्मण तारुण्यांतच बुद्ध दीक्षेचा स्वीकार करून तप-श्चर्येस गेल्याबद्दल ऐकिलें होतें खरें ! मग त्याच्या भेटीविषयीं हर्षास फारच उत्कंठा वाटून तो त्यास म्हणाला, " तें ठिकाण कोठें आहे तें आम्हांस दाखीव बरें ? " असें म्हणून तो त्याजबरोबर चालूं लागला. पुढें नदी आली तेव्हां हर्षास वाटलें कीं तें ठिकाण आतां येथून जवळच असावें, याकरितां सैन्य येथेंच ठेवून पुढें आपणच जावें. असा विचार करून व विनीत वेष धारण करून माधवगुप्तासमवेत थोडके लोक बरोबर घेऊन तो त्या ठिकाणीं गेला. तेथें त्यानें अनेक शास्त्रार्थांचें प्रतिपादन करणाऱ्या अशा शिष्यवर्गासह दिवाकरामित्रास पाहिलें. मग हर्षानें पुढें होऊन दिवाकरामित्रास नमस्कार केला. त्याच्या आकृती-वरून हा कोणी थोर पुरुष असावा असें दिवाकरामित्रास वाटून त्यानें त्याचा सन्मान करून बसावयास आसन देवविलें. तथापि त्यावर न बसतां हर्ष नम्र-पणानें भूमीवरच बसला. राजास पाहतांच दिवाकरामित्रास वाटलें, ज्यांच्य उदरीं असें रत्न निर्माण झालें ते धन्य होत. हा केवळ पुण्याचा राशि व सद्-गुणांचा पुतळाच भासतो आहे ! मग तो राजास म्हणाला, " तुमच्या आगमनानें आम्हास फार आनंद झाला. परंतु तुम्हास अशा प्रदेशीं येण्याचें कोणतें कारण पडलें असावें बरें ? हर्ष म्हणाला, " आपल्या सत्कारानें व मधुर भाषणानें मी कृतकृत्य झालों. माझें येथें येण्याचें कारण असें आहे कीं, माझ्या दुर्दैवानें माझे बरेच आप्त अल्पकालांत नष्ट झाले. माझ्या धाकट्या बहिणीच्या पतीचा दुष्ट शत्रूनें प्राणघात केल्यामुळें ती त्यापासून भीऊन या महारण्यांत पळून आली, असें समजल्यावरून तिच्या शोधाकारितां मी ह्या वनांत आलों आहें, परंतु तिचा अद्यापि कोठें शोध लागत नाहीं. याकरतां जर आपणास एकाद्या स्त्रीची वार्ता कोणाच्या मुखानें कळली असल्यास सांगण्याची कृपा करावी ! " असें राजाचें दीन भाषण ऐकून दिवाकरामित्रास फार वाईट वाटलें आणि तो म्हणाला, " आम्हास अद्यापि तर कोणाकडून हें वर्तमान समजलें नाहीं ! " याप्रमाणें बोलणें चाललें होतें तों इतक्यांत एक शिष्य गडबडीनें येऊन दिवा-करामित्रास म्हणाला, " गुरुजी ! एक तरुण स्त्री अतिदुःखानें त्रस्त झाल्यामुळें

अग्नींत प्रवेश करीत आहे. याकरितां आपण तेथपर्यंत येण्याचें श्रम घेऊन व गरीब बापडीस दोन गोष्टी सांगून तिचा जीव वांचाविण्याचें श्रेय द्यावें. कीटकादिकांचा जीव रक्षण करण्याविषयीं देखील गुरुजीचें लक्ष असतें ! ”

हें वर्तमान ऐकतांच हर्षास वाटलें कीं, ही आपली बहीणच असावी. मग तो त्या बौद्ध शिष्यास म्हणाला, “ ती स्त्री कोठून आली तिच्या दुःखाचें कारण काय ? वगैरे कांहीं कळलें असल्यास सांगावें. तो म्हणाला, मी गुरुजीचें वंदन करून नदीतीरानें चाललों असतां एकाएकीं रोदनाचा शब्द माझ्या कानीं पडला. त्याबरोबर मी तिकडे पाहूं लागलों तों कांहीं स्त्रिया जिच्याबरोबर आहेत अशी, रानांतील दगड, कांटे, व कुसळें टोचल्यामुळें जिच्या अंगावर ओरखडे उमटले आहेत व जागजागीं रक्त निघालें आहे अशी, व रडून रडून जिचे डोळे लाल होऊन सुजले आहेत अशी, अत्यंत दीन झालेली स्त्री माझ्या दृष्टीस पडली ! मग या स्त्रीस आपण काय विचारावें व कसें विचारावें असें माझ्या मनांत येत आहे तों त्यांपैकीं एक स्त्री मजजवळ येऊन व माझ्या पायां पडून म्हणाली, “ महाराज ! ही आमची स्वामिनी आईबापांच्या, पतीच्या व बंधूच्या मरणानें विरक्त होऊन व दुष्ट शत्रूंच्या जाचास त्रासून आपला जीव देण्यास सिद्ध झाली आहे ! आपण बौद्ध भिक्षु आहां. सर्व प्राण्यांवर दया करणें, हेंच बौद्धदीक्षेचें मुख्य तत्व आहे. भगवान् बुद्ध यानेंही दया करणें हाच परम धर्म सांगितला आहे. प्राणरक्षणाहून दुसरा उत्तम धर्म नाहीं, याकरितां कृपा करून आमच्या स्वामीनीस दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगून तिचें शांतवन करावें ” यावर मीं म्हटलें, “ थोडा वेळ आपल्या स्वामिनीस आवरून धर, मजपेक्षां माझे गुरु आले असतां अधिक उपयोग होईल. ते थोर व समर्थ आहेत. ते येथून जवळच राहतात. या करितां मी त्यांना घेऊन येतों; म्हणजे ते शास्त्रांतील, पुराणांतील व इतिहासांतील अनेक बोधपर वचनें सांगून तिचें शांतवन करतील. यावर ती मला नमन करून व हात जोडून म्हणाली, ‘जा तर लवकर आणि त्यानां घेऊन या ’ मग मी त्वरेनें इकडे आलों !

असें त्याचें भाषण ऐकतांच ही आपलीच बहीण असावी असें हर्षास वाटलें आणि तो दुःखित होऊन बौद्ध गुरूस म्हणाला, “ गुरुमहाराज, एकंदर हकीकतीवरून ही माझीच बहीण असावी. याकरितां मजबरोबर लवकर येण्याची कृपा करावी ! ” मग तो त्या भिक्षूस म्हणाला, ‘ मला तें स्थळ लौकर दाखवावें. ’ तेव्हां दिवाकरमित्रही आपल्या शिष्यांसह राजाबरोबर निघाला. ते चालले असतां ‘ आमच्या स्वामिनीचें कोणी रक्षण कराहो ! या प्रमाणें स्त्रीजनाचे अनेक

प्रकारचे प्रलाप त्यांच्या कानीं पडले व पुढें धाईनें जाऊन पाहूं लागले, तों सर्व स्त्रिया जीव देण्याविषयीं तयार झालेल्या आहेत. असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून सर्व फारच घाबरले. पुढें हर्षानें अग्निप्रवेशास उद्युक्त झालेल्या आपल्या बहिणीस ओळखिलें व धांवत जाऊन तिला मिठी मारिली ! अशावेळीं एकाएकीं प्रियबंधूच्या स्पर्शानें अमृतानें सिंचन केल्याप्रमाणें राज्यश्रीस वाटलें. तिनें लागलीच आपल्या भावास ओळखून गळ्यांत मिठी मारिली! मग त्या दोघांनीं फार वेळ शोक केला. त्या वेळीं झालेल्या भाषणावरून दिवाकरमित्रास हा हर्षराजा आहे अर्से समजलें. मग त्यानें आपल्या शिष्यांकडून उदक आणून हर्षास तोंड धुण्यास सांगितलें मग हर्षानें पहिल्यानें आपल्या बहिणीचें तोंड धुऊन मग आपलें धुतलें. नंतर हर्ष आपल्या बहिणीस म्हणाला, "हे भिक्षु तुझ्या पतीचे बालमित्र व माझे गुरु आहेत" अशा रीतीनें पतीचें स्मरण होतांच राज्यश्रीस दुःख कोसळलें. दिवाकर-मित्र व हर्ष यांची ही तशीच अवस्था झाली. नंतर दिवाकरमित्रानें हर्षास सांगितलें, " आतां कोठवर शोक करतां ? तो कितीही केला तरी थोडकाच संपणार आहे ? तुम्हां दोघांस फारच श्रम झाले आहेत यासाठीं अगोदर स्नान व उपहार करा. मग दिवाकरमित्राच्या आग्रहावरून हर्षानें आपल्या भगिनीस स्नान घातलें व आपणही केलें. नंतर तिजकडून उपहार करवून आपणही केला. पुढें आपल्या बहिणीचें हृदयद्रावक सर्व वर्तमान हर्षानें ऐकलें. तें एकतांच हर्षास अतिशय दुःख झालें. पुढें दिवाकरमित्रानें त्यांजवळ बसून अनेक बोधपर वचनांनीं त्यांचें समाधान केलें.

कांहीं वेळ गेल्यावर दिवाकरमित्र हर्षाजवळ बसून म्हणाला. " हर्षा ! मला एक गोष्ट सांगावयाची आहे. काणे एके वेळीं चंद्र उदयास आल्यावर त्यानें आपलें प्रतिबिंब समुद्रोदकांत पाहिलें. तें पाहतांच त्यास आपल्या प्रियेच्या मुखचंद्राचें स्मरण होऊन विरहोत्कंठेमुळें त्याचे नेत्रांतून अश्रुबिन्दु गळाले ! ते समुद्रांतील शिपांच्या उंदरांत शिरून त्यांचीं त्यांत सुंदर मौक्तिकें बनलीं ! तीं मौक्तिकें पुढें पाताळीं वासुकीस मिळालीं. त्यानें त्यांची एकपदरी कंठी करून तीस ' मंदाकिनी ' असें नांव ठेविलें. ती औषधीनाथ चन्द्र याजपासून झाल्यामुळें विषादिदाहाचें शमन करणारी असल्या कारणानें वासुकी तीस आपल्या कंठांत धारण करीत असे. पुढें नागांनीं नागार्जुनास पाताळीं नेलें त्या वेळीं तेथें ती त्यास मिळाली. त्यानें ती सातवाहनराजास दिली व ती आतां परंपरेनें आमचेकडे आली आहे. ती धारण करण्यास तुजपेक्षां योग्य दुसरा कोण भेटणार आहे ! या करितां ती मी आतां तुला अर्पण करतों. तिचा तूं स्वीकार

करावा. " असें म्हणून त्यानें ती त्याच्या गळ्यांत घातली ! त्यावेळीं त्या ठिकाणीं चंद्रिकेसारखा प्रकाश पडला, त्यामुळें हर्षास फार आश्चर्य वाटलें ! हर्ष म्हणाला, गुरूजीच्या गुणास मी खरोखरीच अगदीं वश झालों आहें. याकरतां घेणें न घेणें हें कांहींच माझे स्वाधीन राहिलें नाहीं. या देहाचे धनी गुरुजी आहेत ! पुढें कांहीं काळपर्यंत या संबंधाच्याच गोष्टी चालल्या होत्या.

एके दिवशीं राज्यश्रीनें आपल्या सखीजवळ कांहीं गोष्ट सांगून तीस हर्षाकडे पाठविलें. ती हर्षाजवळ येऊन म्हणाली, " आपली भगिनी आपल्या समक्ष कधीं मोठ्यानें बोलली सुद्धां नाहीं, मग दुसरी गोष्ट तर काय ? परंतु दुर्दैवानें तिच्या सर्व गुणांचें मातेरें केलें ! स्त्रियांना पति किंवा संतति यांचा आधार वाटतो ! परंतु ज्यांना दोन्ही नाहींत त्यांना आपलें जीवित व्यर्थ वाटतें ! आपल्या भेटीमुळें राज्यश्रीचा मरणाचा निश्चय रहित झाला. तर आतां आपल्या बहिणीचें असें म्हणणें आहे कीं मला बौद्ध दीक्षा घेण्यास आज्ञा मिळावी." तें ऐकून हर्ष उगीच चिंताक्रांत बसला. मग दिवाकरमित्र राज्यश्रीस उद्देशून म्हणाला, " अनेक गोष्टी पाहून व ऐकून ज्यांचीं अंतःकरणें काठिण झालीं असतात, त्यांना देखील प्रियजनाचा वियोग कठिण वाटतो. मग तुजसारख्या अबलेच्या कोमळ अंतःकरणास तो दुःसह वाटतो आहे यांत काय नवल आहे ! प्रियविरह हा केवळ अग्निच आहे, किंवा यास क्षयरोग म्हटलें तरी चालेल; अथवा हें एक प्रकारचें प्रखर विषच म्हटलें तरी शोभेल, किंवा यास साक्षात् काळ म्हटलें तरी चिंता नाहीं. याच्या तावडींत सांपडलेल्या मनुष्यास सौख्य कसचें! परंतु जन्ममरणें, व सुखदुःखें हीं मनुष्याच्या मागें नेहमीं आहेत, तीं सर्व डोळे झांकून सहन केलीं पाहिजेत. तीं टाळण्यास कोण समर्थ आहे ? हा तुझा वडील बंधु तुला पूज्य आहे. तो सांगेल त्याप्रमाणें तूं वागावेंस—हेंच योग्य आहे.

नंतर हर्ष दिवाकरमित्रास म्हणाला, " अशा प्रसंगीं आपलें दर्शन आम्हांस झालें, हें आमचें मोठेंच भाग्य होय. असे पुण्याचे आधारस्तंभ आहेत, म्हणून हें जग चाललें आहे! असो, आपल्यास माझी अशी विनंति आहे कीं, क्रोधाच्या आवेशांत शत्रुनाशाविषयीं मी सार्वांसमक्ष प्रतिज्ञा केली आहे ती सिद्धीस नेली पाहिजे तरी, ही माझी बहीण मजजवळच रहावी व आपण कांहीं दिवस समागमें राहून धार्मिक कथा व साधुपुरुषांचीं चरित्रें व उपदेशाच्या गोष्टी सांगून हिचें दुःख कमी होईल अशी कृपा करावी. दुसऱ्यावर अनुग्रह करणें, हा सत्पुरुषांचा स्वभावच आहे. दधीच ऋषीनें परोपकारार्थ जीविताची देखील परवा न करतां

आपल्या शरीरांतील अस्थि काढून दिले. साक्षात् बौद्धानें सिंही प्रसूत होऊन आपलें बालक खाऊं लागली, तेव्हां आपल्या शरीराचें मांस देऊन बालकावर दया केली. गुरुजीस सर्व माहीत आहेच. आपणापुढें मी काय सांगावयाचें आहे? तेव्हां प्रार्थना ह्मणून इतकीच आहे कीं, आपल्या सहवासानें व बोधानें माझ्या भगिनीचें दुःख कमी व्हावें व तिनें कांहीं काळ मजबरोबर घालवावा, अशी माझी इच्छा आहे. माझीं कर्तव्यें उरकल्यावर मी व ती दोघेही बौद्ध दीक्षेचा स्वीकार करूं. " यावर दिवाकरमित्र ह्मणाला, " हर्षा, तुझ्या सद्गुणांनीं आमचें अंतःकरणाचें आकर्षण केलें आहे, याकरितां वारंवार बोलण्याचें कारणच राहिलें नाहीं ! " मग त्या दिवसाची रात्र त्या ठिकाणीं घालविल्यावर हर्षानें निर्घातास वस्त्र व भूषणें देऊन निरोप दिला. नंतर तेथून निघुन तो गंगातीरीं आपलें सैन्य तळ देऊन राहिलें होतें तिकडे दिवाकरमित्रास बरोबर घेऊन आपल्या भगिनीसह गेला. तेथें आप्तमित्रास राज्यश्रीच्या संबंधाच्या गोष्टी सांगत असतां सूर्यास्त झाला व नंतर चंद्रोदय झाला ! आणि त्यामुळें विलक्षण शोभा दिसूं लागली !

कादंबरीच्या पूर्वार्धांतील संक्षिप्त कथानक.

मालव देशांत विदिशा नांवाची राजधानी होती. तेथें पूर्वी शूद्रक राजा राज्य करीत असे. तो सार्वभौम असल्यामुळें सर्व राजे त्याच्या आज्ञेंत असत. तो गुणवान् असल्यामुळें सर्वांस अत्यंत प्रिय असे. त्याचा सर्वत्र मोठा दरारा असे. त्याच्या राज्यांत सर्व लोक आपापल्या धर्मानें वागत असत व कोठें अन्याय होत नसे. त्याचे प्रधान नीतीज्ञ व राजनिष्ठ असत.

राजाचें लक्ष नेहमीं पराक्रमाचीं कृत्यें करण्याकडे व शरीरसंपत्ति राखण्याकडे असल्यामुळें तो विषयासक्त न राहतां राज्यकारभारांत व अनेक सत्कृत्यें करण्यांत आपला वेळ घालवीत असे.

एके दिवशीं शूद्रक राजा सभेंत बसला असतां, एक द्वारपालिका राजाजवळ येऊन म्हणाली, "महाराज, एक चांडालकन्या सुंदर राघू घेऊन बाहेर आली आहे. तिची अशी विनंति आहे कीं, महाराजाजवळ अनेक रत्नें आहेत, त्यांत हेंही एक रत्न असावें!". तेव्हां राजास उत्कंठा वाटून त्यानें तीस तिला घेऊन येण्यास सांगितलें. मग आज्ञेप्रमाणें ती चांडालकन्या मंडपांत आली. तिजबरोबर एक म्हातारा व राघूचा पिंजरा हातांत घेतलेला एक मुलगा होता.

तिचें स्वरूप पाहून राजाच्या मनांत आलें, कायहो हा ब्रह्मदेवाचा वेडेपणा! त्यानें पहा भलत्याच ठिकाणीं असें सौंदर्य उत्पन्न केलें! मग त्या सर्वांनीं लवून प्रणाम केल्यावर तो वृद्ध मनुष्य राघूचा पिंजरा राजापुढें ठेवून म्हणाला, महाराज, हा पक्षी एक अमूल्य रत्न आहे. म्हणून आमच्या धन्याची मुलगी हें आपणांस अर्पण करण्याकरितां येथें आली आहे. हा रावा सर्व भाषा जाणतो. याचें नांव वैशंपायन. इतक्यांत त्या राव्यानें आपला उजवा पाय वर करून "राजा! तुझा जयजयकार असो" असें म्हटलें. तें ऐकून राजास मोठें आश्चर्य वाटलें. इतक्यांत दोन प्रहरचा चौघडा वाजूं लागल्यामुळें राजा स्नानास उठला, त्या बरोबर सर्व उठले. राजानें त्या चांडालकन्येस विश्रांति घेण्यास सांगून त्या राघूची खाण्यापिण्याची चांगली व्यवस्था ठेवण्यास दासीस सांगितलें. मग राजानें स्नान करून धौत वस्त्रें धारण केलीं. नंतर संध्या, तर्पण व देवपूजा करून त्यानें होमशाळेंत जाऊन होम केला. मग केशरी गंध लावून अंगावर भूषणें घातलीं व नंतर शालजोडी पांघरून तो राजपुत्रांबरोबर भोजन करण्यास गेला. भोजन झाल्यावर तो दिवाणखान्यांत गेला. तेथें तांबूल घेऊन हस्तिदंती पलंगावर सुंदर बिछाना घातला होता त्यावर जाऊन बसला.

राजाला राघूचें कौतुक वाटल्यामुळें त्यानें त्यास तेथें आणण्यास सांगितलें. त्यास तेथें आणल्यावर राजा म्हणाला, "तुला आवडतात ते पदार्थ खावयास मिळाले का?" तो म्हणाला, "महाराज! आपलं येथें काय कमी आहे? मला राणीसाहेबांनीं पुष्कळ पदार्थ खावयास दिले. ते सर्व मला अमृतासारखे लागले. मग राजा म्हणाला, आम्हांस तुझें सर्व वर्तमान ऐकण्याची फार उत्कंठा वाटत आहे. याकरितां तें सर्व सांग.

मग तो राघू म्हणाला, महाराज, माझें वृत्त फार मोठें आहे, तथापि आपणास जर कौतुक वाटत आहे तर तें सांगतों, ऐकावें.

या पृथ्वींत अतिविस्तीर्ण असें विंध्यारण्य आहे. त्यांत झाडाझुडपांची अतिशय दाटी आहे. मधून मधून फलझाडें फुलझाडें व वेली यांचीही गर्दी आहे. कंदमूल-फळें भक्षण करण्याकरितां अनेक पशुपक्ष्यांचे समुदाय त्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. त्याच विंध्यारण्यांत दंडकारण्य नांवाचा एक भाग आहे. त्यांत अगस्ति ऋषीचा आश्रम आहे. भगवान् रामचंद्र हे पूर्वी त्या ठिकाणीं राहिले होते. त्या आश्रमाजवळच पंपा नांवाचें सरोवर आहे. त्यांत अनेक प्रकारचीं कमलें प्रफुल्लित असतात व त्यावर भ्रमराचे थवे गुंजारव करीत फिरतात. हंसपक्षी-ही पुष्परस प्राशन करून उन्मत्त होऊन शब्द करीत हिंडतात सरोवरावरून जलतुषार व सुगंध घेऊन मंदमंद वारा वाहत असतो. सरोवराच्या काठीं ऋषि-जन स्नानसंध्या करीत बसतात.

त्या सरोवराजवळच एक शिंशिपा वृक्ष आहे. तो वृक्ष फार मोठा असल्यामुळें त्याच्या संधींत व भेगांत निर्भय जागा समजून, अनेक प्रदेशांतून हजारों राघू येऊन राहत असत. तो वृक्ष जुनाट असल्यामुळ त्यास थोडीं पानें होतीं, तथापि त्यांवर राघू बसत असल्यामुळें हिरव्यापानांनीं तो गच्च भरलाच आहे काय असा दिसत असे! ते राघू रात्रीं आपल्या घरट्यांत राहून दिवसा भक्ष्य मिळण्याकरितां बाहेर जात असत व भक्ष्य आणून आपल्या पिलांस खाऊं घालीत आणि रात्र झाली कीं, त्यांस आपल्या पंखांनीं झांकून सुखानें काळ घालवीत.

त्याच वृक्षावर माझी वृद्ध मातापितरें राहत असत. त्यांस मी फारा दिव-सांनीं मुलगा झालों. माझ्या जन्मकाळीं माझी माता प्रसववेदनेनें पीडित होऊन परलोकास गेली. तेव्हां माझा पिता सर्व दुःख गिळून फारच काळजीनें माझें लालन पालन करी. जरेमुळें माझ्या बापास चांगलें उडतां येत नसे. त्यामुळें दुसऱ्या पक्ष्यांचे घरट्यांतून खालीं पडलेले धान्याचे व फळाचे तुकडे वेंचून आणून तो मला खावयास देई व त्यांतून जें उरे त्यानें तो आपलें उपजीवन करी.

एके दिवशीं पहाटेस आकाश तांबडें झालें होतें. चंद्र निस्तेज होऊन क्षिति-जाखालीं चालला होता. पुढें पुढें आकाश स्वच्छ होऊन त्यांतील नक्षत्रेंही क्रमा-क्रमानें दिसतनाशीं होत गेलीं. पशु व पक्षी हे इकडे तिकडे हिंडूं फिरूं लागले. वृक्षांवरील पुष्पें गळूं लागल्यामुळें ते सूर्यास पुष्पांजलिच अर्पण करीत आहेत काय असें दिसूं लागलें ! मुनिजन स्नानसंध्या करून होमहवन करूं लाग-ल्यामुळें धुरांचे लोट आकाशांत जाऊं लागले. मंद व शीतल असा वारा वाहूं लागला. भ्रमर गुंजारव करीत फिरूं लागले. पंपासरोवरांतील पक्ष्यांचे शब्द सुरू झाले. सूर्योदय होऊन चांगला प्रकाश पडला. तेव्हां त्या वृक्षावरील राघू भक्ष्य मिळविण्याकरितां उडून गेले. त्यांचीं पिलें आपापल्या घरट्यांत दबून बसल्यामुळें तो वृक्ष शून्य भासूं लागला. मी व माझा बाप आपल्या घरट्यांत बसलों होतों. मला नुकतेंच पंख फुटूं लागले होते, त्यामुळें उडण्याचें सामर्थ्य आलें नव्हतें!

अशा वेळीं एकाएकीं मोठा गलबला ऐकूं आला. वनांतील सर्व प्राणी घाब-रून आपापले शब्द करीत धांवत पळत सुटले. इतक्यांत मृगया करण्याकरितां आलेले भिल्ल पशुपक्ष्यांचा संहार करीत येत आहेत असें दिसलें. त्यांच्या बरोबरच्या शिकारी कुत्र्यांनीं कोणाचे कान, कोणाचे पाय, इत्यादि अवयव तोडल्या-मुळें घाबरलेलीं हरणें दीन स्वरानें हिकडून तिकडे धावत पळत होतीं. त्यावेळीं पशुपक्ष्यांच्या शब्दांनीं तें ठिकाण अगदीं गजबजून गेलें होतें !

पुढें कांहीं वेळानें ती गडबड कमी झाली. तेव्हां बाहेर डोकावून पहावें म्हणून मी बापाच्या पंखांतून निघून घाबऱ्या घाबऱ्यानें पाहूं लागलों तों, यम-दूतांसारख्या भिल्ल लोकांचा समुदाय माझे दृष्टीस पडला. त्यांच्या मध्यभागीं त्यांचा मुख्य नायक होता. तो अगदीं तारुण्याच्या भरांत होता. त्याचा देह काळा कुळकुळींत व इतका बळकट होता कीं, हा लोखंडाचा पुतळाच आहे कीं काय असें भासत होतें ! त्याच्या अंगावर घर्माचे बिंदु व मारलेल्या पशूंचे रक्ताबिंदु दिसत होते. त्याची मुद्रा रागीट दिसत होती. त्याच्यामागून त्याचे शिकारी कुत्रे धावत येत होते. त्याच्या सभोंवतीं भिल्ल लोकांची गर्दी होती. त्यांच्यापैकीं कोणाच्या हातांत वनगाईचीं पुच्छें, कोणाच्या हत्तीचे दांत, कोणाच्या सिंहाचीं व वाघाचीं कातडीं, कोणाच्या मांस, कोणाच्या मोराचीं पिसें; अशा अनेक वस्तु होत्या !

याप्रमाणें त्या लोकांस पाहिल्यावर माझ्या मनांत आलें कीं, कायहो या लोकांचें जिणें आणि आचरण ! याप्रमाणें मनांत येत आहे तों तो भिल्लांचा नायक

विश्रांतिकरितां त्याच शाल्मलीवृक्षाखालीं आला. मग सेवकानें आणून दिलेलें उदक प्राशन करून व कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन तो परिवारासह निघून गेला.

त्यांच्यापैकींच एक म्हातारा भिल्ल मागें राहिला होता. त्याला त्या दिवशीं मांस मिळालें नव्हतें, म्हणून ते सर्व निघून गेल्यावर तो त्या शाल्मलीवृक्षाकडे टक लावून पाहूं लागला. त्या वेळीं तो आपल्या नेत्रांनीं आमचीं आयुष्यें पितोच आहे काय असें वाटलें! मग तो वृक्ष अत्युच्च होता तरी त्यावर पायऱ्यांनीं चढावें याप्रमाणें तो सहज चढला. आणि जशी काय त्या झाडाचीं फळेंच तोडतो आहे अशा रीतीनें चहूंकडचीं घरट्यांत असलेलीं राघूंचीं पिलें काढून व त्यांच्या माना मुरगाळून त्यांना तो खालीं टाकून देऊं लागला! तें पाहून माझा बाप भयानें थरथर कांपू लागला. पुढें काय करावें हें त्यास सुचेनासें झालें. मग ममतेमुळें मला पंखांच्या आंत झाकून तो पोटाशीं घट्ट धरून बसला. इतक्यांत तो दुष्ट काळ आमच्या घरट्याजवळ येऊन त्यानें कृष्णसर्पासारखा आपला हात आमच्या घरट्यांत घातला! त्यावेळीं माझ्या बापानें गोंगाट करून त्याच्या हातास चोचीनें प्रहार केले. तरी त्या अधमानें त्यास न सोडतां घरट्याबाहेर काढून मारलें व त्यास खालीं टाकून दिलें! माझ्या आयुष्याची दोरी बळकट असल्यामुळें त्याजबरोबर मी पानांच्या ढिगावर पडलों. त्यामुळें मला इजा झाली नाहीं. जोंपर्यंत तो दुष्ट खालीं आला नाहीं तोपर्यंत प्राण वांचवावे असें मनांत येऊन मी हळूच सरकत सरकत कांहीं अंतरावर गेलों. प्रिय पित्याची ती अवस्था पाहून प्राणत्याग करण्यासच योग्य, असा तो प्रसंग असतां तितका समज नसल्यामुळें मी घाबरून तेथें एक तमालवृक्ष होता त्याच्या बुंधांत जाऊन दडून बसलों! तेव्हां दुसऱ्या पित्याच्या मांडीवरच येऊन बसलों असें मला वाटलें! पुढें तो भिल्ल खालीं उतरून व मारून टाकलेलीं पिलें गोळा करून धावत धावत निघून गेला. पितृमरणदुःखानें व उंचून पडल्यामुळें माझें सर्वांग कांपत होतें. घसा कोरडा पडल्यामुळें आतां जीव जातोसें वाटत होतें. गवताची काडी हालली तरी तो दुष्ट फिरून आला कीं काय असें भासत होतें! मग पाणी पिऊन तहान भागवावी म्हणून अनुमानानें सरोवराकडे चालूं लागलों. चालण्याची सवय नसल्यामुळें तोंडघशीं पडूं लागलों. नाकातोंडांत व डोळ्यांत माती शिरून जीव घाबरा होऊं लागला. त्यावेळीं माझ्या मनांत आलें कीं, किती जरी हाल झाले तरी प्राण्यास जीविताशा सुटत नाहीं! माझा प्रियपिता परलोकास गेला तरी मी आपल्या जीवाचें रक्षण करीत आहे! धिक्कार असो मला! पुढें पाणी पाहत चाललों तों सरोवर बरेंच दूर असावें असें वाटलें. दोन प्रहर झाल्यामुळें सूर्य जसा काय ठिणग्यांचा वर्षाव-

च करीत आहे असें वाटलें ! मला चालवेनासें होऊन डोळ्यापुढें अंधारी येऊन दुष्टदैव एकदाचें मरण देईल तर बरें असें वाटूं लागलें !

त्याच वनांत जाबालि नांवाचे महर्षि राहत होते. त्यांचा पुत्र हारीत हा शिष्यांसह त्या मार्गानें स्नानास चालला होता. सत्पुरुषांचीं मनें कारण नसतांही दयार्द्र होतात ? माझी तशी अवस्था पाहून हारीत ऋषीस दया येऊन तो म्हणाला ' अरे, हें राघूचें पिल्लू येथें पडलें आहे, त्याला आपली मान देखील सांवरून धरतां येत नाहीं. तर याच्यांत थोडी धुगधुगी आहे तोंपर्यंत यास पाण्याजवळ तरी घेऊन जाऊं ! ' असें बोलून त्यानें मला सरोवराजवळ नेलें. माझी हालचाल त्याच्या दृष्टीस न पडल्यामुळें तो फारच घाबरा झाला व त्यानें उदकाचे थोडे थेंब माझ्या तोंडांत सोडले ! त्यामुळें मी सावध झालों. तेव्हां त्यास बरें वाटलें. मग त्यानें मला थंड छायेंत ठेविलें व आपण स्नानास गेला. सर्व कर्में आटोपल्यावर तो मला घेऊन तपोवनाकडे गेला. तेथें एक रमणीय आश्रम माझ्या दृष्टीस पडला. त्या आश्रमासभोंवतीं पुष्कळ फलझाडें व फुलझाडें होतीं. आश्रमांत व बाहेर ऋषिजन दिसत होते. कांहीं शिष्य समिधा, फुलें व दर्भ घेऊन येत होते. कोणी वेदशास्त्रांचे पाठ म्हणत होते. होमहवनांच्या धुरांचे लोट आकाशांत चालले होते. आश्रमाजवळ स्वच्छ उदकाचीं सरोवरें होतीं. सरोवरांत अनेक कमलें प्रफुल्लित झाल्यामुळें त्या ठिकाणीं ग्रह व नक्षत्रें स्नान करण्याकरितांच आलीं आहेत काय असें भासत होतें ! आश्रमापुढें तृणधान्यें वाळत होतीं. वेदशास्त्रांचे पाठ ऐकून राघू व सारिका तसेच शब्द उच्चारीत होते! हरिणी निर्भयपणानें मुनिबालकास चाटीत होत्या !

या आश्रमाच्या मध्यभागीं अशोक वृक्ष होता. त्याच्याखालीं जाबालि नांवाचे महर्षि बसले होते. त्यांच्या मस्तकावरून शुभ्र व लांब लांब जटा लोंबत होत्या. खांद्यावर शुभ्र यज्ञोपवीत होतें. उजव्या हातांत स्वच्छ स्फटिकमण्यांची माळ फिरत होती. अशा महर्षीला पाहून हें स्थान धन्य आहे असें मला वाटलें ! या ऋषींच्या सामर्थ्यानें तें अरण्य अगदीं निर्वैरसें दिसत होतें !

हारीतऋषीनें मला ह्याच अशोक वृक्षाच्या छायेंत एक्या बाजूस आणून ठेवलें व तो आपल्या पित्याजवळ दर्भासनावर बसला. " हा शुकबालक कोठून आणला ? " असें सर्व ऋषींनीं विचारल्यावर त्यानें त्यांस सर्व वर्तमान सांगितलें. मग जाबालि मजकडे पाहून " हा आपल्या दुर्वृत्ताचें फळ भोगीत आहे! " असें म्हणाले ! तें ऐकून सर्व ऋषि उत्कंठित होऊन म्हणाले, " भगवन्, असें यानें पूर्वजन्मीं काय केलें ! व हा कोण होता ! हें ऐकण्यांची आम्हाला फार उत्कंठा

वाटत आहे, याकरितां कृपा करून सांगाव. " ते म्हणाले " आतां स्नानाची वेळ झाली आहे, याकरितां सर्व कर्में आटोपल्यावर मग मी सांगेन " असें म्हणून सर्व मंडळीसह जावालि उठले.

पुढें सायंसंध्यादि कर्में आटोपल्यावर हारीतऋषि मळा घेऊन ज्या ठिकाणीं आपला पिता बसला होता त्या ठिकाणीं गेला. सर्व ऋषिही त्या ठिकाणीं येऊन बसले. त्या वेळीं जिकडे तिकडे स्वच्छ चंद्रिका पडल्यामुळें तें स्थान फारच रमणीय दिसत होतें ! मग सर्वांची उत्कंठा पाहून जाबालि ऋषींनीं माझें पूर्ववृत्त सांगण्यास आरंभ केला !

ते म्हणाले,—"अवंती देशांत उज्जयिनी नांवाची एक अत्युत्तम नगरी आहे. भगवान् महाकाल शंकर याचें तेथें स्वयंभू स्थान आहे. तेथील देवालयाचे कळस सोन्याचे आहेत. त्यांवर शुभ्र ध्वज उभारलेले असून ते वायूच्या योगानें हालत असल्यामुळें, ज्यांच्यावर गंगेचे प्रवाह चालले आहेत, अशीं हीं हिमालयाचीं शिखरेंच आहेत काय असें भासतें ! ठिकठिकाणीं शुभ्र मंदिरें असून तीं केळी, नारळी, यांनीं शोभायमान दिसतात. ह्या उज्जयिनी नगरीस लागून शिप्रानदी वाहते. तिच्या प्रवाहाच्या लाटा उंच उंच उसळत असल्यामुळें महाकाळाच्या मस्तकावर बसलेल्या गंगेस पाहून ईर्षेनें तरंगरूप भुवया वाकड्या करून आकाशापर्यंत ती उचंवळतेच आहे काय असें दिसतें ! भगवान् महाकाल कैलासपर्वत सोडून तेथें वास करतो आहे, तेव्हां तेथील महिमा किती सांगावा !

त्या नगरींत भगीरथादि राजासारखा महापराक्रमी तारापीड नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याची संपत्ति पाहून विष्णूचें वक्षस्थल सोडून साक्षात् लक्ष्मी येथेंच वास करीत आहे असें वाटत होतें ! पृथ्वींतील सर्व राजे पराजित झाल्यामुळें हात जोडून त्याच्या पदकमलावर आपले मुकुट वाकवीत असत. त्या राजाचा शुकनास नांवाचा प्रधान होता. तो मोठा बुद्धिमान् व राज्यकारभारांत दक्ष असे. त्यानें सर्वत्र दूत ठेविले होते, त्यामुळें कोठें थोडीशी जरी हालचाल झाली तरी ती त्याला कळल्याखेरीज राहत नसे. जिकडे तिकडे स्वस्थता केल्यामुळें राजाला कांहीं काळजी उरली नव्हती. प्रजा शांततेच्या सुखांत असली म्हणजे राजाला मोठें भूषण असतें ! तो राजा प्रसंगविशेषीं लोकांच्या भेटी घेऊन त्यांचें म्हणणेंही ऐकत असे व सिंहासनावर बसून राज्यकारभारही पहात असे.

शुकनास प्रधानानें इतकीं उत्तम राज्याची व्यवस्था ठेविली होती कीं त्यामुळें लोकांची प्रीति त्याजवर फारच जडली होती.

राजाचा तारुण्यसुखांत बराच,काळ गेला होता तरी संततीचें सुख त्याचे दृष्टीस पडलें

नाहीं, त्यामुळें त्याला सर्व गोष्टींचा तिट्कारा वाटूं लागला! त्याची विलासवती नांवाची एक पट्टराणी होती. एके दिवशीं तो तिच्या मांदिरांत गेला असतां तेथें दासी उभ्या आहेत, वृद्ध स्त्रिया तिचें शांतवन करीत आहेत, व तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहत असल्यामुळें तिचें लुगडें भिजलें आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें! राजास पाहतांच ती उठून उभी राहिली. राजानें तिला खालीं बसवून आपणही बसला. तेव्हां तिची ती सशोक मुद्रा पाहून राजा घाबरा झाला. मग आपल्या हातानें तिचे डोळे पुसून तो म्हणाला. "प्रिये, तूं कशाकरतां शोक करितेस? मजकडून किंवा कोणाकडून कांहीं अपराध झाला असल्यास सांग. फार काय, हें माझें जीवित तुझ्या हातीं आहे!" असें राजाचें भाषण ऐकून मकरिका नांवाची दासी म्हणाली, "महाराज, आपणाकडून किंवा दुसरे कोणाकडून राणीसाहेबांचा अपराध कोठून होणार? या दुःखाचें कारण असें आहे कीं, इतके दिवस झाले तरी आपणांस संतति नाहीं, तेव्हां आपलें जीवित व्यर्थ आहे, असें त्यांना वाटतें आहे! आज महाशिवरात्रीचा दिवस असल्यामुळें राणीसाहेब महाकालाच्या दर्शनाकरितां गेल्या होत्या. तेथें महाभारत चाललें होतें. त्यांत असें निघालें होतें कीं, 'ज्याला पुत्र नाहीं त्याला उत्तम गति नाहीं! हें ऐकल्यापासून तर त्या फारच कष्टी झाल्या आहेत. आम्ही किती जरी त्यांची समजूत केली तरी त्या खात नाहींत, पीत नाहींत व कांहीं विचारलें तर नीट सांगत नाहींत!'

असें तिचें भाषण ऐकून राजाही फार दुःखित झाला व मोठ्यानें सुस्कारा टाकून ह्मणाला, "आपल्या स्वाधीन ज्या गोष्टी नाहींत त्याला काय करावयाचें? आपण किती जरी रडत बसलों तरी काय उपयोग? पुत्रसुख आपल्या नशिबींच नसलें तर त्याला काय करायाचें? पूर्वजन्मीं आपण तसें पुण्य केलें नसेल ह्मणून त्याचें असें फळ आपणांला मिळालें! जसें द्यावें तसें घ्यावें! अपत्य नसल्यामुळें रात्रंदिवस मलाही चैन पडत नाहीं. माझें जीवित व राज्य हीं मला अगदीं निष्फळ वाटत आहेत. परंतु करायाचें काय? तर प्रिये! शोक सोडून दे, धैर्य धर, आणि दानधर्म करीत जा!" याप्रमाणें सांगून त्यानें तिचे डोळे पुसले व तिचें शांतवन करून तो आपल्या मंदिरांत गेला.

विलासवती ही त्या दिवसापासून देवधर्म करीत काळ घालवूं लागली. पुढें एके दिवशीं पहांटेच्या वेळीं विलासवतीच्या मुखांत चंद्र प्रवेश करीत आहे! असें राजानें स्वप्नांत पाहिलें. मग तें स्वप्न त्यानें शुकनासास सांगितलें. तो ह्मणाला, "महाराज! यावरून थोडक्याच दिवसांत पुत्रमुख आपल्या दृष्टीस पडणार! मलाही आज असें स्वप्न पडलें कीं, एक दिव्याकृति ब्राह्मण येऊन त्यानें एक

दा. क्र. 247

कमळ माझ्या स्त्रीस दिलें. अशीं सुचिन्हें दृष्टीस पडलीं तेव्हां आपणास पुत्रप्राप्ति खचित होणार !" मग राजा विलासवतीकडे गेला व त्यानें तिला तें स्वप्न सांगून आनंदित केलें !

कांहीं दिवसांनीं राणीस गर्भ राहून ती केतकी सारखी शुभ्र दिसूं लागली! राणीच्या दासींत अतिचतुर अशी कुलवर्धना नावाची दासी होती. तिच्या दृष्टीस तीं चिन्हें पडतांच ती राजाकडे गेली व मोठ्या आनंदानें तिनें त्यास तें वर्तमान सांगितलें! तेव्हां राजास फारच आनंद झाला. मग तो हास्यमुद्रेनें शुकनासाच्या मुखाकडे पाहूं लागला. शुकनासानें राजाचें व कुलवर्धनेचें मुख प्रफुल्लित पाहूनच आपले मनांत ताडिलें. मग तो राजाजवळ गेला व स्वप्न खरें झालें ना ? असें म्हणाला. तें ऐकून राजा हसत म्हणाला, " कुलवर्धनेनें सांगितलेलें वर्तमान खरें असेल तर स्वप्न खरेंच म्हणावयाचें !" मग राजानें आपले अंगावरील अलंकार तिला बक्षीस दिले व तो घाईनें विलासवतीचे मंदिराकडे गेला. तें मंदिर अनेक पदार्थांनीं सुरक्षित केलें होतें व नवीन चुना दिल्यामुळें पांढरें शुभ्र दिसत होतें. विलासवतीच्या पलंगाभोंवतीं वृद्ध व जाणत्या स्त्रिया बसल्या होत्या.

राजाची स्वारी दृष्टीस पडतांच विलासवती मोठ्या प्रयासानें उठावयास लागली. तेव्हां राजा म्हणाला, प्रिये पुरे कर, आतां उठावयास नको ! असें म्हणून तो त्याच पलंगावर जाऊन बसला व म्हणाला, " कुलवर्धनेनें आनंदाचें वर्तमान सांगितलें तें खरेंचना! " तेव्हां ती लाजून खालीं तोंड घालून बसली! राजा पुनःपुनः विचारूं लागला तेव्हां ती म्हणाली, " मला उगीच भेलं वारंवार लाजवावयाचें हें काय! " तेव्हां आपली स्त्री गरोदर आहे अशी राजाची खात्री होऊन त्यास फार आनंद झाला. मग तो त्या दिवशीं विलासवतीच्या मंदिरांतच राहिला. पुढें तिला डोहळे लागले ते सर्व राजानें पुरविले व त्यामुळें तिचें अंतःकरण फारच संतुष्ट राहिलें. नऊ महिने पुरे होऊन प्रसूतीची वेळ जवळ आली, तेव्हां ज्योतिषी बरोबर वेळ समजण्याच्या तयारीस लागले. पुढें उत्तम दिवशीं विलासवतीस पुत्र झाला. तेव्हां जिकडे तिकडे आनंदाची गडबड उडाली! त्यावेळीं बाळ बाळंतिणीच्या सुरक्षितपणाकरितां तेथें अनेक उपाय योजले होते. राजानें मोठ्या घाईनें सूतिकागृहांत जाऊन आपल्या प्रियेनें मांडीवर घेतलेल्या पुत्राचें मुखकमल मोठ्या आनंदानें फार वेळ पाहिलें व आपणास कृतकृत्य मानलें ! शुकनासासही फार आनंद झाला. त्यानेंही राजपुत्रास पाहून त्याचे अंगावर सार्वभौमत्वाचीं लक्षणें दिसत आहेत असें राजास सांगितलें.

इतक्यांत मंगल नांवाचा पुरुष त्या ठिकाणीं धांवत आला व राजास म्हणाला,

महाराज, " आपण धन्य आहां! आपले प्रधान शुकनास यांनाही पुत्र झाला! तें ऐकून सर्वांस आनंदाचें भरतें आलें. मग राजा शुकनासाबरोबर त्याचे घरीं गेला व तेथेंही त्यानें मोठा आनंदोत्सव करविला. राजानें मोठ्या थाटानें षष्ठी-जागर केला व दहावे दिवशीं मोठा दान धर्म केला. त्यानें आपल्या पुत्राचें चंद्रापीड असे नांव ठेविलें व शुकनासानें आपल्या पुत्राचें वैशंपायन असें ठेवलें.

ते मुलगे थोडे मोठे झाल्यावर तारापीडानें आपल्या पुत्राचें लक्ष विद्येकडे लागावें म्हणून नगराबाहेर शिप्रा नदीचे काठीं विद्यालय बांधविलें व त्या ठिकाणीं विद्वान् गुरूंची योजना करून चंद्रापीड व वैशंपायन यांस तेथें नेऊन ठेविलें. तेथें गुरुपुत्रांखेरीज फारसे दुसरे लोक नव्हते. चंद्राडीड हा अल्पकाळांतच विद्या व कला यांत प्रवीण झाला, त्यामुळें त्याच्या गुरूंस फार धन्यता वाटली. वैशंपायनही तसाच विद्या व कला यांत निष्णात झाला व सद्गुणांमुळें तो चंद्रापीडाचें विश्वासस्थान झाला. चंद्रापीड तारुण्यांत आला तेव्हां त्याचे सर्व अवयव चांगले भरून त्याचे शरीर सुंदर तेजःपुंज दिसूं लागले!

चंद्रापीडाचा विद्याभ्यास पुरा होऊन तो तारुण्यांत आला, असें पाहून गुरूनीं त्यास घरीं जाण्यास सांगितलें. राजानें चांगला दिवस पाहून वलाहक सेनापतीस चंद्रापीडास घरीं घेऊन येण्यास सांगितलें. मग तो राजपुत्र व सैन्य यांसह विद्यामंदिरांत गेला व त्यानें चंद्रापीडास राजाची आज्ञा कळविली. मग वसण्याकरितां आणलेल्या इंद्रायुध अश्वाची समुद्रापासून उत्पत्ति सांगून " हा अश्व पारसीक देशाच्या राजानें महाराजास नजर केला " असें सांगितलें. चंद्रापीडानें त्या अश्वास आंत आणण्यास सांगितलें. त्यास पाहून चंद्रापीडास फारच आश्चर्य वाटून सर्व पृथ्वींत माझ्या पित्याचें ऐश्वर्य सर्वांपेक्षां मोठें असें वाटलें. तो म्हणाला, " समुद्रानें हा अश्व न दाखवितां भलताच अश्व दाखवून खरोखरच इंद्रास फसविलें याची आकृति व तेज फारच अलौकिक असल्यामुळें हा कोणी देवांश असावा असें वाटतें!"

मग आपल्या गुरूंस विचारून तो अश्वावर बसला. त्यावेळीं त्यास सर्व त्रैलोक्य भगदीं अल्पसें वाटून तो बाहेर आला व तेथें आलेल्या सर्व राजपुत्रांचे व सैनिकांचे मुजरे घेऊन त्यानें त्यांस आनंदित केलें. नंतर तेथून निघून नगरांत गेला. तेथें चंद्रापीडास पाहण्याकरितां मोठी गर्दी जमली होती. वैशंपायनही घोड्यावर बसून त्याजबरोबर चालला होता. त्यास पाहून आपण मोठे पुण्यवान् व धन्य आहों असें लोकांस वाटलें. चंद्रापीडरूपानें हा साक्षात् नारायणच अवतरला आहे असें त्यांना वाटून त्यांनीं त्यास नमस्कार केले. नगरांतील खिडक्यां-

चौं दारें भराभर उघडल्यामुळें त्यास पाहण्याकरितां नगरानें आपले डोळेच उघडले काय असें वाटलें ! सर्व स्त्रिया आपापलीं कामें टाकून चंद्रापीडास पाहण्याकरितां आल्यामुळें सर्व शहर नारीमय व लावण्यमय असें दिसूं लागलें ! स्त्रियांनीं चंद्रापीडाच्या अंगावर लाह्या व फुलें उधळलीं ! मग तो राजवाड्यापाशीं आल्यावर घोड्यावरून खालीं उतरला. पुढें तो वैशंपायनाचा हात धरून राजवाड्यांत चालला तेव्हां बलाहक सेनापति त्याच्यापुढें चालला होता. त्याठिकाणीं अनेक हत्ती, घोडे, शिपाई, कारकून, न्यायाधीश, मांडलिक राजे व शस्त्रास्त्रांचीं ठिकाणें यांस पहात पहात ज्या ठिकाणीं आपला पिता होता तेथें तो गेला. चंद्रापीड व वैशंपायन यांनीं नमन केल्यावर राजानें त्यांस आलिंगन करून आपल्याजवळ बसविलें. राजाने कुशल विचारल्यावर " तुझी माता तुझी फार वाट पहात आहे, याकरितां तिला अगोदर भेट. " असें पित्याचें भाषण ऐकून तो वैशंपायनासह आपल्या आईकडे गेला व तिला नमस्कार करून उभा राहिला.

विलासवतीनें चंद्रापीडास जवळ घेऊन त्याच्या अंगावरून हात फिरवून म्हणाली, " बाळा, तुझा पिता खरोखरच फार निष्ठूर ! म्हणूनच त्यानें तुला इतके दिवस दूर ठेविलें ! तुझें धैर्यही मोठेंच म्हणावयाचें कीं तूं खेळण्यासवरण्याचें सोडून विद्याभ्यासांतच गढून राहिलास ! असो. तूं विद्येनें भूषित जसा दृष्टीस पडलास, तसाच तुला साजणाऱ्या स्त्रीनें युक्त केव्हां दृष्टीस पडशील कोण जाणें! " असें आईचें भाषण ऐकून चंद्रापीडास हसूं आलें. मग तो वैशंपायनासह शुकनास प्रधानाकडे गेला. मग दोघांनीं नमस्कार केल्यावर शुकनासानें त्यांस आलिंगन दिलें व जवळ बसविलें. मग त्यानें वस्त्रालंकारांनीं चंद्रापीडाचा सन्मान करून मोठा आनंद प्रदर्शित केला. तेथून ते दोघे मनोरमाबाई (प्रधानस्त्री) कडे गेले व तिला भेटून चंद्रापीड आपल्या मंदिरांत गेला.

चंद्रापीड दररोज आपल्या पित्याकडे जाऊन त्यानें सांगितलेल्या गोष्टी लक्षांत ठेवीत असे. तो वैशंपायन व इतर राजपुत्र यांजबरोबर अनेक शास्त्रांचे विषयांची चर्चा करी व व्यायाम व मृगया करण्यासही जात असे. [illegible] व

एके दिवशीं सकाळींच कैलास नांवाचा चोपदार [illegible] क सुंदर कन्या [illegible] ऊन घेऊन चंद्रापीडाकडे आला आणि म्हणाला. " राणीसाहेबांनीं सांगितलें आहे [illegible] करीत महाराजांनीं कुलूतराजास जिंकिलें, तेव्हां त्याची ही कन्या बंदी केले[illegible] लोकांत सांपडली. ही अनाथ समजून मीं हिचें मुलीप्रमाणें पालन पोषण केलें.

ही तुझी सेवा करण्यास योग्य समजून तिला तुजकडे पाठंविलें आहे, तर तूं हिचें चांगलें संगोपन करावेंस." असें सांगून तो गेला. त्या दिवसापासून पत्रलेखा नेहमीं चंद्रापीडाच्या सेवेंत तत्पर राहिली.

पुढें काहीं दिवसांनीं चंद्रापीडास यौवराज्याभिषेक करावा असें राजाच्या मनांत येऊन त्यानें सेवकांस अभिषेकाची तयारी करण्यास आज्ञा केली. त्यावेळीं चंद्रापीड शुकनास प्रधानाच्या भेटीस गेला असतां त्यानें त्यास उपदेश केला आहे. तो ह्मणाला:—" बाबा चंद्रापीडा ! तूं शास्त्राध्ययन केलें आहेस, तेव्हां तुला उपदेश करण्यासारखें कांहीं राहिलें आहे असें नाहीं. तथापि मला थोडेंसें सांगणें अवश्य आहे.

संपत्ति, तारुण्य, सौंदर्य आणि अधिकार यांपैकीं एक देखील मनुष्यास उन्मत्त करतें ! मग सर्वच एके ठिकाणीं जमल्यावर काय विचारावें ? याकरितां सावध रहा. तूं सुज्ञ आहेस, तेव्हां तुला फार सांगणें नको. तुझा पिता तुला यौवराज्याभिषेक करणार आहे, त्या उत्सवाचा तूं अनुभव घे; राज्यकारभार नीट चालीव व शत्रूंस नम्र कर. प्रतापानें प्रकाशित होण्याचा हा तुझा समय आहे." इत्यादि उपदेश ऐकून चंद्रापीडास आनंद वाटला व तो शुकनासास विचारून आपले मंदिरीं गेला.

पुढें अभिषेकाचा सुदिन प्राप्त झाला, तेव्हां सर्व तयारी झाली. राजानें अनेक पुण्यतीर्थें आणवून व तीं मंत्रपूत करवून पुत्रास यौवराज्याभिषेक करविला. अभिषेक होतांच जशी एकादी लता एका वृक्षावरून दुसऱ्या वृक्षावर चढून जाते, त्याप्रमाणें तारापीडास न सोडतां राज्यलक्ष्मीनें चंद्रापीडावरही आक्रमण केलें !

चंद्रापीडाची शरीरसंपत्ति अगोदरच उत्तम, त्यांत राजलक्ष्मीच्या कांतीनें त्यावर विशेषच शोभा दिसूं लागली ! सिंहासनावर बसल्यावर त्यानें जमलेल्या सर्व लोकांचा सन्मान करून त्यांना संतुष्ट केलें. इतक्यांत दिग्विजयास निघण्याचा चौघडा वाजूं लागला. तेव्हां चंद्रापीड सिंहासनावरून उठला. त्या वेळीं सर्वांनीं त्रैलोक्यजयकार केला. मग चंद्रापीड राजपुत्रांसह बाहेर पडला.

व सैन्यांतील उत्तम शृंगारलेल्या हत्तीणीवर पत्रलेखा अगोदरच जाऊन बसली होती, त्या हत्तीणीवर चंद्रापीड बसून नगराबाहेर गेला. चंद्रापीडाच्या मुकुटावरील माणकांचें हे घोस सभोवतीं पसरल्यामुळें जशी काय सर्व जगांतील राजलक्ष्मी त्याजकडे येत असल्यानेंच तिच्या पायाचा हा अलिता भूमीस लागला आहे काय असें भासत होतें! बाहेर तर पुष्कळच मांडलिक राजे व सैनिक उभे होते. सेनापतीनें सर्वांचीं नांवें

सांगितल्यावर ते त्यास प्रणाम करून त्याजबरोबर चालूं लागले. हाजारों हत्ती, घोडे, व पायदळ चालत असल्यामुळें हा समुद्राचा लोटच चालला आहे असें भासत होतें. वैशंपायनही हत्तीणीवर बसून चंद्रापीडाबरोबर चालला होता. चतुरंग सैन्यानें पृथ्वी अगदीं गजबजून गेल्यामुळें आणि छत्रें, ध्वज, व भाले यांनीं आकाश व्याप्त झाल्यामुळें तेथें विलक्षण शोभा दिसत होती. धूळ तर इतकी उडाली कीं, तीमुळें सूर्यबिंब अगदीच निस्तेज दिसूं लागलें! तेव्हां सैन्याचा भार सहन न झाल्यामुळें पृथ्वी ब्रह्मदेवास शरणच जात आहे काय असें भासलें! मग वैशंपायन चंद्रापीडास म्हणाला. "ह्या अपरिमित सैन्यामुळें पृथ्वीस खरोखरच कौरव व पांडव यांच्या सैन्याची आठवण होत असेल!" याप्रमाणें ते बोलत चालले. पुढें स्वारी उतरण्याचें ठिकाण येतांच त्या ठिकाणीं सैन्यासह ते उतरले.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीडाची स्वारी पुढें चालली. दररोज नवीन नवीन राजे त्यास येऊन मिळूं लागल्यामुळें त्याचें सैन्य फारच वाढत चाललें. मग शत्रूंचा पराभव करीत व करभार घेत, तो पृथ्वी जिंकीत चालला. त्यानें तीन वर्षांत बहुतेक पृथ्वी जिंकली. मग आपलें सैन्य फारच थकलें होतें म्हणून तो विश्रांति घेण्याकरितां कैलासपर्वताजवळ तळ देऊन राहिला.

एके दिवशीं चंद्रापीड इंद्रायुधावर बसून मृगया करीत असतां तेथील पर्वताच्या शिखरावरून खालीं उतरलेलें एक किन्नरांचें जोडपें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यास त्याचें मोठें कौतुक वाटून तो त्याचे मागें लागला. मग त्याचा पाठलाग करीत चालला असतां तें भिऊन पर्वतावर चढून एकाएकीं दिसेनासें झालें! तेव्हां तो इकडे तिकडे पाहूं लागला तों आपण कोणीकडे आलों हें त्यास कांहींच कळेना. मग तो आपल्याशीं बोलूं लागला, तो म्हणाला— "काय पहा मीं किती वेडेपणा केला हा! पृथ्वी जिंकण्याचें काम पुरें न करतां आपले लोक सोडून मी मृगयेच्या नादानें कोणीकडे येऊन पडलों! येथें कोणी मनुष्य दिसत नसल्यामुळें सुवर्णपुरचा रस्ता तरी कोणास पुसावा? सुवर्णपुर हें उत्तर देशाच्या सीमेवर आहे, याकरितां आतां तिकडे जावें हें बरें." इतक्यांत त्याचे मनांत आलें कीं, ऐन दोन प्रहर भरले असल्यामुळें ऊन फारच कडक पडलें आहे, व इंद्रायुधही फार थकला आहे, याकरितां यास कांहीं वेळ चरूं द्यावें व पाणी पाजावें आणि आपणही स्नान करून उदक प्राशन करावें. नंतर ऊन कमी झालें म्हणजे परत जावें. असा विचार करून तो उदकाचा शोध करीत अच्छोदसरोवराकडे गेला.

तें सरोवर फारच विस्तीर्ण असून सुगंधि व शीतल जलानें परिपूर्ण भरलें

होतें. त्यांत अनेक कमळें प्रफुल्लित झालीं होतीं व त्यांवर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. अनेक वृक्ष व लता यांनीं त्या सरोवराचे आसमंताद्भागचा प्रदेश अगदीं हिरवागार दिसत होता. अनेक प्रकारचे पक्षी त्या ठिकाणीं विहार करीत होते. असें सरोवर पाहतांच चंद्रापीडाचे सर्व श्रम दूर झाले. मग तो आपल्या मनांत म्हणाला, किन्नराचे मार्गे लागल्यामुळें हें सरोवर माझ्या दृष्टीस पडलें, व त्यामुळें झालेल्या इतक्या श्रमाचें सार्थक्य झालें. ह्या सरोवराचें उदकही किती गोड आहे म्हणून सांगावें ! असें अमृततुल्य उदक असतां ब्रह्मदेवानें आणखी अमृत कशाकरितां उत्पन्न केलें कोण जाणे ! मग त्या सरोवराचे दक्षिण तीरा वर जाऊन त्यानें घोडयाचें खोगीर काढलें. मग घोडयानें जमिनीवर लोळून हिरवें गवत खालुयावर त्यानें त्यास पाणी पाजलें व आपणही स्नान करून उदक प्राशन केलें. मग तो एका लतामंडपाखालीं शिलातलावर स्वस्थ पडला असतां इतक्यांत उत्तरेकडून गायनाचा सूर त्याचे कानीं आला. तेव्हां अशा शून्य अरण्यांत गायनाचा सूर कोठला ? म्हणून त्यास फारच नवल वाटलें. आणि हा सूर कोठून येतो आहे हें पहावें, या हेतूनें तो इंद्रायुधावर बसून त्या दिशेकडे चालूं लागला. पुढें नादलुब्ध हरणें धांवत चाललीं होतीं, त्यामुळें तीं त्यास वाटच दाखवीत चाललीं आहेत कीं काय असें भासत होतें ! वाटेनें अनेक प्रकारच्या पुष्पांचा मधुर सुवास सुटला होता. भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. शीतल व सुगंध वायु वाहत असल्यामुळें मनास फार आनंद होत होता. हारीत, कोकिळ, चकोर इत्यादि पक्ष्यांचे मधुर शब्द ऐकूं येत होते. शेंकडों राघू व वानर झाडांवरून फळें खात बसले होते. मयूरांचे थव्यांच्या थवे दृष्टीस पडत होते. अशा प्रकारची शोभा तो पहात चालला असतां एक शुभ्र देवालय त्याचे दृष्टीस पडलें. त्या ठिकाणीं केतकीचीं बनें प्रफुल्लित झालीं होतीं. त्यांतील परागानें चंद्रापीडाचें अंग शुभ्र झाल्यामुळें शंकराच्या दर्शनाकरितां हा भस्म लावूनच चालला आहे काय असें भासलें ! मग तो घोडयावरून उतरून देवालयांत गेला. त्या ठिकाणीं महादेवाचें लिंग त्याचे दृष्टीस पडलें. त्याच्या समोर शंकराची आराधना करीत असलेली एक प्रौढ कन्या त्याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां शंकरास प्रसन्न करण्याकरितां ही रतिच तप करीत आहे कीं काय असें त्यास वाटलें ! तिची मूर्ति शिवलिंगांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळें ही शिवसारुप्यच पावली काय असें वाटत होतें ! ती तारुण्यभरांत होती तरी निर्विकार दिसत होती. ती वीणा वाजवीत शिवगुणानुवर्णन करीत होती, त्यामुळें ही साक्षात् गंधर्वविद्याच शंकराची आराधना करीत आहे काय असें भासत होतें !

चंद्रापीडानें शंकरास नमन केल्यावर तो विस्मय पावून आपल्या मनांत ह्मणाला, काय ज्या कधीं स्वप्नीं सुद्धां आल्या नाहींत अशा अतर्क्य गोष्टी पहा कशा जमून आल्या ह्या ! तर आतां ही दिव्य स्त्री जर गुप्त होणार नाहीं तर 'तूं कोण व या वयांत अशी वृत्ति धारण करण्याचें कारण काय ?' असें मी तिला विचारीन. मग, तो तिचें गाणें संपण्याची वाट पहात उभा राहिला. कांहीं वेळानें गाणें संपून तिनें महादेवास नमस्कार करून प्रार्थना केली, व ती तेथून उठून मंडपांत आली, तों तेथे चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडला. मग ती त्यास ह्मणाली, अशा थोर पुरुषाचें इकडे येणें कशाकरतां झालें असेल तें असो ! तर आतां उठावें व मजबरोबर येऊन अतिथिसत्कार स्वीकारावा. तेव्हां चंद्रापीडानें अति नम्रतेनें तिच्या म्हणण्याचा स्वीकार केला व तो तिच्या मागून लीनतेनें चालला. पुढें कांहीं अंतरावर एक गुहा त्याचे दृष्टीस पडली. तिच्या पुढें वृक्ष व लता यांची फार दाटी होती. स्वच्छ उदकाचे प्रवाह गुहेजवळ पडत असल्यामुळें ती वर्फानें आच्छादित झाल्यासारखी दिसत होती. त्या कन्येनें गुहेंत जाऊन आपली वीणा ठेवली. मग द्रोणानें झऱ्यांतील उदक घेऊन ती चंद्रापीडास अर्घ्य अर्पण करण्यास आली. तेव्हां तो म्हणाला, "एवढा सत्कार कशाला पाहिजे ? आपल्या सारख्याच्या दर्शनानेंच मी धन्य आहें." असें त्यानें म्हटलें तरी तिनें त्याचें पूजन केलें. त्यानेंही नम्रपणानें त्याचा स्वीकार केला. चंद्रापीडाचें आदरातिथ्य केल्यावर ती जवळच दुसऱ्या शिलेवर बसली. थोडें भाषण झाल्यावर तिनें हातांत भिक्षा-पात्र घेऊन फलवृक्षांकडे जातांच आपोआप पडत असलेल्या फळांनीं तिचें भिक्षा-पात्र भरलें ! मग तीं फळें तिनें त्यास परमादरानें अर्पण केलीं. तें पाहून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, तपःसामर्थ्यास दुष्प्राप म्हणून कांहींच नाहीं ! पहा, अचेतन वृक्ष देखील हिला फळें अर्पण करितात! मग तीं मधुर फळें भक्षण करून व उदक प्राशन करून तो पुनः शिलेवर जाऊन बसला. त्या कन्येनेंही फलाहार करून ती तेथें दुसऱ्या शिलेवर येऊन बसली. मग तो तीस म्हणाला " आपण अनुग्रह केल्यामुळें मला विचारावेसें वाटत आहे, तर कांहीं प्रतिबंध नसेल तर आपला सर्व वृत्तांत सांगण्याची कृपा करावी. देव, ऋषि, गंधर्व यांपैकीं कोणत्या कुळास भगवतीनें भूषित केलें आहे ? तारुण्यांत अशा विरक्ततेचें कारण काय ? हें समजण्यास फार उत्कंठा वाटत आहे. " असें त्याचें भाषण ऐकतांच तिच्या नेत्रांवाटें अश्रूचे लोट वाहूं लागले. तें पाहून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें, काय कर्मभोगानें कोणासच सोडलें नाहीं ! मग ती मोठ्यानें सुस्कारा टाकून म्हणाली,

" महाराज ! मज मंदभागिनीचें वर्तमान ऐकण्याची आपणास इच्छा आहे तर सांगतें ऐकावें:—

देवलोकीं अप्सरांची चवदा कुळें आहेत. दक्षप्रजापतीच्या मुलींत मुनि व अरिष्ठा अशा दोन कन्या होत्या. मुनीला चित्रसेनादि पुत्र झाल्यावर सोळावा चित्ररथ झाला. पुढें इंद्राचें व त्याचें मित्रत्व होऊन त्यास सर्व गंधर्वाधिपत्य मिळालें. त्याचें राहण्याचें ठिकाण येथून जवळच हेमकूट पर्वतावर आहे. दुसरी कन्या अरिष्ठा. हिला सात पुत्र झाले. त्यांत वडील पुत्र हंस होय. त्याला चित्ररथानें दुसऱ्या कुळाच्या राज्यपदीं बसविलें. तोही तेथेंच राहतो. चंद्रकुळापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुळांत गौरी नांवाची कन्या उत्पन्न झाली. तिचा हंसाने स्वीकार केला. मदनाच्या योगानें जशी रति, त्याप्रमाणें हंसाच्या योगानें ती फारच आनंद पावली. व्या थोर स्त्रीपुरुषांच्या पोटीं हजारो दुःखें भोगणारी मी एकटी करंटी कारटी उत्पन्न झालें! माझ्या पित्यास दुसरें मूल नसल्यामुळें माझ्या जन्मकाळीं त्यानें मोठा उत्सव केला व माझें महाश्वेता असें नांव ठेविलें. पुढें सुखदुःखाचें खरें स्वरूप ज्यांत समजत नाहीं असें लहानपण जाऊन तारुण्यावस्था प्राप्त झाली.

नंतर वसंतऋतूच्या दिवसांत एके दिवशीं मी आपल्या आईबरोबर ह्याच अच्छोद सरोवरावर स्नानाकरितां आलें. त्या वेळीं सरोवरांतील कमलें प्रफुल्लित झाल्यामुळें ह्या ठिकाणीं फारच शोभा दिसत होती ! जिकडे तिकडे मोहोर आल्यामुळें आंब्यांचीं झाडें अगदीं वांकलीं होतीं. जागजागीं फुलांचे ढीग पडले होते ! अनेक सुवासिक पुष्पें प्रफुल्लित झालीं होतीं व त्यांचे पराग पडले होते त्यांत राजहंस पक्षी क्रीडा करीत होते. मंद, सुगंध व शीतल वायु वाहत होता. अशी अपूर्व शोभा पाहून माझें मन मोहित झालें व मी आपल्या सखीसह ह्या वनांत आनंदानें हिंडू लागलें. पुढें एकाएकी वायूच्या झुळकेबरोबर फारच मनोहर सुवास आला. त्या सुगंधापुढें सर्व सुवास मला तुच्छ वाटले. मी डोळे मिटून मोठ्या आनंदानें तो सुवास घेत उभी राहिले. व तो कोठून आला म्हणून शोध करूं लागलें तों भ्रमरीप्रमाणें आकर्षिलेली अशी मी इकडे तिकडे पाहूं लागलें, तों ह्याच सरोवरावर मित्रासह स्नानाकरितां आलेला एक दिव्याकृति तरुण ऋषिकुमार माझ्या दृष्टीस पडला. तेव्हां हा मूर्तिमंत वसंतच, आहे कां हा मित्रास भेटण्या करिता मदनच आला आहे, असा तो मला दिसला ! त्याच्या कर्णावर एक पुष्पगुच्छ होता. पुर्वी कधीं न पाहिलेला असा तो पुष्पगुच्छ पाहून, जो मनोहर सुवास आला तो ह्याचाच असें मला वाटलें.त्या ऋषिकुमारास पाहिल्यावर "अतिसौंदर्य निर्माण करणाऱ्या विधात्याचें किती

तरी हें कौशल्य ! सर्व त्रैलोक्यांत सुंदर जो मदन त्यालाही मागें सारणारा असा हा पुतळा त्यानें उत्पन्न केला आहे!"याप्रमाणें माझ्या मनांत येत आहे तो पुष्परसानें पराधीन झालेल्या भ्रमरीप्रमाणें तारुण्यांत उत्पन्न झालेल्या मदनविकारानें मला पराधीन केलें ! त्या कुमाराकडे मी पहात असतां जसें काय दृष्टीनें त्याचें प्राशनच करतें आहें किंवा त्याच्या शरीरांत प्रवेशच करते आहें अथवा हृदयांत मला जागा द्यावी म्हणून प्रार्थनाच करतें आहें ! अशी माझी स्थिति झाली. तेव्हां काय हे कुळीन कुमारीस कलंक लावणारें नीच कर्म मीं आरंभिलें आहे असें जाणत असूनही मी आपल्या स्वाधीन राहिलें नाहीं ! आणि जशीकाय इंद्रियांनीं पुढें ओढीत नेलेली व मदनानें मागून लोटलेली अशी मी पुढें गेलें! माझ्या सर्वांगास डवडव घाम सुटला व त्याने जशी काय माझी लज्जा धुऊनच टाकली! तेव्हां माझ्या मनांत आलें, ऋषिकुमारावर प्रीति बसविणाऱ्या कामदेवानें हें कांहीं बरें केले नाही ! किंवा बायकांची जातच वेडी म्हणावयाची ! तिला कोठें प्रीति करावी आणि कोठें न करावी हें कांहींच समजत नाहीं ! हें कडकडीत तप कोणीकडे आणि ह्या मदनाच्या चेष्टा कोणीकडे ! याच्या दृष्टीस माझे हे ढंग पडले तर हा मला शापून भस्म करून टाकील ! तर आतां जोंपर्यंत मी शुद्धीवर आहे तोंपर्यंत येथून झट्दिशीं निघून जावें हें बरें. नंतर असें मनांत आलें कीं, ऋषि हे वंद्य आहेत, याकरितां त्यांस वंदन केल्याखेरीज जाणें हें ही योग्य नाहीं. मग मी पुढें होऊन त्यास नमस्कार केला. त्या वेळीं मदनाच्या अमोघ सामर्थ्यानें त्याची ही वृत्ति चंचळ झालेली दिसली ! त्याच्याही अंगावर रोमांच उभे राहिले, त्याच्या हातांतील स्फटिकाची माळ थरथर कांपूं लागली, व तो एकसारखा टक लावून मजकडे पाहूं लागला ! तेव्हां तर माझी जी अवस्था झाली ती तर सांगतां येत नाहीं. मग त्याज बरोबर त्याचा एक मित्र होता त्या जवळ मी गेलें आणि त्यास नमस्कार करून म्हणालें, महाराज, ह्या आपल्या मित्राचे नांव काय ? व याच्या कानावर पुष्पगुच्छ आहे हा कोणत्या वृक्षाचा आहे ? याचा सुगंध फारच अप्रतिम आहे !

तो म्हणाला, ' तुला या गोष्टींचें काय करावयाचें आहे ? तथापि तुला मोठें कौतुक वाटत आहे तर सांगतों ऐक.--देव लोकीं श्वेत केतु ऋषि आहेत. ते एके दिवशीं स्नान करण्याकरितां गंगेवर गेले असतां कमलवनांत राहणाऱ्या लक्ष्मीनें त्यास पाहिलें. त्याबरोबर तिला कामविकार होऊन एक कुमार उत्पन्न झाला. तो तिनें त्या ऋषीस अर्पण करून याचें पालन करावें असें म्हटलें. तेव्हां ऋषीनें दिव्य दृष्टीनें सर्व लक्षांत आणून कमलवनांत त्याची उत्पत्ति झाल्यामुळें त्याचें पुंडरीक असें नांव ठेविलें. व त्याजकडून विद्याभ्यास करविला. तोच हा पुंडरीक ! आतां याच्या कर्णावर जो

पुष्पगुच्छ आहे तो कल्पवृक्षाचा आहे. नंतर आम्ही नंदनवनाजवळून ह्या सरोवराकडे येत असतां मार्गांत वसंत लक्ष्मीसह नंदनवनदेवता त्या ठिकाणीं फिरत होती. तिनें हा पुष्पगुच्छ आणून माझ्या मित्रास म्हटलें, अतिसुंदर अशा या रूपास हा पुष्पगुच्छ अनुरूप आहे; या करितां याचा स्वीकार करावा ! अशी आपल्या रूपाची स्तुति ऐकून हा लज्जित होऊन तसाच पुढें चालता. तेव्हां मी यास म्हटलें, सख्या, हा पुष्पगुच्छ घेण्यास काय दोष आहे ? मग मी तिच्यापासून तो घेऊन याच्या कानावर ठेवला ! ”

याप्रमाणें आमचें बोलणें चाललें असतां तो ऋषिकुमार हासून म्हणाला, “ हे कौतुकवाति ! तुला या पुष्पगुच्छाचें मोठें कौतुक वाटत असेल तर हा घे तुला. ” असें म्हणून त्यानें तो माझ्या कानावर ठेवला. त्याचा हस्तस्पर्श होतांच माझी जी अवस्था झाली ती सांगतां येत नाहीं ! माझ्या गालाच्या स्पर्शसुखानें त्याचीही तशीच अवस्था होऊन लज्जेबरोबर त्याची रुद्राक्षमाळ ही गळून पडली ! त्या बरोबर मी मध्येंच तिला झेलून आपले गळ्यांत घातली ! हें त्याला समजलें सुद्धां नाहीं ! इतक्यांत माझी दासी येऊन मला म्हणाली, “आईसाहेबांचें अंगधुणें होऊन घरीं जावयाची वेळ झाली, याकरितां लवकर चला. ” अशा तिच्या भाषणानें ऋषिकुमाराच्या लावण्यामृतांत गढलेली मी आपली दृष्टि बळेंच काढून स्नानास जाण्यास निघालें ! तेव्हां त्या ऋषिकुमाराचें अगदींच धैर्य गळालें, तें पाहून त्याचा मित्र म्हणाला, “अज्ञान जनांच्या मार्गानें जाणें तुला योग्य नाहीं. अरे ! तें तुझें ज्ञान, तो तुझा निग्रह, तो गुरूंचा उपदेश, हें सर्वच कसें फुकट गेलें ! अरे ! तुला नकळत ही मुलगी तुझी माळ व तिजबरोबर तुझे मनही घेऊन चालली, हें तुला समजलें सुद्धा नाहीं आं ? अजून तरी तें आवरून धर. ” असें भाषण ऐकून तो सलज्ज होऊन म्हणाला, “ कापिंजला ! तू भलतीच काय कल्पना करतोस ! या उनाड मुलीचा दांडगेपणा मी कधींही सहन करणार नाहीं ! ” मग बळेंच रागावल्यासारखें करून तो म्हणाला, “ हे उद्धटमुली ! माझी माळ दिल्याखेरीज जाशील तर खबरदार ! मग मी गडबडीनें आपल्या गळ्यांतील मोत्यांची माळ काढून “ ही घ्या आपली माळ ! ” असें म्हणून त्याचे गळ्यांत घातली व मी तेथून निघून गेलें; तरी माझें सर्व लक्ष त्याजकडे लागलें होतेंच. घरीं गेल्यावर मला कांहीं सुचेनासें झालें. मग हें कोणाला सांगावे ! कोण याचा परिहार करील ? अशी मला चिंता पडली. मग मी एकटीच खिडकींत बसून ज्यादिशेकडे तो ऋषिकुमार दृष्टीस पडला होता तिकडे वेड्यासारखी पहात बसलें. त्याच्या खेरीज मला दुसरें कांहीं गोड वाटेनासें झालें !

माझी दासी तरलिका बऱ्याच वेळानें माझ्या मागून आली. ती माझी अवस्था पाहून म्हणाली, बाईसाहेब ! तुम्हाला एक गोष्ट सांगतें ऐका,–तो ऋषिकुमार आपल्या सोबत्याची नजर चुकवून माझ्या मागें आला आणि त्यानें मला तुमचें नांव, ठिकाण वगैरे सर्व विचारलें, मीही सर्व त्यास सांगितलें. मग तो म्हणाला, ' मी तुला एकादी गोष्ट सांगितली तर ती तूं करशील ? ' मीं म्हटलें ' होय महाराज! आपल्या सारख्यांचें दर्शन देखील दुर्लभ, मग आज्ञा तर कोठली ? याकरितां आपण मनांत किंतू न धरतां खुशाल सांगावें !' मग त्यानें तमालपत्रांचा रस काढून वल्कलाच्या पट्टीवर कांहीं मजकूर लिहून मजजवळ देऊन म्हणाला, ' तुझी यजमानीन एकांतीं असतां ही पत्रिका तूं तिला दे.' असें तरलिकेचें भाषण ऐकतांच मला मोठाच आनंद झाला. व ती पत्रिका घेऊन पाहूं लागलें तों तींत " माझें पंचप्राण तूं हिरावून नेलेस ! " अशा अर्थाची आर्या लिहिलेली होती. ती पाहून मी मदनविकारानें अधिकच वेड्यासारखी झालें. व मजपेक्षां माझी दासी तरलिका धन्य आहे ! असें समजून तिजबरोबर त्या ऋषिकुमाराच्या गोष्टी बोलत बसलें !

संध्याकाळच्या वेळेस माझी एक दासी येऊन मला म्हणाली, बाईसाहेब " एक ऋषिकुमार दारापाशीं येऊन उभा आहे व रुद्राक्षमाला मागण्याकरितां आलों आहें असें सांगतो आहे." हें ऐकतांच तोच ऋषिकुमार आला ! असें मला वाटून मला फारच आनंद झाला व मी त्याला लवकर घेऊन येण्यास सांगून उत्कंठेनें वाट पहात बसलें ! इतक्यांत अत्यंत खिन्न झालेला त्याचा मित्र माझे दृष्टीस पडला. मग मीं त्यास नमस्कार करून आसनावर बसविलें. तेव्हां तो साशंक झालेला पाहून मीं प्रार्थना केली, " महाराज, आपणास जें काय बोलावयाचें असेल तें खुशाल बोलावें. " मग तो सुस्कारा टाकून म्हणाला, " काय सांगावें ! कंदमूलफलें खाऊन शांतपणानें तपश्चर्येंत काळ घालविणें कोणीकडे, आणि विषयोपभोगानें मलिन अशी कुवासना कोणीकडे ? परंतु दैवानें पहा काय विटंबना मांडिली आहे ती ! परंतु यास उपाय नाहीं ! मित्राचें प्राणरक्षण होण्याकरितां सांगणें भाग आहे. तूं तेथून निघून आल्यावर माझ्या मित्राची जी मदनानें दुर्दशा केली ती सांगतां येत नाहीं. मी त्याला रागे भरून पाहिलें, पुष्कळ उपदेश करून पाहिला, सर्व उपाय केले. परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं कामपीडेनें त्याची प्राणांतक अवस्था पाहून तुजकडे आलों आहें. तर अशा प्रसंगास व अशा प्रेमास जें उचित तें तूं करावें. अधिक सांगण्यास मला कांहीं सुचत नाहीं ! असें बोलून तो माझ्या तोंडाकडे पहात बसला.

असें त्याचें भाषण ऐकून मी आनंद रसांत बुडाल्यासारखी झालें व मदनानें हा मजवर मोठाच अनुग्रह केला असें मी समजलें!

इतक्यांत एक दासी येऊन म्हणाली "आपली प्रकृति नीट नसल्याचें समजल्यामुळें राणीसाहेब आपल्या समाचारास येत आहेत." असें तिचें भाषण ऐकतांच कपिंजल उठला व "माझ्या मित्राचें रक्षण कर, सूर्यास्ताची वेळ झाली याकरितां मी आतां जातों." असें बोलून माझ्या उत्तराची वाट न पाहतां तो गडबडीनें निघून गेला.

मग माझी आई येऊन व कांहींवेळ मजजवळ बसून माझा समाचार घेऊन निघून गेली. ती काय बोलली तिकडे माझें मुळींच लक्ष नव्हतें. नंतर संध्याकाळ झाला तेव्हां मी तरलिकेस म्हटलें. "तरलिके, माझें हृदय फारच व्याकुळ झालें आहे. तर अशा वेळेस मीं काय करावें तें मला सांग तरी बाई! कपिंजलानें काय सांगितलें तें तूं ऐकिलेसच, तर आतां मर्यादा, कुल, शील, यांकडे लक्ष देऊन येथेंच रहावें तर ऋषिवधाचें पाप माझ्या माथीं बसेल." असें बोलत आहे तों इतक्यांत चंद्रोदय झाला. त्यामुळें नवज्वरानें तप्त झालेल्यावर जसा अंगार वर्षाव, तसा मेला हा चंद्र मला वाटूं लागला! मला मूर्च्छा येऊन मी तरलिकेच्या मांडीवर पडलें असतां मी मदनाच्या हातांतच सांपडलें असें मला वाटलें! माझी तशी अवस्था पाहून तरलिका फारच घाबरली. मग तिनें चंदनाची उटी तयार करून माझ्या अंगास लावली व ती ताडाच्या पंख्यानें वारा घालीत बसली. मग मी सावध झालें असें पाहून तरलिका माझ्या पायां पडून म्हणाली, " बाईसाहेब! आतां कोठवर लज्जा व मर्यादा धरतां? मला आज्ञा करा म्हणजे तुमचे वल्लभास मी घेऊन येतें. किंवा तुम्हींच त्याजकडे चला!" मी म्हटलें, " बाई तरलिके! लज्जा व मर्यादा यांना नाहींसे करणारा हा मेला मदनमित्र चंद्र मला प्रियाकडे किंवा मृत्यूकडे नेण्याकरितां आलाच आहे. तर चल बाई! जीव आहे तोपर्यंत मजकरितां दुःख भोगणाऱ्या प्रियजनास भेटूं तरी एकदाचें! असें बोलून मी मोठ्या कष्टानें उभी राहिलें, व जाण्यास तयार झालें. इतक्यांत माझा उजवा डोळा लवला. तेव्हां माझ्या मनांत धस्स झालें आणि मी अधिकच घाबरलें!

मग मी बरोबर सुगंधिपुष्पें, तांबूल व उटीचें साहित्य घेऊन तरलिके बरोबर चाललें. माझ्या गळ्यांत रुद्राक्षमाला होती ती तशीच होती व कानावर पुष्पगुच्छ होता तोही तसाच होता. मी आपल्या अंगावरून तांबडे वस्त्र गुंडाळून कोणासही दिसू न देतां आपल्या मंदिरांतून निघून प्रमदवनाच्या मागच्या दारानें बाहेर पडलें आणि

झपाट्यानें चालले. तरलिकेवांचून दुसरे कोणी मजबरोबर नाहीं असें पाहून मी आपल्या मनांत म्हटलें, " प्रियाकडे उत्कंठेनें जाणाऱ्या स्त्रीस सेवकाचें कांहीं प्रयोजन लागत नाहीं ! या वेळेस दुसरेच सेवक बरोबर येण्यास तयार असतात! जसा काय मेला मदन सज्ज होऊन मजपुढें चालतच आहे ! तसाच हा मेला चंद्रही आपल्या करानें (हस्तानें) माझा हात धरून जसा काय मला प्रियाकडे नेतच आहे ! उत्कंठा दासी ही मजबरोबर चालतच आहे, असें वाटलें !

मग तरलिकेबरोबर बोलत त्या स्थळाजवळ गेलें, तों दुरून रोदनाचा स्वर माझ्या कानीं पडला. पूर्वी माझा डोळा लवला होताच, त्यामुळें माझ्या पोटांत अधिकच धडकी भरली. मग तशीच लगबगीनें पुढें गेलें तों रोदनयुक्त करुणस्वर माझे कानीं पडला. तो असा—"हाय हाय ! मी सर्वस्वीं बुडालों ! अरे दुरात्म्या मदन-पिशाचा ! हें काय तूं केलें ? अगे दुष्टे महाश्वेते ! असें यानें तुझें काय केलें होतें? अरे दुष्टा चंद्रा ! तूं आतां कृतार्थ झालास ! अरे सख्या पुंडरिका ! माझी वाट तरी पहा ! आतां तुझें मज विषयींचें प्रेम कोठें गेलें ?" अशा प्रकारचा कापिंजलाचा विलाप माझ्या कानीं पडला.

तो ऐकून माझ्या जिवांत जीव नाहींसा होऊन मी मोठ्यानें किंकाळी फोडली. मग जसें काय कोणी मला उचलूनच नेत आहे, अशा रीतीनें मी धांवत धांवत त्या ठिकाणीं गेलें. तों त्या ठिकाणीं पुष्पशय्येवर निश्चेष्ट पडलेला पुंडरीक माझ्या पापिणीच्या दृष्टीस पडला !

त्या वेळीं माझ्या डोळ्यापुढें अंधारी येऊन पाताळांत पडल्यासारखें मला झालें! आणि मी आलें कोणीकडे व हें काय आहे? हें मला कांहींच समजेनासें झालें. माझे प्राण त्या वेळेसच निघून जावे, परंतु तसें कोठून होणार ! पुढें कांहीं वेळानें मूर्छा गेल्यावर अग्नींत पडल्यासारखें मला झालें. माझा प्रिय गेला आणि मी कशी जीवंत राहिलें ? हा नाथा! मला एकटीला टाकून तुम्ही कसे गेला ? झा तरलिकेला पुसून पहा बरें ! एकच दिवस पण सहस्रयुगासारखा मीं घालविला ! तर प्रसन्न व्हा, आणि एकवेळ तरी मजशीं बोलून माझे मनोरथ परिपूर्ण करा. मी तुमच्या-वर अनुरक्त झालेली अनाथ दासी आहें, याकरितां मजवर दया करा ! हाय हाय ! मी मंदभागिनी सर्वस्वी बुडालें ! " याप्रमाणें भूतसंचार झाल्यासारखी होऊन मी पुष्कळ विलाप केला. माझ्या डोळ्यावाटें पाण्याचे लोट चालल्यामुळें माझेंच पाणी होतें कीं काय असें मला वाटलें ! मग पुंडरीकाच्या शरीरास हालवून म्हणालें, "नाथा ! तुम्ही मोठे निर्दय आहां हो ! इतका मी शोक करीत आहें तरी तुम्हांस माझी कांहींच कशी दया येत नाहीं ?" त्याच्या गळ्यांत मोत्याची माळ

पाहून मी म्हटलें, " कायगे मुक्तावळि ! तूं मोठी चांडाळीण आहेस ! माझी तूं जवळ असतां मी येईपर्यंत यांचे प्राण कसे राखले नाहींस ? भगवन् कपिंजला ! प्रसन्न व्हा, आणि पुंडरीक जीवंत होईल असें करा. " असें बोलून पटापट त्याच्या पायां पडूं लागलें.

याप्रमाणें अतिदुःखकारक वर्तमान सांगत असतां महाश्वेतेस मूर्छा आली. तेव्हां चंद्रापीडानें वारा घालून तीस सावध केलें. मग तो तीस म्हणाला, " ज्या पाप्यानें तुमचा दुःखाग्नि पेटविला, या करितां आतां सांगण्याचें पुरें करावें. आतां मळाही तें ऐकवत नाहीं ! "

ती म्हणाली, " महाराज ! ज्या भयंकर रात्रीं देखील जी राहिली, तिला आतां काय व्हावयाचें आहे ? जें सांगितलें, त्याहून अधिक कष्टकारक असें सांगण्याचें तरी आतां काय उरलें आहे? आतां हें भारभूत शरीर राखून ठेवण्यास काय कारण झालें तें सांगतें ऐका. त्या समयीं मीं मरणाचा निश्चय करून तरलिकेस म्हटलें, बाई तरलिके, मी आतां रडूं तरी कोठवर ? काष्ठें आणून चिता तयार कर; प्राणनाथाच्या मागून मला लवकर गेलें पाहिजे ! " इतक्यांत चंद्रमंडळांतून एक पुरुष उतरला आणि पुंडरीकास उचलून घेऊन चालला, त्या वेळीं तो म्हणाला, " वत्से महाश्वेते, तूं प्राण सोडूं नकोस, फिरून तुझा याच्याशीं समागम होईल. " असें आश्वासन देऊन तो आकाशांत गेला. तेव्हां मी चकित होऊन वेड्यासारखी झालें व हें आहे तरी काय ? असें कपिंजलास विचारूं लागलें.

कपिंजल तर मला उत्तर न देतां गडबडीनें उठला व कंबर बांधीत, " अरे दुष्टा काळा, माझ्या मित्राला घेऊन तूं कोठें चाललास ! " असें म्हणत तोही आकाशांत उडून गेला !

असा प्रकार घडल्यानंतर पुढें काय करावें आणि काय न करावें, याविषयीं मला सुचेनासें झालें. मग मी तरलिकेस म्हटलें, "तरलिके, तुला तरी हें समजलें काय?" तरलिका थरथर कांपत म्हणाली, "बाईसाहेब! मला पापिणीला हें कोठून समजणार? परंतु हें मोठें आश्चर्य झालें खरें ! तो पुरुष तर देवासारखा दिसत होता, तो खोटें कशाला बोलेल ? कपिंजल ऋषि त्याचे मागोमाग गेला आहेच; तो परत आल्यावर आपणास सर्व वर्तमान कळेल, तोपर्यंत जीव धारण करावा. " असें बोलून ती पटांपटां माझ्या पायां पडूं लागली. मला तिचें बोलणें खरें वाटलें त्यामुळें व कपिंजल परत येऊन सर्व सांगेल या आशेनें मीं प्राणत्याग केला नाहीं. नंतर प्रातःकाल झाला, तेव्हां येथेंच तप करीत काळ घालवावा, असा विचार मनांत

आला. मग आईबाप आप्तमित्र या सर्वांचा त्याग करून येथेंच शंकराचें आराधन करीत राहिलें.

दुसरे दिवशीं माझे आईबाप माझा शोध करीत येथें आलें व त्यांनीं मीं घरीं चलावें म्हणून पराकाष्ठा केली. कांहीं दिवस ते येथें राहिले व शेवटीं निराश होऊन परत गेले. इतकें बोलून ती पुनः खिन्न होऊन बसली.

मग चंद्रापीड म्हणाला, " जी स्वाधीनची गोष्ट नाहीं तिला काय करावयाचें ? आपण आपल्या प्रियाकरतां आप्तमित्र, सर्व ऐश्वर्य व सुख, यांचा ही त्याग केला, हें काय थोडें झालें ? दुःख सहन होत नाहीं म्हणून प्राणत्याग करणें हें कांहीं उचित नाहीं. अशानें कांहीं धर्म होत नाहीं, किंवा प्रिय आप्ताची भेट होत नाहीं. आत्मघात करण्याच्या पातकानें मात्र तो प्राणी उलटा बद्ध होतो. जीवंत राहिल्यानें मृताच्या उद्देशानें जलांजलि, पिंडदान वगैरे सत्कर्में तरी घडतात. पहा, शंकरानें मदन दग्ध केला असतां रतीनें प्राणत्याग केला नाहीं. पांडुराजाची स्त्री कुंती हिनेंही प्राण त्याग केला नाहीं. अभिमन्युची स्त्री उत्तरा हिनेंही तसें केलें नाहीं. अशी अनेक उदाहरणें आहेत. त्यांत आपणास प्रिय समागमाची आशा मुळींच नाहीं, असेंही नाहीं. या दिव्य पुरुषास उगीच मिथ्या बोलण्याचें काय कारण ? इत्यादि प्रकारें बोलून चंद्रापीडानें महाश्वेतेचें शांतवन केलें !

संध्याकाळ झाली, तेव्हां महाश्वेता जपादि कर्में करण्यास गेली. चंद्रापीडही संध्योपासनादि कर्में करण्यास झऱ्यावर गेला. कांहीं वेळानें पुन्हां ते दोघे आपापल्या जाग्यावर येऊन बसले.

महाश्वेतेच्या वृत्तांतावरून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, मदन मोठा दुर्धर आहे. त्याच्या तडाक्यांत सांपडलेले थोर थोर देखील जिवास मुकतात !

मग तो महाश्वेतेस म्हणाला, " आपल्या दुःखाची भागीदारीण तरलिका कोठें आहे ? " ती म्हणाली, "महाराज ! चित्ररथ गंधर्वाविषयीं मागें मीं सांगितलेंच आहे. त्या चित्ररथाची स्त्री मादिरा होय. त्या दोघांना अतिसुंदर अशी एक कन्या आहे. तिचें नांव कादंबरी. ती आपल्या आईबापांची व सर्व गंधर्वाची फार लाडकी आहे. लहानपणापासून माझें तिजवर व तिचें मजवर फार प्रेम ! आम्हां दोघींना एकमेकींवांचून क्षणभरही करमत नसे. पुढें माझें असें दुःखकारक वर्तमान कादंबरीस समजतांच तिनेंही निश्चय केला आहे कीं, महाश्वेता दुःखी आहे तोंपर्यंत मलाही विवाह करावयाचा नाहीं, माझा पिता बळेंच मला कोणास देईल तर मी आपला जीव ठेवणार नाहीं !" हा कन्येचा निश्चय समजला, तेव्हां तिच्या आईबापांस मोठीच काळजी पडली. मग त्यांनीं मला

निरोप पाठविला कीं, " महाश्वेते ! तुझ्या दुःखानें आम्ही अगोदरच दग्ध झालों आहों, आणि त्यांत आणखीही दुसरें असें संकट प्राप्त झालें आहे. याकरितां तूं कसेंही करून कादंबरीची समजूत घालून आम्हांस या संकटांतून सोडीव. " नंतर मी तरलिकेस कादंबरीकडे पाठविलें आहे आणि असा निरोप पाठविला आहे कीं, "प्रियसखि ! दुःखित असलेल्या पितरांस तूंही कां आणखी दुःख देतेस ? मी जीवंत रहावें अशी तुझी इच्छा असेल तर वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणें वाग. "

इतक्यांत चंद्रोदय झाला तेव्हां महाश्वेता आपल्या शय्येवर जाऊन पडली. चंद्रापीडही आपल्या ठिकाणीं चकित झाला. मग वैशंपायन, पत्रलेखा, राजे व सैनिक माझी वाट पहात असतील वगैरे चिंतन करीत तो पल्लवांच्या शय्येवर पडला.

पुढें पहाट झाली. मग महाश्वेता उठून नित्यकर्म करीत बसली होती, तों गंधर्वकुमार केयुरक यासह तरलिका परत आली. तीस पाहून महाश्वेता म्हणाली, " तरलिके, कादंबरी खुशाल आहे ना ? माझा निरोप तीस सांगितलासना ? ती म्हणाली, " त्या खुशाल आहेत व निरोपही सांगितला. परंतु त्यांनीं तुम्हास उलट निरोप सांगितला आहे, तो हा केयुरक सांगेल." मग केयूरक म्हणाला, " देवि, कादंबरीची अशी विनंति आहे कीं, हा जो निरोप पाठविला तो वडिलांचें मन राखण्याकरितां, कां माझी परीक्षा पाहण्याकरतां ? तूंच पहा, आपलीं माणसें दुःखी असल्यावर मग सुखाचे प्रकार कोठून सुचणार ? याकरितां फिरून असा निरोप पाठवूं नकोस. तूं एकटी वनांत आहेस असें नाहीं, तर माझे पंचप्राणही तुजबरोबरच आहेत! " असें बोलून तो उगाच बसला. मग ती त्यास म्हणाली " तूं आतां जा, मी स्वतःच तिच्या भेटीकरितां येणार आहे. तो गेल्यावर ती चंद्रापीडास म्हणाली, "महाराज, मी आतां कादंबरीकडे जात आहे, तर आपणही मजबरोबर चलावें, अशी माझी इच्छा आहे. आपण मजबरोबर आला असतां अत्यंत रमणीय असा गंधर्वलोक आपल्या पाहण्यांत येईल, व माझ्या कादंबरीचीही सहज भेट होईल. तर आपणांस जर श्रम वाटत नसतील, किंवा कांहीं मोठें कार्य नसेल तर माझ्या म्हणण्यास मान द्यावा. "

चंद्रापीडानें तिचें म्हणणें मान्य करून तो तिजबरोबर हेमकूट पर्वताची व गंधर्वलोकाची व चित्ररथ गंधर्वाच्या राजवाड्याची शोभा पहात पहात सात चौक ओलांडून कन्यांतःपुरांत गेला. त्या ठिकाणीं सुंदर तरुण स्त्रियांची लावण्य-प्रभा जिकडे तिकडे दिसत असल्यामुळें येथें चंद्रमंडळें उगवूंन अमृताची वृष्टिच होत आहे काय असें त्यास वाटलें ! त्यांचे साहजिक विलास व हावभाव

दिसत असल्यामुळें शृंगारमय, सौंदर्यमय व रतिमय असें तें अंत:पुर त्याच्या दृष्टीस पडलें !

तो त्या अंत:पुरांतून चालला असतां अनेक प्रकारचीं कामें करीत असलेल्या कादंबरीच्या दासी त्याच्या दृष्टीस पडल्या. पुढें गेल्यानंतर ज्या ठिकाणीं पुष्कळ दासी उभ्या होत्या असा कादंबरीचा बसावयाचा श्रीमंडप त्याचे दृष्टीस पडला. त्या मंडपाच्या मध्यभागीं पलंगावर बसलेली कादंबरी त्याचे दृष्टीस पडली ! तिचें सौंदर्य फारच अप्रतिम दिसत होतें. त्या ठिकाणच्या भिंतीवरून अनेक प्रकारचीं चित्रें काढलेलीं होतीं त्यामुळें सर्व त्रैलोक्यांतील लोक तिला पाहण्याकरितां आले आहेत काय असें दिसत होतें. तिचे सर्व अवयव रेखलेले असून त्यांवर उत्तम वस्त्रालंकार असल्यामुळें फारच रमणीय शोभा दिसत होती ! केयूरकानें सांगितल्यावरून ती त्यास चंद्रापीडाची विचारपूस करीत होती.

कादंबरी दृष्टीस पडल्यामुळें चंद्रोदयानें समुद्रोदक जसें उचंबळतें त्याप्रमाणें चंद्रापीडाच्या अंत:करणाची स्थिति झाली. त्यास असें वाटलें कीं, ब्रह्मदेवानें माझ्या सर्वांगास डोळे केले असते तर फार चांगलें झालें असतें ! माझ्या नेत्रांनीं पूर्वजन्मीं खचित मोठें पुण्य केलें होतें, म्हणून ही सुंदरी माझ्या दृष्टीस पडली ! इतक्यांत कादंबरीचीही दृष्टि चंद्रापीडाकडे गेली व केयूरकानें वर्णन केलेला पुरुष हाच, असें तिला वाटलें. तो दृष्टीस पडतांच तिच्या अगावर रोमांच व अंत:करणांत लज्जा हीं उत्पन्न झालीं !

मग महाश्वेता व कादंबरी या दोघींनीं एकमेकीस आलिंगन करून कुशल विचारलें. नंतर महाश्वेता कादंबरीस हळूच म्हणाली, " भरतखंडांत तारापीड म्हणून सार्वभौम राजा आहे, त्याचा हा पुत्र आहे. याचें नांव चंद्रापीड. दिग्विजय करीत फिरत असतां हा या प्रदेशाकडे आला आहे. याची भेट झाल्यापासून मला हा आत्मासारखा वाटत आहे. ब्रह्मदेवानें सर्व सद्गुणांचा पुतळा असा हा निर्माण केला आहे. याच्या परिचयानें माझ्या सांगण्याची सत्यता तुलाही कळून येईल. तर अशा पुरुषाचें दर्शन झालें असतां उगीच लाज धरून बसूं नकोस ! तर परकीयपणा सोडून याच्याशीं मोकळेपणानें वाग." मग कादंबरीनें सलज्ज होऊन चंद्रापीडाचें स्वागत केलें. तो सिंहासनावर बसला. महाश्वेतेसह कादंबरीही आपल्या पलंगावर बसली, मग दोघींचीं कांहीं वेळ भाषणें झालीं. तेव्हां महाश्वेतेविषयीं आपल्यास फारच दु:ख होत असल्याचें कादंबरीनें दर्शविलें. कांहीं वेळ गेल्यावर महाश्वेता कादंबरीस म्हणाली. " प्रियसखी, अगोदर आपल्या घरीं आलेल्या पाहुण्यांचा आदरसत्कार केला पाहिजे, याकरितां पाहुण्यास तांबूल दे. " तेव्हां ती

लाजून म्हणाली, " माझा व यांचा परिचय नसल्यामुळें मला लाज वाटते बाई! " मग महाश्वेतेनें आग्रहानें तिजकडून त्यास तांबूल देवविला. त्यावेळीं तिच्या अंगास घर्म व कंप सुटला व विडा देतांना जसें कांहीं तिनें आपलें जीवितच त्याचे स्वाधीन केलें असें दिसलें !

इतक्यांत एक सेवक येऊन महाश्वेतेस म्हणाला, " देव चित्ररथ व देवी मादिरा यांनीं आपणास भेटीकरितां बोलाविलें आहे. " जातांना ती कादंबरीस म्हणाली, "पाहुण्यानें कोठें राहावें याची तजवीज अगोदर कर. ती म्हणाली, " त्यांना जेथें बरें वाटेल तेथें त्यांनीं रहावें. त्यांची भेट झाल्यापासून ते मला कोणी परके वाटत नाहींत! महाश्वेता म्हणाली, "क्रीडापर्वतावरील आरसेमहालांत त्यांना राहण्यास सांगावें. " असें बोलून ती गेली. मग केयूरकानें दाखविलेल्या मार्गानें चंद्रापीड तिकडे गेला. त्या ठिकाणीं करभणुकीकरितां कादंबरीनें गायनकला जाणणाऱ्या गंधर्वकन्या पाठविल्या. व ती आपल्या शय्येवर जाऊन सचिंत पडली. कांहीं वेळानें ती शुद्धीवर आल्यासारखी होऊन आपल्याशीं ती म्हणाली, " कुळ, शील, मर्यादा, या सर्वांचा विचार न करतां हें मीं काय केलें ? परक्याकडे मीं आपल्या मनाची प्रवृत्ति अशी कशी केली ! महाश्वेता व सख्या ह्या तरी मला काय म्हणत असतील ?

महाश्वेतेचें दुःख पाहून मी तशी प्रतिज्ञा केली ! केयूरकाबरोबरही तसाच निरोप पाठविला आणि हें मीं काय केलें ? बरें, त्याचें मन तरी मजवर कितपत आहे याची तरी पुरी परीक्षा मीं केली ? ज्याला कधीं पाहिलें नाहीं, व ज्याचें नांव सुद्धां कधीं ऐकिलें नाहीं, त्या चंद्रापीडाला मजसमोर कोणीं आणिलें? दुष्ट दैवानें, कां मेल्या मदनानें, कां माझ्या पूर्व पातकानें ? त्याचें दर्शन होण्याचाच मेला उशीर! त्याबरोबर जसें काय मदनानें मला बांधून त्याच्या स्वाधीनच केलें! असो. जें झालें तें झालें. परंतु आतां मला त्याचा संबंध नको. असा क्षणभर तिनें निर्धार केला, परंतु तिच्यानें फार वेळ तसें राहवलें नाहीं. तेव्हां ती आपल्या मंदिराच्या खिडकींतून त्याजकडे पाहत उभी राहिली.

इकडे चंद्रापीड त्या आरसेमहालांत जाऊन बैठकीवर बसला. त्याच्या मनोरंजनाकरितां केयूरक व गंधर्वकन्या गात व वाद्यें वाजवीत बसल्या. परंतु चंद्रापीडाचें अंतःकरण कादंबरीकडेच लागून राहिलें होतें. तो आपल्या मनांत म्हणाला, गंधर्वकन्येचे हे कां साहजिक विलास म्हणावे, कां प्रसन्न झालेल्या मदनानें मजकरितां हे प्रकार तिजकडून करविले असावे, किंवा हें कांहींच नसावें ! विषयसुखेच्छा अनेक कल्पना उत्पन्न करून मनुष्यास फसवितें हें मात्र खरें ! तारुण्यांत मदनविकार उत्पन्न होऊन विचार नाहींसा होतो व अल्प असलें तरी मोठें

दिसतें ! व जी वस्तु प्राप्त होण्यासारखी नसते, तिजाविषयीं देखील आशा उत्पन्न होते! तर आतां उगीच कल्पना करून मनास आयास तरी कां द्यावे? याचा उलगडा आतां आपोआपच होईल. मग तो प्रमदवनाची शोभा पाहण्याकरितां क्रीडापर्वतावर गेला.

इकडे कादंबरीचें लक्ष चंद्रापीडाकडे असल्यामुळें तो दृष्टीस पडतांच कांहीं निमित्त करून ती गच्चीवर गेली व त्याजकडे पहात बसली!

मग महाश्वेता आल्याचें दासीनें कळाविल्यावर ती संकटानें खालीं उतरली. मग सर्वांनीं स्नान व उपहार केले.

नंतर हिरव्यागार लतामंडपाच्या खालीं चंद्रापीड बसला असतां एकाएकीं शुभ्र प्रकाश त्याचे दृष्टीस पडला. तों इतक्यांत शुभ्रवस्त्रें, हार, तुरे व गजरे घेऊन कादंबरीची सखी मदलेखा, केयूरक व तमालिका यांसह स्वच्छ पात्रांत शुभ्र मौक्तिक-हार घेऊन येत असलेली त्याचे दृष्टीस पडली.

मग शुभ्र तेजाची वृष्टि करणारा तो हार दृष्टीस पडतांच त्याच्या मनांत आलें कीं, दृष्टीस दिपविणारा जो प्रकाश पडला तो याचाच ! नंतर मदलेखा जवळ येतांच त्यानें तिचा सत्कार केला. मदलेखेनें चंद्रपीडाच्या अंगास उटी लावून व वस्त्रें अर्पण करून पुष्पांचे हार घातले व तो मौक्तिक-हार हातांत घेऊन म्हणाली " महाराज, आपली अतिमनोहर आकृति पाहिल्या-वर कोणाचें मन आसक्त होणार नाहीं? माझ्या प्रियसखीचें असें म्हणणें आहे कीं, ज्यांनीं येथें येऊन दर्शन दिलें व जीवितार्थें साफल्य केलें, त्यांचे मीं को-णत्या रीतीनें उतराई व्हावें? माझी सखी ह्या हाराच्या मिषानें आपले प्राण आ-पणास अर्पण करीत आहे व तसें केल्याबद्दल तिला पश्चात्ताप होणार नाहीं अशी आशा बाळगीत आहे ! " असें बोलून तिनें तो हार त्याचे गळ्यांत घातला !

चंद्रापीड सानंद होऊन म्हणाला:—"मदलेखे ! तूं मोठी चतुर आहेस ! दुसऱ्या कडून एकादी वस्तु कशी घेववावी हें चातुर्य तुझ्यांत फारच आहे ! प्रेमळ व उदारअंत:करणाच्या कादंबरीचा अनुग्रह कोणास वश करणार नाहीं? " अशा प्रकारें कांहीं वेळ बोलून त्यानें तीस निरोप दिला.

पुढें सूर्यास्त होऊन रात्र पडली. नंतर चंद्रोदय होऊन जिकडे तिकडे प्रकाश पडला. तेव्हां केयुरकानें येऊन सांगितलें कीं, " महाश्वेतेच्या आज्ञेवरून देवी कादंबरी आपल्या भेटीस आली आहे. " तेव्हां चंद्रापीड उठून उभा राहिला व पाहूं लागला तों शुभ्र वस्त्र परिधान केलेली, मौक्तिक हार घातलेली व चंदना-ची उटी लावलेली अशी चंद्रोदयदेवताच येत आहे असें त्यास भासलें ! मग

मदलेखेसहित ती त्या ठिकाणीं येऊन कांहीं अंतरावर नम्रतेनें बसली. त्याप्रमाणें चंद्रापीडही मर्यादेनें बसला. मग चंद्रापीड म्हणाला, "केवळ अवलोकनानें आपणास धन्य मानणारा असा हा जन असतां त्याजवर एवढा अनुग्रह कशाला पाहिजे होता? आपल्या प्रेमानें बद्ध झालेला हा देह आतां आपल्या स्वाधीन नाहीं!" असें भाषण झाल्यानंतर मदलेखेनें उज्जयनीकडील कांहीं विचारपूस केली. मग कांहीं वेळ असेंच थोडेसें बोलणें झाल्यावर बराच वेळ झाल्यामुळें संकोचानें कादंबरी तेथून उठून आपल्या मंदिरीं गेली.

इकडे चंद्रापीडही शय्येवर चिंतन करीत पडला. त्यास झोंप आली नाहीं व शेवटीं रात्र जाऊन प्रातःकाल झाला. मग चंद्रापीड उठला व नित्य कर्में केल्यावर महाश्वेतेस व कादंबरीस विचारून जावें, असा विचार करून केयूरकासह तो त्यांजकडे गेला. तेथें आसनावर बसल्यावर चंद्रापीडाची परत जावयाची इच्छा व कादंबरी विषयीं प्रीति हीं लक्षांत आणून महाश्वेता कादंबरीस म्हणाली. "प्रियसखि, महाराजांस परत गेलें पाहिजे. त्यांजबरोबरचे लोक त्यांचा शोध करीत हिकडे तिकडे हिंडत असतील, याकरितां यांस अनुमोदन द्यावें. तुम्ही दूर होत आहां तरी चंद्र व कुमुदिनी याप्रमाणें तुमचें एकमेकावर सदोदित प्रेम राहो!"

चंद्रापीड तेथून जावयास निघाला तेव्हां कादंबरी आपल्या नेत्रांनीं त्याचें स्वरूप हृदयांत साठवीतच आहे काय असें दिसलें! मग केयुरकानें आणलेल्या घोड्यावर बसून तो चालू लागला. तो आच्छोदसरोवराजवळ आला, तों आपला शोध करीत आलेले आपले लोक त्याचे दृष्टीस पडले. चंद्रापीड दृष्टीस पडतांच सर्वांस आनंद झाला मग तो वैशंपायन व पत्रलेखा व इतर लोक यांजबरोबर महाश्वेता, कादबरी व गंधर्वलोक यांजविषयीं बोलत बसला.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीड सभेंत बसला असतां केयूरक त्याचे दृष्टीस पडला. तेव्हां चंद्रापीडानें त्याचा सत्कार करून त्यास जवळ बसविलें व कादंबरी व महाश्वेता यांचें कुशल विचारलें. तो म्हणाला, "महाश्वेतेचा आपणास असा निरोप आहे कीं, आपण जवळ होता तेव्हां आपले गुण चंद्रासारखे शीतल वाटले. व तो दिवस अत्यंत आनंदाचा वाटला. तसा आणखी सुदिन यावा अशी आमची प्रार्थना आहे. आपण गेल्यापासून माझ्या कादंबरीसही बरें वाटत नाहीं, याकरितां फिरून एकवार येण्याची कृपा करावी." मग केयूरकानें मौक्तिकहार मागें राहिला होता तो तांबूलासह चंद्रापीडास अर्पण केला.

मग इंद्रायुधावर बसून पत्रलेखेसह चंद्रापीड केयूरकाबरोबर गंधर्वलोकीं जाऊन कादंबरीच्या मंदिरांत गेला. मग कादंबरीचा शोध करीत तो पुष्करणी

जवळ हिरव्यागार कमलिनींनीं सुशोभित अशा हिमगृहांत गेला. तेव्हां त्यास हे हिमालयाचें हृदयच आहे काय असें वाटलें ! त्या ठिकाणीं अंगास उटी लावून शीतोपचार करीत बसलेल्या दासींसह पुष्पशय्येवर पडलेली कादंबरी त्याच्या दृष्टीस पडली. विरहतापानें ती बरीच अस्वस्थ दिसत होती. मग केयूरकानें "चंद्रापीडाच्या प्रीतींतली दासी ही पत्रलेखा आली आहे," असें कादंबरीस सांगितलें. पत्रलेखेस पाहून तिच्या सौंदर्याबद्दल कादंबरीस मोठें आश्चर्य वाटलें. मग तिनें तिला आपले जवळ बसाविलें. कादंबरीची तशी अवस्था पाहून चंद्रापीड मनांत म्हणाला, 'माझें मन फार वेडें आहे, अजूनही ह्याची खात्री होत नाहीं.' मग तो उघड म्हणाला, "कोणत्या कारणानें देवीची अशी अवस्था झाली आहे ! ती पाहून मला फार वाईट वाटतें ! व देवीचा ताप माझ्या सेवेनें दूर होण्यासारखा असल्यास ती करण्यास मी तयार आहें !" कादंबरीस या बोलण्याचें हृद्गत समजलें, तथापि बालस्वभावामुळें सलज्ज होऊन ती खालीं तोंड घालून बसली. तेव्हां मद-लेखा म्हणाली, "देवीची अवस्था महाराजास सर्व सांगतच आहे, निराळें सांगाव-यास नको ! " असें सांगितलें तरी त्याचें मन साशंकच राहिलें. मग महाश्वेतेबरो-बर कांहीं वेळ बोलून बराच वेळ झाल्यामुळें तो दोघींस विचारून जावयास निघाला.

चंद्रापीड घोड्यावर बसत आहे तों केयूरक येऊन म्हणाला, महाराज ! देवीच्या मनांत 'पत्रलेखेनें तरी कांहीं दिवस येथें राहावें, ' असें आहे. तें ऐकून पत्रलेखेस धन्य समजून त्यानें तीस तेथें रहावयास सांगितलें व आपण निघून सैन्याजवळ येतो तों आपल्या पित्याकडून आलेला जासूद त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास तो कुशल विचारूं लागला तों त्यानें प्रणाम करून पत्र दिलें.

तें वाचून पाहतां त्यांत ' फार दिवस झाल्यामुळें तुझ्या भेटीची फार उत्कंठा वाटत आहे याकरितां पत्रदर्शनीं निघून यावें,' असा मजकूर होता. मग तो पित्याची आज्ञा मान्य करून घोडयावर बसला होता तसाच निघाला. जाते वेळीं मेघ-नादास म्हणाला. "तूं मागून पत्रलेखेस घेऊन ये. तिला पोंहचविण्याकरितां केयूरक येईल, त्याजबरोबर देवी कादंबरीस माझी विनंती कळवावी कीं, "कपटस्नेह दाखवून मी गेलों ! असें देवीस वाटण्याचा संभव आहे, परंतु उपाय नाहीं, पित्याची आज्ञा मला मोडतां येत नाहीं. असो, दुर्जनांच्या गोष्टींत तरी देवीस माझें स्मरण झाल्यावांचून राहणार नाहीं ! तथापि असें खात्रीनें सांगतों कीं, फिरून देवीचें दर्शन घेतल्याखेरीज मी राहणार नाहीं. तसाच महाश्वेतेसही माझा आदरपूर्वक नमस्कार कळवावा." नंतर तो वैशंपायनास म्हणाला, " सर्व सेनेचा बंदोबस्त ठेवून सर्वांस सांभाळून घेऊन यावें, यावें. मी पुढें जातों."

कादंबरीच्या विरहानें चंद्रापीडाच्या मनाची स्थिति नीट नव्हती, तरी तो सेवकास उज्जयनीकडील वर्तमान विचारीत चालला होता. मग घोर अरण्यें व गांवें यांचें अतिक्रमण करीत सायंकाळीं तो एका चंडिकेच्या देवालयाजवळ येऊन पोंहचला व तेथें विश्रांति घेण्याचा त्यानें विचार केला.मग तो घोडयावरून उतरून देवीचे दर्शनास गेला. त्या ठिकाणीं दर्शन घेतल्यावर एक देवीभक्त द्रविड ब्राह्मण त्याचे दृष्टीस पडला. त्याच्या विक्षिप्तपणाची चंद्रापीडास बरीच करमणूक झाली. त्यानें त्यास पुष्कळ द्रव्यही दिलें. मग तो आपल्या उतरण्याचे जागीं गेला. त्यास तेथें खाणें पिणें वगैरे कांहींएकं गोड लागलें नाहीं. त्याचें लक्ष कादंबरीकडे गेल्यामुळें त्यास अगदीं चैन पडेनासें झालें. व त्या चिंतनांतच सर्व रात्र संपली.

प्रातःकाळ होतांच तो तेथून तातडीनें निघून उज्जयनीस येऊन पोहोंचला. त्यास पाहतांच राजास व सर्वांस फार आनंद झाला. मग त्यानें "वैशंपायन मागून सैन्यासमागमें येत आहे." असें पित्यास सांगितलें. तेथें आल्यावर त्यास कादंबरीच्या विरहामुळें करमेनासें झालें व तिजकडील वर्तमान ऐकण्याविषयीं तो जगदीं वाट पहात बसला.

कांहीं दिवसांनीं मेघनाद पत्रलेखेस घेऊन आला. तेव्हां चंद्रापीडास फारच आनंद झाला. नंतर त्यानें 'मी आल्यावर मागें कसें काय वर्तमान झालें' असें पत्रलेखेस विचारलें. तेव्हां ती म्हणाली, आपण निघून आल्यावर कादंबरीला आपल्या विरहाचें फारच दुःख झालें. तें किती म्हणून सांगावें ? ती मला म्हणाली, " मला तुजपेक्षां दुसरे कोणी प्रिय वाटत नाहीं. याकरितां तुला एक वेळ आपलें दुःख सांगावें, आणि हा मेला जीव द्यावा, म्हणजे एकदांचें दुःख संपलें! महाराज चंद्रापीड याजवर माझे पंचप्राण असतां त्यानें सोडून जावें, हेंच क थोरांचें थोरपण ! मजसारख्या कुलीन कन्येस फसविणें, हें थोर पुरुषास योग्य आहे काय ? वाडवडील व सख्या माझे त्याच्याशीं प्रेमाचें वर्तन पाहून मला काय म्हणत असतील ? तर आतां प्राणत्यागरूप प्रायश्चित्त घेऊन लागलेला व्यर्थ कलंक धुऊन टाकावा म्हणजे झालें !

मग मीं म्हटलें, " आमच्या महाराजांनीं असें काय केलें ?" ती म्हणाली, "तें आतां किती सांगूं ? स्वप्नांत, जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणीं जिकडे पहावें तिकडे मला तो आपलें सुरूप दाखवीत आहे व माझ्या अंगास स्पर्श करतोसें भासवीत आहे ! व त्यामुळें मला चैन पडेनासें झालें आहे!" मीं म्हटलें, "याचा दोष आमच्या महाराजाकडे काय आहे ? हा सगळा मेल्या मदनाचा खेळ आहे !" ती म्हणाली, " पत्रलेखे, ह्या मेल्या मदनानें माझें पंचप्राण त्या राजकुमाराकडे लावले आहेत याला कसें करूं ?

त्यामुळें मला कोणासच तोंड दाखवूं नये असें झालें आहे व माझा जीव मला नकोसा वाटतो आहे." मीं म्हटलें, "बाई ! तुम्ही असें भलतें सलतें काय बोलतां ? ज्यावेळीं कामदेव पित्याप्रमाणें तरुण कन्येस तिच्या प्रियाच्या स्वाधीन करितो, त्यावेळीं कोणाचीच गरज लागत नाहीं ! स्वयंवरविधीनें किती कन्यांनीं आपण होऊन वर वरले नाहींत ? तर असा भलताच विचार मनांत आणूं नका. मला आज्ञा करा, म्हणजे मी तुमच्या वल्लुभास घेऊन येतें." असें भाषण ऐकतांच तिला फार आनंद झाला. आणि ती लाजून म्हणाली, " प्रियसखि ! तुझी मजवर मोठी प्रीति आहे व तूंच माझी खरी सखी आहेस ! तुजजवळ मी आतां निरोप काय सांगावा ? मजमध्यें ऐवढा प्रौढपणा कोठला ! ज्या आपण होऊन निरोप पाठवितात किंवा उठून जातात त्या दांडग्या व निर्लज्ज होत. याकरितां असें साहस माझ्या हातून होणें नाहीं. निरोप पाठविण्याकरितां जें जें मी मनांत आणतें, तें तें मला बरोबर वाटत नाहीं ! याकरितां मला कांहींच मेळें सुचत नाहीं !

उत्तराधांतील संक्षिप्त कथानक.

"पत्रलेखे, त्या राजपुत्राची व माझी आतां कसची गांठ पडते? त्याला इकडे येण्याला आतां अधिक तें काय आहे? त्याच्या भेटीच्या दिवशीं संध्याकाळच्या वेळीं जिकडे तिकडे प्रफुल्लित झालेल्या पुष्पांवरून मंद, शीतल व सुगंध वायु वाहत होता. पूर्णचंद्र गगनमंडलास सुशोभित करीत होता. मौक्तिक शिलेवर चंदनाचा रस शिंपडल्यामुळें त्याचे बिंदु दिसत होते, त्यामुळें चंद्रकरांच्या स्पर्शानें तिच्या अंगावर रोमांचच उभे राहिले आहेत काय असें भासत होतें! अशा वेळीं क्रीडा-पर्वतावरील हिमगृहांत मौक्तिक शिलेवरच्या शय्येवर तळमळत पडलेली व ह्या-वेळीं चंद्रापीडानें पाहिलेली तीच ही हतभाग्य कादंबरी !

तो येथें फार वेळ होता तरी ह्या मेल्या डोळ्यांनीं त्यास पोटभर पाहिलें सुद्धां नाहीं, ह्याचा बोल दुसऱ्या कोणाकडे लावावयाचा आहे ? पण हें बघ, पत्रलेखे! मला आतां त्याचें कांहींच वाटत नाहीं. मला दैवानें आतां निराळाच एक हृदयवासी कुमार अर्पण केला आहे.तो कोणाला दिसावयाचा नाहीं, कधीं सोडून जावयाचा नाहीं. जिकडे जावें तिकडे तो आपला आहेच ! तर आतां त्या अज्ञजनास फसविणाऱ्या व सोडून जाणाऱ्या कुमाराची गोष्ट कशाला पाहिजे !" असें बोलतांना कादंबरीच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले व ती जागचे जागीं डोळे मिटून तटस्थ राहिली !

असें तिचें भाषण ऐकून माझ्या मनांत आलें कीं, " विरहिणी स्त्रियांस हृदय-वासी कुमाराची चांगलीच करमणूक होते बाई ! त्याच्या समागमापासून कधीं कन्याधर्म दूषित व्हावयाचा नाहीं कांहीं नाहीं ! त्याजबरोबर विलास केल्याबद्दल कोणास मागमूसही समजावयाचा नाहीं, तेव्हां हें साधन बरें आहे बाई !' असें माझ्या मनांत घोळत होतें, तों कादंबरीचें अनुरक्त हृदयच काय असें आरक्त झालेलें सूर्यबिंब दिसेनासें झालें.

त्यावेळीं सुगंधि तैलानें पूर्ण अशा दीपिका घेऊन दासी तिच्या सभोवतीं येऊन उभ्या राहिल्या. तेव्हां ज्योतींचीं प्रतिबिंबें तिच्या लावण्यांत बिंबल्यामुळें जशी काय मदनानें सोडलेले बाणचही धारण करते आहे असें भासलें ! मग मी तिची प्रार्थना केली कीं, 'देवि ! रागाचा झपाटा आवर. ही मी आतां चंद्रापीडास घेऊन आलेंच समज !' याप्रमाणें आपलें नाव ऐकतांच तिनें झट्दिशीं डोळे उघडले व मला म्हणाली, " पत्रलेखे ! खरोखरच तुजकडे पाहून मी जीवित

धारण केलें आहे. तर आतां तुझ्या मनांत त्याला आणावें असें असेल तर जा लवकर. ' असें म्हणून वस्त्रभूषणें देऊन तिनें मला निरोप दिला. " तर महाराज देवीच्या स्नेहामुळें मला बोलल्यावाचून राहवत नाहीं. अशा देवीस महाराजांनीं अंतर दिलें हें दयाळूपणास अनुसरूनच केलेंना? " असा पत्रलेखेनें दोष दिल्यामुळें चंद्रापीडास कादंबरीचें स्मरण होऊन तिच्या विरहाचें फारच दुःख वाटलें. मग तो म्हणाला, " पत्रलेखे, अशी सुंदर गंधर्वकन्या पूर्वी मीं कधीं न पाहिल्यामुळें तिच्या अंगीं ह्या साहजिक शृंगारचेष्टा असतील असें वाटून मी फसलों ! पाहणें, लाजणें, वगैरे प्रकार तर असोत, परंतु चिरकाल तिच्या गळ्यांत असल्यामुळें धन्य असा हा रत्नांचा हार मज हतभाग्याच्या गळ्यांत घालून तिनें काय वरें व्यक्त केलें नाहीं ? परंतु ही सर्व चूक दुर्दैवानें मजकडूनच घडून आली ! तर आतां देवी मला कठोरहृदय म्हणणार नाहीं अशाविषयीं मी यत्न करीन."

इतक्यांत एक दासी येऊन चंद्रापीडास म्हणाली, "महाराज, राणीसाहेबांनीं सांगितलें आहे कीं, पत्रलेखा आल्याचें मीं ऐकिलें. याकरितां तिला बरोबर घेऊन तूं लवकर भेटीला ये. "

तें ऐकून चंद्रापीड मनांत म्हणाला, इकडे क्षणभर मी दृष्टीस पडलों नाहीं तर आईस दुःख वाटतें. तिकडे पत्रलेखेच्या मुखानें देवीचें प्रेम मला बोलावतें ! इकडे आईचे पंचप्राण माझे ठिकाणीं आहेत व माझे प्रियेचे ठिकाणीं आहेत ! आईबापांना सोडून तर जावबत नाहीं, व दुष्ट मदन तर येथें चैन पडूं देत नाहीं ! जन्मभूमि तर सोडाविशी वाटत नाहीं व प्रियतमा तर दूर रहाविशी वाटत नाहीं !

याप्रमाणें चिंतन करीत पत्रलेखेसह तो आपल्या आईकडे गेला. तेथें विलासवतीनें पुष्कळ कोडकौतुक केलें व त्यामुळें त्यास कांहींसे बरें वाटून तो त्यादिवशीं आईच्या आग्रहावरून तेथेंच राहिला. संध्याकाळीं तो शय्येवर जाऊन निजला असतां त्यास चैन पडेना. त्याचें मन कादंबरीकडे जाऊन तिचें सौंदर्य बघण्यांत तल्लीन झाल्यामुळें त्यास दुसरें कांहींएक दिसेनासें झालें. तिच्या मुखचन्द्राकडे त्याची दृष्टि असल्यामुळें त्यास चंद्रबिंब अगदीं तुच्छसें वाटूं लागलें ! तिचें मधुर भाषण कानीं पडलें होतें, त्यामुळें त्या ठिकाणीं सुभाषित, गीत, वाद्यध्वनि हे गोड लागेनासे झाले! अशा विरहावस्थेंत त्यानें थोडे दिवस युगाप्रमाणें घालविले.

एके दिवशीं चंद्रापीड विरहावस्थेनें पीडित होऊन नगराबाहेर शिप्रानदीकडे फिरावयास गेला असतां पुष्कळ लोक घोडयावर बसून कार्तिकस्वामीचे देवळाकडे येत आहेत असें त्यानें पाहिलें. मग तो नदी उतरून देवळाजवळ जाऊन बसला. नंतर तो येणाऱ्या मनुष्यांकडे पहात असतां पत्रलेखेस जवळ बोलावून म्हणाला,

"ज्याच्या डोक्यावर मयूरपिच्छांची छत्री आहे तो केयूरकच असावा, असें वाटतें" असें बोलत आहे तों चंद्रापीड तेथें आल्याचें समजल्यामुळें पायीं येत असलेला, ज्याचा आकार अगदीं बदलून गेला आहे असा, व ज्यांचें तोंड उतरून गेल्यामुळें कादंबरीची अवस्था कशी असावी हें सांगतच आहे असा केयुरक त्याचे दृष्टीस पडला! मग त्यानें नमस्कार केल्यावर चंद्रापीडानें त्यास आलिंगन देऊन कुशल प्रश्न विचारले. व लागलीच तयार असलेल्या हत्तिणीवर केयुरक व पत्रलेखा यांसह बसून तो जलदीनें घरीं गेला. नंतर कांहीं वेळानें तो वल्लभोद्यानांत गेला तेथें पत्रलेखेखेरीज इतर सेवकांस दूर करून केयूरकास जवळ बोलावून म्हणाला, "केयूरका, देवी कादंबरी व महाश्वेता यांचा मला काय निरोप आहे तो सांग बरें" केयूरक म्हणाला, "महाराज, मजजवळ कांहीं एक निरोप सांगितला नाहीं परंतु देवी कादंबरी मला म्हणाली, तुमच्यासारखे सेवक जवळ असून मीं अशी दशा भोगावीना ? निघा येथून ! तुम्ही कोणी मला तोंड दाखवूं नका! तेव्हां देवीनें जरी कांहीं सांगितलें नाहीं तरी महाराजाकडे मी जावें असें तिच्या मनांत आहे, असें समजून ती दुःखित असल्यामुळें तिला न विचारतां आलों आहें. तर महाराजांनीं तेथपर्यंत येण्याची कृपा केली तरच देवीचें जीवित राहण्याची आशा आहे. तिचा मदनाग्नि कशानेंही शांत होत नाहीं. त्याच्या शान्त्यर्थ जों जों उपाय करावे तों तों तो अधिकच भडकत आहे! बागेंत, जलमंदिरांत, चंद्रिकेंत कोठेंही तिला चैन पडत नाहीं. फार काय सांगावें! मदनपीडा सोसतां सोसतां ती अगदीं थकली ! तिला उपदेश करतां करतां सख्यांचीं भाषणें सरलीं! पुष्पशय्या करतां करतां बागांतील फुलेंही संपलीं व औषधें देतां देतां तींही निरुपयोगीं झालीं ! आतां तिच्या प्राणधारणाला मात्रा म्हटली म्हणजे काय ती आपल्या संबंधाचीच गोष्ट! फार काय ? तिची मूर्च्छा जाण्यास झाला तर, आपलें नांवच कायतो उपाय. बाकी सर्व व्यर्थ"

असें केयूरक सांगत असतां चन्द्रापीडाचें भान नाहींसें झालें व त्यामुळें हा तिच्यानच करीत आहे काय असें वाटलें ! मग तो म्हणाला, "मी निर्दय समजून देवीनें तुजबरोबर निरोप देखील पाठविला नाहीं ! देवी फारच मर्यादशील पडली, त्याला मी काय करावें ! चंद्रप्रकाश पडल्यावर पाझर सोडणें हें चन्द्रकांताच्या स्वाधीन आहे. परंतु चन्द्रिका पाडणें हें नाहीं ! वसंतलक्ष्मीनें वृक्षास आलिंगन केलें तरच अंकुरोद्भव होणार आहे नाहीं तर नाहीं! तर यांत देवीचाच अपराध ! मी जवळ असतां तिनें लज्जा धारण करून आपली अशी अवस्था करून घेतली ! तिच्या व माझ्या नशिबींच असें दुःख भोगावयाचें होतें. अघटित घटना घडवून आणण्या-

विषयीं पंडित अशा दैवानें हा योग बुध्याच असा आणला असें वाटतें! नाहींतर किन्नरांच्या जोडप्यामागें लागण्यापासून देवीच्या विरहापर्यंत अनेक गोष्टी कशाला घडून आल्या असत्या!"याप्रमाणें तो बोलत असतां संध्याकाळ झाला. तेव्हां सकलजगाचें जणूं शुभ्रवस्त्रच, अमृतानें भरलेला जणूं रुप्याचा कलशच! असा चंद्र उदयास आला. त्या वेळीं चंद्रापीड केयूरकासह बालोद्यानांत जाऊन जिला चंद्रोदयानें पाझर फुटले आहेत, अशा चंद्रकांत पाषाणाच्या शिलेवर जाऊन बसला. मग तो त्यास म्हणाला,"केयूरका, मी जाई पर्यंत देवी आपलें जीवित धारण करीलना?" तो म्हणाला, "कंठांत आलेले प्राण आपल्या समागमाच्या इच्छेनेंच तिनें अद्यापपर्यंत धारण केले आहेत, या करितां आपण लवकर गेला तरच ठीक आहे." मग त्यानें केयूरकास विश्रांति घेण्यास सांगून आपण तेथेंच चिंतन करीत पडला. तो आपल्या मनांत म्हणाला, "आईबापांस न कळवितां जावें तर मग समाधान कोठलें? ज्यानें सर्व राज्य माझ्या स्वाधीन केलें त्या पित्यास न विचारतां गेलों तर त्यानें हजारों लोकांनिशीं मला पहात हिंडावें असें होईल. बरें, पित्याला तरी मजखेरीज दुसरें कोण आहे? बरें विचारून जावें तर त्यांना काय सांगावें? देवी कादंबरीवर माझें प्रेम जडलें आहे व त्यामुळें मी तिकडे जात आहें! असें अमर्यादपणानें कसें सांगवेल? या वेळीं माझा मित्र वैशंपायनही जवळ नाहीं, तर आतां कोणाला विचारावें?" याप्रमाणें चिंतन करतां करतां रात्र संपली.

प्रातःकाळ झाला तेव्हां दशपुरीपर्यंत सैन्य आलें आहे असें वर्तमान समजलें. तेव्हां चंद्रापीडास मोठा आनंद झाला व थोर दैवानें मजवर मोठा अनुग्रह केला असें त्यास वाटलें. इतक्यांत केयूरक आला. त्यास तो म्हणाला, " केयूरका, वैशंपायन आला!" तो म्हणाला, "वाः फार चांगलें झालें! वसंतऋतूच्या मागोमाग पल्लवांकुर येणार म्हणून जसें निश्चित, तसें हल्लींच्या स्थितीवरून महाराजांचें आगमन लौकर होणारच असें ध्यानांत येतें! वैशंपायन येऊन आपली तयारी होण्यास बराच वेळ पाहिजे. देवीची अवस्था महाराजांस कळविलीच आहे, तर आतां लवकर जाऊन देवीस आनंदाची बातमी सांगतों, म्हणजे तिला आशा लागून जीविताचें रक्षण करावेंसें वाटेल!"

अशा त्याच्या भाषणानें चंद्रापीडासही आनंद वाटला. "मग पत्रलेखेस तूं आपल्या बरोबर ने म्हणजे देवीस भरंवसा वाटेल" असें तो म्हणाला. मग त्यानें मेघनादास बोलावून आणिलें आणि सांगितलें, " ज्या ठिकाणाहून पत्रलेखेस तूं आणिलें, त्या ठिकाणीं केयूरकासह तिला नेऊन पोहोंचीव." तेव्हां तो 'आज्ञा' म्हणून तयारी करण्यास गेला. मग केयूरक व पत्रलेखा यांजपाशीं पुष्कळ

निरोप सांगून " जसें हें जग मला शून्य भासणार नाहीं, असें देवीस जपा! " असें सांगून संकटानें त्यानें त्यांस निरोप दिला.

मग पत्रलेखा व केयूरक हे कादंबरीजवळ सुखरूप पोंहचतीलना? असें चिंतन करीत तो बसला. मग वैशंपायनास सामोरें जावें असें मनांत येऊन तो आपले पित्याकडे गेला. त्या ठिकाणीं शुकनास प्रधानासह आपला पिता बसला होता, त्यास नमस्कार करून तो खालीं बसला. तेव्हां तारापीडानें मोठ्या प्रेमानें त्यास आपल्याजवळ बसविलें व त्याच्या सर्वांगावरून हात फिरवून म्हटलें,–"शुकनासा! चंद्रापीडाकडे पाहिलें कां? चंद्रावर जशी कलंकलक्ष्मी, तशी मदनदीपाची काजळीच, अशी ही रोमपंक्ति बालकाच्या मुखावर दिसत आहे! विवाह करण्यास हा योग्य झाला आहे असें ही कळवीत आहे! याकरितां देवीचा विचार घेऊन सूनमुख दृष्टीस पाडून आनंद करा! "

शुकनास म्हणाला, "चंद्रापीडानें सर्व विद्या व कला ह्या हस्तगत केलेल्या आहेत, प्रजेला वश केलें आहे, दिक्सुंदरींचें करग्रहण केलें आहे, राजलक्ष्मीस कुटुंबवत्सल केलें आहे, तेव्हां यानें वरिलें नाहीं असें काय आहे?" असें भाषण ऐकून चंद्रापीड मनांत म्हणाला, "प्रियासमागमाचें चिंतन करीत असतां सहजगत्या वडिलांचेंही भाषण त्याच विषयावर निघालें! अंधकारांत प्रवेश करणाऱ्यावर जसा प्रकाश, किंवा मरणोन्मुखावर जशी अमृतवृष्टि तसा हा योग जमला! तर आतां कादंबरीच्या भेटीस जाण्यास वैशंपायनाचाच कायतो उशीर आहे! "

इतक्यांत तारापीड उठला व शुकनास आणि चंद्रापीड यांसह विलासवतीच्या मंदिरांत गेला. मग तो तीस म्हणाला, " देवि, हें पहा, बालकाचे मुखावर तारुण्यलक्षण (मिशी) दिसत आहे. तारुण्यांतील विलास पुरविण्यास ही मूर्तिमंत आज्ञाच प्रकट झाली आहे! सुनमुख दृष्टीस पडावें ह्मणून तुला कांहींच कशी घाई वाटत नाहीं! तूं तर वरमाय! तुला तर अगोदर हौस पाहिजे!" असें विनोदपर भाषण करीत तो कांहीं वेळ तेथें राहून भोजन करण्यास गेला. तितक्यांत चंद्रापीडानें वैशंपायनास सामोरें जाण्याकरितां पित्याची आज्ञा घेतली. त्या दिवशीं चंद्रापीडही आईच्या घरींच जेवला. रात्रीं निद्रा करण्याकरितां तो गेला असतां दोन प्रहर रात्र उलटली तरी त्यास झोंप आली नाहीं.

पुढें चंद्रोदय होऊन जिकडे तिकडे प्रकाश पडला, तेव्हां त्याचे अंतःकरणास अधिकच उत्साह वाटला व प्रयाणसूचक वाद्यें वाजाविण्यास त्यानें सांगितलें. त्याबरोबर सर्व सैनिक तयार होऊन राजवाड्यापुढें येऊन उभे राहिले. चंद्रापीडही सज्ज होऊन इंद्रायुधावर बसून त्या ठिकाणीं आला. मग तो तेथून

निघून व शिप्रानदी ओलांडून दशपूरास जाणाऱ्या मार्गानें चालला. वैशंपायनास भेटण्याच्या उत्कंठेनें मोठ्या तातडीनें घोडा फेंकीत तो चालला असतां पहाटेपर्यंत बारा कोस गेला.

पुढें अरुणोदय होऊन प्रकाश पडला. पक्षी झाडांवरून उडूं लागले. श्वापदें ही रानांत पळूं लागलीं. सूर्योदय होऊन चांगला प्रकाश पडला. तेव्हां बऱ्याच अंतरावर मोठें सैन्य उतरलें आहेसें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां 'आतां मी एकाएकीं वैशंपायनास जाऊन भेटेन,' म्हणून त्यास मोठा आनंद झाला. व इंद्रायुधास दवडीत तो एकटाच सैन्याचा मोठा तळ पडला होता तेथें गेला. तेथील लोक उतरण्याच्या गडबडींत होते तों तो तेथें जाऊन 'वैशंपायन कोठें आहे'? म्हणून विचारूं लागला. तेथील लोक चिंताक्रांत असून उतरण्याच्या गडबडींत असल्यामुळें चंद्रापीडास कोणीं ओळखिलें नाहीं, व "बाबा! येथें कोठला वैशंपायन!" असें म्हणाले. तें ऐकून तो फारच घाबरला व वेड्यासारखा इकडे तिकडे धावूं लागला. याप्रमाणें कांहीं वेळ फिरत असतां इंद्रायुध व चंद्रापीड यांस ओळखून कांहीं राजे व सैनिक त्याजवळ धावत आले. ते उदास मुद्रेनें अश्रु ढाळीत होते व तशा मुद्रेनें चंद्रापीडास नमस्कार करीत होते. "वैशंपायन कोठें आहे तें अगोदर सांगा!" असें तो त्यांस घाईनें विचारूं लागला. तेव्हां "महाराजांनीं या झाडाखालीं थोडा वेळ बसावें म्हणजे आम्ही सर्व वर्तमान सांगतों," असें ते म्हणाले. असें त्यांचें भाषण ऐकून चद्रापीड फारच घाबरला व त्यास मूर्च्छा आली. तेव्हां राजे लोकांनीं त्यास सावरून धरिलें. कांहीं वेळानें तो सावध झाल्यावर वैशंपायन दृष्टीस न पडल्यामुळें मी आहे कोठें, हें आहे काय? मी सावध आहे कां गैरसावध आहे, हें त्यास कांहींच समजेना! वैशंपायनाची धडगत दिसत नाहीं. असें समजून तो भ्रमिष्टासारखा झाला. "मी आतां आपल्या जिवाचें काय करावें? वैशंपायनावांचून गुत गोष्टी कोणाबरोबर बोलाव्या? कोणाबरोबर आनंदानें वेळ घालवावा? माझ्या जीविताचा तरी आतां काय उपयोग? आई, बाप, व आर्य शुकनास यांस आतां हें तोंड तरी कसें दाखवावें? वैशंपायनावर कांहीं अपरिहार्य प्रसंग येऊन गुदरला, किंवा असाध्य रोगानें त्याला पछाडलें? काय झालें तरी काय?" याप्रमाणें तो चिंताक्रांत झाला असतां सर्वांनीं विनंति करून म्हटलें, महाराज, "वैशंपायन शरीरानें खुशाल आहे." हें ऐकून तो म्हणाला, "मजवांचून तो कधीं असा एकटा राहावयाचा नाहीं, यामुळें मी अगदीं घाबरून गेलों आहें. परंतु तो जीवंत आहे असें तुम्ही सांगतां तर तुमच्याबरोबर तो का आला नाहीं?"

ते म्हणाले, " महाराज, आपण निघून आल्यावर दुसरे दिवशीं तेथून निघण्याचें ठरलें. सर्व तयारी झाली. तेव्हां वैशंपायन म्हणाला, " अतिपुण्यकारक अशा अच्छोदसरोवरांत स्नान करून व शिवलिंगाचें दर्शन घेऊन निघण्याचें करूं. असें म्हणून तो स्नानास गेला. तो सरोवराच्या काठचा अतिरमणीय प्रदेश पहात चालला असतां वसंत ऋतूचें विश्रांतिस्थानच, असा एक सुंदर हिरवागार लतामंडप त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां बंधु, पुत्र किंवा इष्टमित्र यांची फार दिवस भेट अंतरली म्हणजे जसें होतें, तसें त्याला झालें; आणि स्तंभासारखा किंवा चित्रासारखा पापणीस पापणी न लावतां त्या मंडपाकडेच पहात तो उभा राहिला. पुढें त्याचें अंग त्याला सावरून धरण्याचें न होऊन तो खालीं बसला. आणि ध्यानस्थासारखा चिंतन करीत व डोळ्यांतून अश्रु ढाळीत खालीं मान घालून बसला. मग आम्हीं त्यास म्हटलें, "दर्शनीय पदार्थांचें परमावधीभूत, असें हें स्थान त्वां पाहिलें तर चल आतां, आपण स्नान करून येथून निघण्याचें करूं." आम्हीं असें म्हटलें तरी जसें कांहीं त्याला आमचें भाषण मुळींच ऐकूं गेलें नाहीं, अशा रीतीनें तो त्या लतामंडपाकडेच टक लावून अश्रु ढाळीत बसला! मग पुष्कळदां आम्हीं आग्रह केल्यावर तो म्हणाला, "हें स्थान सोडून मी तर कधीं येणार नाहीं, तुम्ही आपले सैन्य घेऊन जा कसें !' असें त्याचें उत्तर ऐकून, यास खचित वैराग्य उत्पन्न झालें, असें आम्हांस वाटलें. मग आम्हीं त्यास म्हटलें, "चंद्रापीडास सोडून तुला येथें राहणें योग्य आहे काय ? व तुला सोडून जाणें आम्हास तरी योग्य आहे ? आम्ही गेलों तर राजा, प्रधान व चंद्रापीड हे आम्हाला काय म्हणतील ? तर असा हेका न करतां आमच्याबरोबर चल. " तेव्हां तो साश्चर्य मुद्रा करून म्हणाला, "चंद्रापीडाकडे येण्याविषयीं तुम्ही मला बोध करतां याचें मला मोठें नवल वाटतें ! त्याच्यावांचून मला क्षणभर देखील दुसरीकडे राहवत नव्हतें, हें तुम्हांस माहीत आहेच. परंतु काय करावें ? हल्लीं मी आपल्या स्वाधीन राहिलों नाहीं. माझी आणि कोणाची तरी चुकामूक झाल्यासारखें मला वाटतें, परंतु तें काय तें मला सांगतां मात्र येत नाहीं. येथून दुसरीकडे मला एक पाऊल सुद्धां टाकावेसें वाटत नाहीं. बळेंच तुम्ही मला न्याल तर माझे प्राण राहतीलसें वाटत नाहीं. मी अभागी आतां चंद्रापीडाच्या दर्शनसुखास मात्र अंतरलों ! मला येथून कोठेंही जावेंसें वाटत नाहीं, एवढें मात्र खरें; परंतु याचें कारण मला माहीत असेल तर चंद्रापीडाचीच शपथ ! " असें बोलून तो तेथून उठला व अनेक वृक्षतलें, लतागृहें व देवालयें पहात, जशी कांहीं त्या ठिकाणीं हरवलेली एकादी वस्तु शोधीत हिंडूं लागला. पुढें दोन प्रहर भरले. तेव्हां आम्ही

भोजनाविषयीं त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां तो म्हणाला, " मला प्रार्थना ती कशाला ? माझे प्राण चंद्रापीडास प्रिय आहेत, त्याअर्थीं मला ते राखले पाहिजेत, त्याच्या भेटीचीच मला इच्छा आहे, मृत्यूची नाहीं ! " असें बोलून त्यानें उठून स्नान केलें व कंदमूलफळें भक्षण केलीं. आज नाहीं उद्यां तरी हा शुद्धीवर येईल ह्मणून आहीं तीन दिवस वाट पाहिली. शेवटीं निरुपायामुळें त्याचा कांहीं परिवार त्याजवळ ठेवून निघून आलों.

हें ऐकून दुःख व आश्चर्य यांनीं युक्त होऊन चंद्रापीड म्हणाला, " वैशंपायनाला वनवासांत राहण्याचें काय कारण झालें असावें बरें ? माझ्याकडून तसें कांहीं झाल्याचें मला तर अठवत नाहीं. माझ्या प्रमाणेंच त्याचाही मानमरातब ठेवला आहे. वडील माणसांस दुःख देणारा व त्यांच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणाराही तो नाहीं, वनवासांत राहण्याचा त्याचा हा काळही नाहीं. संसारसुखाचा त्यानें अद्यापि कांहींएक अनुभव घेतला नाहीं. तसेंच अद्यापि कांहीं पुण्यकर्मही केलें नाहीं, व कीर्तिही मिळविली नाहीं. असें असून त्यानें असें कसें केलें ? हें कांहींच समजत नाहीं. " याप्रमाणें चिंतन करीत तो बराच वेळ त्या ठिकाणीं बसला. मग राजेलोकांस स्वस्थानीं जावयास सांगून आपणास राहण्याकरितां तयार केलेल्या ठिकाणीं तो गेला. तेथें गेल्यावर आपणाकरितां अनेक सुखोपभोगाचे पदार्थ तयार केले होते तिकडे कांहींच लक्ष न देतां तो चिंताक्रांतच राहिला. तो आपल्या मनांत म्हणाला, " वडिलांस न विचारतां या ठिकाणाहूनच वैशंपायनाकडे मी गेलों तर मीं ही त्याचेंच अनुकरण केलेंसें होईल. वडिलांस विचारून त्याला आणण्याकरितां जाण्याचें केलें तर माझें कोणी निवारण करणारा आहे असें नाहीं. कादंबरीची भेट कशी होते ? म्हणून एकसारखी काळजी वाहणाऱ्या मजवर त्यानें हा मोठा उपकारच केला म्हणावयाचा. आतां जेथें वैशंपायन तेथेंच कादंबरी ! तेव्हां तिकडे जाण्याला हे एक निमित्त बरें उपस्थित झालें ! "

पुढें दुपारची कडक उष्णता भासूं लागली म्हणून ती वेळ घालविण्याकरितां सरोवराच्या कांठीं जागा तयार केली होती तिकडे तो गेला. उन्ह उतरल्यावर तो तेथून निघून पहिल्या ठिकाणीं आला. तेथें जमलेल्या राजेलोकांबरोबर वैशंपायनाच्या गोष्टी बोलत तो बसला. रात्र झाली तेव्हां सर्व लोकांस 'आतां तुह्मी निघून उज्जयनीस जावें,' असें सांगून तो निद्रा करण्याकरितां गेला. परंतु त्यास झोंप आली नाहीं. मग तो दोन प्रहर रात्र उलटल्यावर तेथून निघून उजाडण्याच्या सुमारास उज्जयनीस येऊन पोहोंचला.

तेथें पाहतों तों पुष्कळ नगरवासी लोक उज्जयनींतून बाहेर पडून शोक करीत

उभे आहेत. व वैशंपायनाचें वर्तमान विचारीत आहेत, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्याच्या मनांत आलें, इतर लोकांची जर अशी स्थिति तर ज्यांनीं वैशंपायनाला मांडीवर खेळविलें, त्यांची काय अवस्था असेल ? तर आतां वडील माणसास मीं आपलें तोंड तरी कसें दाखवावें ? अशी चिंता करीत, व कोणाकडे न पाहतां व न बोलतां तो राजवाड्याजवळ येऊन उतरला. तेथें त्यास आपले मातापितर प्रधानाच्या घरीं गेले आहेत, असें समजलें. तेव्हां तोही तिकडेच गेला. प्रधानाचे वाड्याजवळ जातांच मनोरमेचा शोक त्याचे कानीं पडला व आपली आई तिचें समाधान करीत आहे असें त्यास समजलें. तेव्हां त्यांना आपलें तोंड कसें दाखवावें, असें होऊन त्यानें खालीं तोंड घातलें व शुकनासासह खवळलेल्या आपल्या पित्यास त्यानें दुरूनच नमस्कार केला. तेव्हां तारापीड चंद्रापिडास म्हणाला, "वत्सा! आपल्या प्राणापेक्षां देखील तुझी वैशंपायनावर अधिक प्रीति आहे असें मी समजतों. असें असतां वैशंपायनाची अशी वृत्ति होण्यास काय कारण झालें असावें बरें ? त्यांत तुझा कांहीं दोष असावा असें मला वाटतें." असें तारापीड बोलत असतां शुकनास संतापून म्हणाला, "महाराज, युवराजाकडून अशी गोष्ट कधींही होणार नाहीं. तोच कारटा मातृपितृघाती, मित्रद्रोही व कृतघ्न पडला, त्याला चंद्रापीडानें काय करावें ? महाराजांनीं व देवीनें ज्याला मांडीवर खेळविलें, पुत्राप्रमाणें ज्याचें लालनपालन केलें; त्या मूर्खानें असें कसें करावें ? याचा दोष चंद्रापीडाकडे काय आहे ? चंद्रापीडावांचून मी कसा राहतों, महाराज मला काय म्हणतील, आईबापांना मी एकुलता एक, त्यांचा जीव कायतो मजवरच, इत्यादि गोष्टी त्या दुष्टाच्या कशा लक्षांत आल्या नाहींत ? पशुपक्षी देखील उपकार जाणतात ! ते देखील मातापितरांवर प्रीति करितात ! हा लोक व परलोक गमावणाऱ्या कारट्यानें पहा काय केलें तें! असला दुष्ट नीचयोनींत गेला असता तर बरें झालें असतें !"

राजा म्हणाला, "शुकनासा, तुम्हाला बोध करणें हें पेटलेल्या अग्नीस दीपानें प्रदीप्त करण्यासारखेंच आहे. विद्वान् व बहुश्रुत मनुष्य असला तरी त्यालाही प्रसंगीं विचार राहत नाहीं. तारुण्यांत मनुष्यांकडून असे प्रमाद घडतात. तुम्ही क्रोधाधीन होऊन बालकावर आग पाखडली, हें ठीक केलें नाहीं. वडिलांचे आशीर्वाद व शाप हे दोन्हीही अनुभवास येतात. आपल्या हातानें झाड लाविलें असतां त्यावर देखील ममता उत्पन्न होते, मग आपल्या अपत्याविषयीं तर काय सांगावें ? वैशंपायनानें असें कां केलें, याचें खरें कारणही आपणांस समजलें नाहीं. याकरितां

त्याचे पूर्वीच त्यास दोष देणें हें ठीक नाहीं. तर आतां त्यास आणण्याची तजवीज करावी म्हणजे कायतें कळेल. ”

पित्यानें दोष दिल्यामुळें चंद्रापीड आपल्या मनांत फारच दुःखी झाला व शुकनासास म्हणाला, “माझ्या दोषामुळें वैशंपायन आला नाहीं, असे मात्र नाहीं. तथापि पित्यानेंच मजवर दोषारोप केला आहे त्या अर्थी इतर लोकही करतीलच. यासाठीं वैशंपायनास आणण्याकरितां मजा वडिलाकडून परवानगी देववावी. मजवांचून तो येणारही नाहीं व त्याचा विरहही मला सहन होणार नाहीं. आपलें पत्र मला तसेंच निघून येण्या विषयीं आलें म्हणून मी पुढें आलों. मागून तो सैन्य घेऊन येईल असें मला वाटलें. मी जन्मापासून क्षणभर तरी त्याजवांचून कधीं राहिलों आहे?” मग शुकनास तारापीडाकडे पाहून “ युवराज वैशंपायनाकडे जाण्याची आज्ञा मागत आहे” असें म्हणाला. तेव्हां तारापीड सचिंत होऊन म्हणाला, “ शुकनासा, चंद्र जसा चंद्रिकेनें शोभतो, तसें वधूसहित बालकास पहावें असें मनांत होतें, परंतु वर्षाऋतू प्रमाणें आशा मलिन करणरा असा हा काळ प्राप्त झाला आहे ! असो, हा गेल्यावांचून तो येणार नाहीं हें ही खरेंच. याकरितां चांगला मुहूर्त पाहून यास पाठविण्याचें करावें.” मग तारापीडानें चंद्रापीडास जवळ घेतलें व त्याच्या अंगावरून हात फिरवून म्हटलें, “ बाळा ! मनोरमेसह तुझी आई आंत आहे, तिला जाऊन भेट. ” असें बोलून तो दुःखानें आपलें मंदिरीं गेला.

मग चंद्रापीड आपले आईकडे गेला, तेथें मनोरमाबाईही होती. तिचें शांतवन करून तो म्हणाला, “ वैशंपायनाला घेऊन येण्याविषयीं मला पित्याची आज्ञा झाली आहे; याकरितां तुमची आज्ञा मागण्याकरितां मी आलों आहें. ” ती म्हणाली, “ बाळा, तूं स्वतः येथून दूर जाण्याच्या गोष्टींनें माझें समाधान करतोस काय? तो एक आम्हाला सोडून गेला व तूही जातो म्हणतोस ? तर असें करूं नकोस, तुझ्या एकट्याच्या योगानेंच आम्ही दोघीही पुत्रवती राहूं. ” मग विलासवती म्हणाली, “ प्रियसखि, तूं म्हणतेस तें खरेंच. परंतु वैशंपायनावांचून याला तरी येथें कसें बरें राहवेल ? तर याला मोडा घालूं नकोस.” मग चंद्रापीड त्यांजबरोबर कांहीं वेळ बोलून आपले मंदिराकडे गेला. नंतर त्यानें मुहूर्ताची वाट न पाहतां जाण्याची तयारी केली.

नंतर तो आपल्या आईस विचारण्याकरितां गेला. त्यास पाहून विरहदुःखानें व्याकुळ झालेली विलासवती म्हणाली, “ बाळा पहिल्यानें तूं गेलास तेव्हां आतांसारखें मला दुःख वाटलें नाहीं. हल्लीं माझा जीव व्याकुळ होऊन तो निघून जातो

कीं काय असें वाटतें. कितीही आवरतें पण रडण आवरत नाहीं. काय माझ्या पापिणीच्या दृष्टीस पडावयाचें आहे तें समजत नाहीं, यावेळीं तुझें निवारणही मला करतां येत नाहीं; परंतु मनास जाऊ द्यावेसें वाटत नाहीं ! तर माझी ही अवस्था मनांत आणून पूर्वी जसा कशाच्या नादीं लागून फार दिवस लाविलेस, तसें आतां करूं नकोस. हें मी तुला काकुलतीनें सांगतें !" तो म्हणाला, "आई ! त्यावेळीं दिग्विजयाकरतां गेलों होतों, म्हणून फार दिवस लागले. आतां काय तें वैशंपायनाला आणण्याचेंच काम. तर तूं कांहीं चिंता करूं नकोस." मग विलासवतीनें मोठ्या कष्टानें त्यास आज्ञा दिली. नंतर तो पित्याकडे गेला 'युवराज आलेआहेत' असें द्वारपालानें सांगितल्यावर तारापीड आपल्या शयनावर उठून बसला. मग चंद्रापीडानें नमस्कार केल्यावर त्यास जवळ बसवून तारापीड म्हणाला, "बाळा, पित्यानें दोषारोप केला म्हणून मनांत दुःख बाळगूं नकोस, तूं सद्गुणी आहेस अशी माझी खात्री झाली तेव्हां हें सर्व राज्य तुझ्या स्वाधीन केलें आहे. याकरितां सर्व प्रजेचे मनोरंजन करण्यास तुला झटलें पाहिजे. आम्ही आजपर्यंत कोणाची अवमर्यादा केली नाहीं इंद्रियास वश होऊन उपहास करून घेतला नाहीं. अधिकारमदानें पाहिजे तें करून परलोक बुडविला नाहीं. कीर्तीस जपलों, देवलोकीं दुर्लभ अशी सुखें भोगलीं; तूं जन्मास आल्यामुळें कृतार्थही झालों. आतां इतकेंच मनांत होतें कीं, तुझा विवाहसमारंभ पहावा आणि सर्व राज्यभार तुजवर सोपवून वनांत जाऊन राहिलेले आयुष्य ईश्वरभजनांत घालवावें. परंतु हें मध्येंच विघ्न आलें वैशंपायनाला कां अशी बुद्धी व्हावी ? तेव्हां इच्छा पूर्ण होते कीं नाहीं कोण जाणें! तर बालकाला सांगणें इतकेंच कीं, माझा मनोरथ जागचेजागींच नाहींसा होईल असें मात्र करूं नकोस. लौकर परत ये." असें बोलून त्यानें मोठ्या दुःखानें त्यास आज्ञा दिली. मग तो शुकनास प्रधानाकडे गेला. व त्यास विचारून ज्या ठिकाणीं इंद्रायुध उभा होता तिकडे तो गेला. त्या ठिकाणीं पाहतो तों इंद्रायुध मागें मागें सरत होता,व रडके स्वर काढीत होता. तो आपलें कान खालीं पाडून खिन्न दिसत होता. तें पाहून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, हें दुःश्चिन्ह समजून कोणी आपलें निवारण करील, तर आतां येथें न थांबतां झट्दिशीं निघून जावें. असा विचार करून वैशंपायन व कादंबरी यांच्या भेटीच्या अत्युत्कंठेनें इंद्रायुधावर बसून तो नगराबाहेर निघून गेला.

शिप्रानदीवर ज्या ठिकाणाहून युवराजाची स्वारी जावयाची होती, त्या ठिकाणीं प्रस्थानमंगलाची तयारी केली होती. परंतु युवराजाची स्वारी परभारेंच गेली असें कळतांच राजे व सैनिक चंद्रापीडाच्या मागें धावत गेले. वाटेनें केव्हां तेथें

पोहोंचेन असें चंद्रापीडास झालें होतें. त्याच्या मनांत हाजारों कल्पना चालू होत्या. तो मनांत म्हणाला " मी तेथें गेल्यावर वैशंपायनाच्या मागून जाऊन त्यासी घट्ट धरीन व लज्जेनें तो एकीकडे जाऊं लागला तर, 'आतां कोठे जातोस?' म्हणून त्याच्या मनांतलें वेड काढून टाकीन व त्याला ताळ्यावर आणीन. नंतर महाश्वेतेस भेटेन. मग तिला घेऊन कादंबरीकडे जाईन. मी दृष्टीस पडतांच हर्षित झालेल्या तिच्या सख्या "बाईसाहेब! बक्षिस द्या अगोदर!" असें म्हणतील. " खरेंच कां येणें झालें? किती दूर आहेत!" असें उत्कंठेनें व घाईघाईनें ती विचारीत असतां मी तिच्या दृष्टीस पडेन! मग काय विचारावें! ती सानंद व सलज्ज होऊन पदर सावरीत उभी राहील! अत्यानंदामुळें तिच्या नेत्रांतून अश्रु चालल्यामुळें मदनामीला शेवटली जलांजलिच देत आहे काय अशी ती दिसेल! तेव्हां दर्शनीय वस्तूंची परमावधि पाहिल्यामुळें मी आपल्यास कृतार्थ मानीन! महाश्वेता मग आमचा विवाहसमारंभ करील; मग देवालाही दुर्लभ अशा सुखाचा मी उपभोग घेईन! कादंबरीचा मजवर पक्का भरंवसा बसला म्हणजे मदलेखेबरोबर वैशंपायनाच्या लग्नाचा घाट मी जमवीन. व त्यालाही सुखांत लोटीन!" याप्रमाणें तो मनोराज्यांत गर्क होऊन मार्ग क्रमीत चालला होता.

मार्गांत पर्जन्य सुरू झाल्यामुळें त्याची व त्याजबरोबरच्या लोकांची फार दुर्दशा झाली. सर्वांना जीवन देणारा असा पर्जन्यकाळ होता तरी तो त्यांस मृत्यु देणारा भासला.तथापि तो कोठें न थांबतां मोठ्या कष्टानें मार्ग क्रमीत चालला होता. मार्गांत परत येणारा मेघनाद त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्यास तो वैशंपायनाचें वर्तमान विचारूं लागला. तो म्हणाला, "मला त्याविषयीं कांहीं माहिती नाहीं. अच्छोदसरोवराचें अलीकडे तीन चार मजला पत्रलेखा व केयूरक यांनीं " पर्जन्यकाळ येऊन पोहोंचला आहे त्या अर्थीं घरचीं माणसें महाराजास आतां येऊं देणार नाहींत, याकरतां तूं आतां येथूनच परत जा. आम्ही आतां पोहोंचल्यासारखेंच आहोंत. असें मला आग्रहानें सांगितल्यामुळें भी तसाच परतलों. " हें ऐकून चंद्रापीड कष्टी होऊन पुढें तसाच मार्ग क्रमीत अच्छोदसरोवराजवळ येऊन पोहचला.

त्या वेळीं तें सरोवर गढूळ पाण्यानें भरून गेलें होतें व त्यांतील कमलें नष्ट झाल्यामुळें तें विशोभित दिसत होतें. हंस व चकोरादि पक्षी त्या ठिकाणीं नसल्यामुळें तें अगदीं भयाण दिसत होतें! तेंच अतिसुंदर अछोद सरोवर परंतु सांप्रत तें अगदीं शोभारहित व भेसूर असें त्यास दिसलें.

मग त्यानें आपल्या लोकांस वैशंपायनाचा सावधगिरीनें शोध करण्यास सांगितलें व आपणही त्याचा शोध करीत हिंडूं लागला. त्यानें तेथील लतागृहें देवळें व

इतर ठिकाणें शोधिलीं परंतु कोठें त्याचा पत्ता लागला नाही. मग त्याच्या मनांत आलें कीं, मी येणार असें पत्रलेखेकडून त्यास कळून तो कोठें तरी दुसरीकडे निघून गेला असावा. तर आतां काय करावें! हें तोंड आतां आईबापांना कसें दाखवावें? आतां तर माझे हातपाय अगदींच मोडल्यासारखे झाले. मोठ्या आशेनें धरून ठेवलेले प्राण आतां जाऊं पहात आहेत! शिव शिव ! मित्रदर्शन नाहीं ! व प्रियदर्शनही नाहीं ! आतां बरीक मी सर्वस्वी बुडालों ! मग त्याचे मनांत आलें, महाश्वेता येथून जवळच रहाते, तर तिला कांहीं माहित असल्यास पुसावें. असा विचार करून आपले सैन्यास तेथेंच तळ देण्यास सांगून तो तसाच महाश्वेतेकडे गेला. तेथें पाहतो तों, गुहेजवळच्या शिलातलावर खिन्न होऊन बसलेली महाश्वेता त्याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां त्याला वाटलें, देवी कादंबरी खुशाल असेलना! नाहीं तर मला पाहिल्यावर ही अशी कधीं बसली नसती ! मग तो तिच्याजवळ गेला आणि तरलिका जवळ होती तिला म्हणाला, " भगवति महाश्वेता अशी खिन्न कां बसली आहे ?" तेव्हां कांहीं एक उत्तर न देतां ती महाश्वेतेच्या तोंडाकडे पहात उगीच उभी राहिली. मग दुःखानें सद्गदित झालेली महाश्वेता म्हणाली, " महाराज ! ही चांडाळीण काय काय कळविणार नाहीं? पूर्वी स्वतःचें दुःख कळविलें व आतां फिरून महाराजांच्या जिवास अपाय करणारी मी आणखी दुःखकारक वर्तमान सांगण्यास तयारच आहें. असो उपाय नाहीं ! आपण गेल्यावर मला वाटलें, मी आईबापांचे मनोरथ पूर्ण केले नाहींत व प्रियसमागमानें सुखी अशी कादंबरीही पाहिली नाहीं ! म्हणून मला फार वाईट वाटून कादंबरीचे स्नेहपाश तोडून येथें येऊन उदासीन वृत्तीनें राहिलें. पुढें एके दिवशीं वयानें व रूपानें महाराजासारखाच, चंचलदृष्टीनें कांहीं हरवलेली वस्तु पहात आहे असा, ओळख नसून परिचितासारखा व उन्मत्तासारखा असा एक तरुण ब्राह्मण मजजवळ येऊन म्हणाला, ' हे सुतनु ! तूं आपल्या अशा सुंदर तनूची मजसारख्याच्या समागमानें सार्थकता कां करीत नाहींस ? कुरूप असतात ते देखील सुखें भोगून धन्य होतात ! तूं जर खुशाल तप करतेस, तर मग मदन कशाला धनुष्यबाण धारण करतो ? व चंद्रही कशाला उगवतो ? व वसंत ऋतुही कशाला प्रकट होतो कोण जाणें ! " प्रिय पुंडरीकाच्या विरहानें मी विरक्त व दुःखी असल्यामुळें मला त्याचें असें बोलणें आवडलें नाहीं. तेव्हां मी तेथून उठून दुसरीकडे निघून गेलें. आणि तरलिकेस म्हणालें, " हा तरुण ब्राह्मण कोण आहेग ? याच्या बोलण्याचालण्याचा कांहीं निराळाच भाव दिसतो आहे. याकरितां तो फिरून येथें येणार नाहीं असें कर. नाहीं तर त्याचा नाश होईल. " मग

त्यास येथून घालवून दिलें तरी दुष्ट मदनाच्या लीलेनें अथवा होणार तें चुकत नसल्यामुळें त्यानें आपला दुराग्रह सोडला नाहीं. एके दिवशीं बरीच रात्र झाली होती, जिकडे तिकडे स्वच्छ चंद्रिका पसरली होती. मला झोंप न आल्यामुळें मी द्याच शिळेवर येऊन बसलें होतें. प्रिय पुंडरीकाकडे लक्ष जाऊन सिद्ध पुरुषाचेंही भाषण कसें खोटें झालें ! असे विचार माझ्या मनांत चालू होते. अशा वेळेस तो तरुण पुरुष माझ्या आलिंगनाच्या व्यर्थ आशेनें हात पसरून मजजवळ आला आणि म्हणाला, हें चंद्रमुखि ! मदन व त्याचा सखा हा चंद्र मला मारण्याकरितां आले आहेत तर माझें रक्षण कर. तुझ्या स्वाधीनच काय तें माझें जीवित आहे !"

असें त्याचें भाषण ऐकून क्रोधानें माझें देहभान नाहींसें झालें आणि "हत् तुझें कपाळ फुटो मेल्या ! तुझी वाचा बंद कां झाली नाहीं व तुझ्या जिभेचे हजारों तुकडे कां झाले नाहींत ! पशुपक्ष्याप्रमाणें कामुकपणा मात्र तूं जाणतोस, दुसरें कांहीं नाहीं ! ज्या दुष्ट दैवानें राघूप्रमाणें तुला बोलण्यास मात्र शिकविलें. त्यानें तुला त्या योनींत घातलें म्हणजे तुझ्या बोलण्याचा कोणाला राग तरी येणार नाहीं. तर आतां तुझ्या दुष्कर्माचें फळ तुला भोगावयास लावतें बघ !" असें म्हणून चंद्रास हात जोडून म्हणालें, "भगवन् ! पुंडरीकाखेरीज माझें मन दुसरीकडे कोठें गेलें नाहीं, हें खरें असेल तर हा मेला दुष्ट शुकयोनींत जावो ! असें मी म्हणत आहें तों तो धाडकन् भूतलावर निश्चेष्ट पडला! तो गतप्राण होतांच त्याचे सेवक रडूं लागले व त्यांच्या बोलण्यांत आल्यावरून तो महाराजांचा मित्र होता असें समजलें !" इतकें बोलून ती खाली तोंड घालून रडत बसली.

तें ऐकतांच चंद्रापीड फार घाबरा झाला व तो तीस म्हणाला, "भगवति ! तूं आपल्याकडून यत्न केला तथापि या पाप्यास देवीच्या समागमाचें सुख मिळालें नाहीं, तर तें जन्मांतरीं तरी मिळो !" असें बोलतां बोलतां त्यानें आपले डोळे फाडले व त्याचें हृदयही फुटलें. इतक्यांत तरलिका धावत जाऊन चंद्रापीडास धरून म्हणाली, " देवि, महाराजांकडे बघ. यांची अवस्था फार कठिण दिसते ! यांचा श्वासोच्छ्वास बंद झाला व डोळ्याच्या बाहुल्या आंत गेल्या !" असें म्हणून ती मोठ्यानें रडूं लागली. महाश्वेताही त्याची ती अवस्था पाहून निश्चेष्ट पडली. त्या वेळीं चंद्रापीडाबरोबर आलेल्या लोकांनीं तर रडून रडून आकांत केला !

इकडे चंद्रापीड आल्याची बातमी कादंबरीस समजतांच ती फार उतावळि झाली. मग 'महाश्वेतेच्या भेटीस जातें' असें तिने आईबापास सांगून व घाईघाईनें शृंगारवेष

करून व सानंद होऊन मदलेखा व पत्रलेखा यांसह ती महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ येऊन पोहोंचली. तेथें येऊन पाहते, तों चंद्रविरहित जशी रात्र, तशी प्राणानें विरहित चंद्रापीडाची तनु तिच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां दुःखावेशानें भूमीवर पडणाऱ्या कादंबरीस मदलेखेनें मोठ्यानें आक्रोश करीत धरून ठेविलें. कादंबरीचा हात सुटून पत्रलेखाही भूतलावर निश्चेष्ट पडली. मग कादंबरी सावध झाल्यावर मदलेखा तिच्या पायां पडून म्हणाली, "प्रियसखि, दुःखानें तुझें हृदय फुटल्यासारखें दिसतें. तुझ्या दुःखास पारावार नाहीं हें खरें, परंतु तुझ्यावांचून मातृपितृकुळें नष्ट होतील हें लक्षांत आण." ती म्हणाली, "वेडे! प्रियकराची अवस्था पाहिल्याबरोबर ज्याचे तुकडे झाले नाहींत, असें मेलें वज्रापेक्षां कठोर हें हृदय कोठून फुटणार? वांचण्यापासून जिला सुख वाटत असेल तिला आप्तमित्रांची आशा. मला त्यांचा काय उपयोग? माझ्या हातीं आतां प्रियतमाचें शरीर सांपडलें आहे.हा लाभ का लहान आहे? तर आतां सहगमनानें सर्व दुःखांचा मी शेवट करतें ! स्वर्गास चालल्या प्रियतमाच्या मागोमाग जाण्याची आनंदाची वेळ आली असतां रडूं तरी कशाला? माझ्या वल्लभानें येथें मजकरितां येऊन जीवित सोडलें असतां मीं जीवंत राहावें काय ? तू व इतर सख्यांनीं ज्याला शितलोपचार केल असतां जें मदनाच्या दाहानें तसेंच राहिलें तें शरीर प्रियतमाच्या आलिंगनामृतानें आतां शीत करतें!"मग ती मदलेखेचे हात हिसकून देऊन महाश्वेतेजवळ गेली आणि तिच्या गळ्यास मिठी मारून म्हणाली, " प्रिय सखि, तुला प्रियसमागमाची आशा आहे तीमुळें तुला दुःसह दुःख सोसवतें, मला पापिणीला तर आशाच नाहीं, तेव्हां तें कोठून सोसणार ? तर आतां जन्मांतरीं तरी प्रियसखीचा समागम व्हावा असें मी इच्छितें!" मग ती चंद्रपीडाजवळ गेली आणि त्याच्या पायावर आपलें मस्तक ठेवून त्याचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन बसली.

कादंबरीचा हस्तस्पर्श होतांच चंद्रापीडाचें शरीर तेजस्वी दिसूं लागलें व त्यापासून चंद्रासारखें तेज निघून आकाशांत गेलें व त्याबरोबर अशी आकाशवाणी झाली कीं, " वत्से महाश्वेते, पुंडरीकाचें शरीर माझ्या लोकीं अमृतरूपी माझ्या तेजानें सचेतन होत आहे. चंद्रापीडाचें शरीर हें माझेंच अविनाशी रूप आहे, कादंबरीच्या स्पर्शानें तें जीवंत होईल. याकरितां शाप संपेपर्यंत त्याचें नीट रक्षण करावें. कादंबरीचा व याचा लवकरच समागम होईल. "

तें ऐकून पत्रलेखेवांचून सर्वांना मोठाच चमत्कार वाटला. पत्रलेखा तर या तेजाच्या शीतलस्पर्शानें सावध होऊन भूतसंचार झाल्यासारखी होऊन इंद्रायुधास धरून त्यासुद्धां तिनें अच्छोदसरोवरांत उडी टाकली. त्याच वेळेस त्यांतून एक

तपस्विकुमार निघाला, व महाश्वेतेजवळ जाऊन म्हणाला, " मला ओळखिलें कां !" तेव्हां ती गडबडीनें उठली आणि त्यास नमस्कार करून म्हणाली, " भगवन् कपिंजला ! प्रियपुंडरीकाचें काय वर्तमान आहे ? "

तो म्हणाला, "ज्यावेळीं पुंडरीकाचें शरीर घेऊन तो दिव्य पुरुष आकाशांत चालला. त्यावेळीं मीही त्याचे मागोमाग गेलों. पुढें तो चंद्रलोकीं गेला. तेथें मला पाहून तो म्हणाला, " कपिंजला, मी चंद्र आहे, समजलास ? मी सर्व जगावर अनुग्रह करण्याकरितां प्रकाशलों असतां मदनपीडेनें व्याकुळ होऊन यानें प्राण सोडला. त्यावेळीं यानें मला शाप दिला कीं, "हे दुष्टचंद्रा ! माझ्या प्राणप्रियेबरोबर समागमसुख होण्यापूर्वी तूं माझे प्राणहरण केलेंस, त्या अर्थीं तूंही मनुष्यलोकीं उत्पन्न होऊन मजसारखाच जन्मोजन्मीं दुःखानुभव घेशील. " असा त्याचा शाप ऐकून मला राग आला व मीही त्यास उलट शाप दिला कीं, " तूंही मजबरोबरच समदुःखी होशील." नंतर महाश्वेतेचा व याचा संबंध जडला आहे असें लक्षांत आलें. वत्सा महाश्वेता तर मजपासून उत्पन्न झालेल्या गंधर्वकुलांत जन्मली, व तिनें यास वरिलें आहे. यासाठीं मला याजबरोबर मनुष्यलोकीं दोनवेळ जन्म घेतलें पाहिजे. तर तूं आतां जा व श्वेतकेतूस सर्व वर्तमान सांग. याच्या शरीराचा नाश न व्हावा म्हणून यास मीं येथें आणून ठेविलें आहे. "

मग तेथून निघून मी श्वेतकेतूकडे जात असतां मार्गांत एका देवाचें अतिक्रमण केल्यामुळें तो रागावून म्हणाला, " मूर्खा ! तूं इकडे तिकडे न पाहतां घोड्यासारखा दवडत चालला आहेस त्या अर्थी तूं अश्व होशील " तें ऐकून मीं त्याची पुष्कळ प्रार्थना केली तरी " शाप भोगल्यावांचून सुटावयाचा नाहीं. तथापि अश्वयोनींतही तुझा व तुझ्या मित्राचा निकट संबंध राहील. उज्जयनींत तारापीड राजा, पुत्राकरितां अनुष्ठानें करीत आहे, त्याचे घरीं चंद्र उत्पन्न होईल. व त्याचाच प्रधान शुकनास याचे घरीं पुंडरीक जन्म घेईल व तूं चंद्रापीडाचें वाहन होशील. " मग मी लागलींच समुद्रांत पडलों व अश्व होऊन बाहेर निघालों. त्या योनींतही मला ज्ञान राहिलें होतें. तुजवर अनुराग धरून जवळ आला असतां न समजून तूं ज्यास शाप दिला, तो पुंडरीकाचाच अवतार होय !"

हें ऐकतांच महाश्वेतेस फारच दुःख झालें व तिनें अतिशय शोक केला. मग कपिंजल म्हणाला, " तुझा यांत काय दोष आहे? शापामुळें अशा गोष्टी घडून आल्या. चंद्राची वाणी तूं ऐकिलीच आहेस, तर आतां व्यर्थ शोक

करूं नकोस." मग महाश्वेता म्हणाली, "कपिंजला, पत्रलेखेची काय वाट झाली ?" तो म्हणाला, "सरोवरांत उडी टाकल्यावर तिचें काय झालें व चंद्रापीड व वैशंपायन यांचें जन्म कोठें झालें, हें समजण्याकरितां मी आतां सर्वज्ञ श्वेतकेतूकडे जातों." असें म्हणून तो आकाशांत गेला. मग कादंबरी महाश्वेतेस म्हणाली- "देवानें तुझ्यासारखें मला समदुःखी केलें, तर आतां मीं पुढें काय करावें ?" ती म्हणाली, "प्रियसमागमाची आशा जें करूं देईल ते करावें ! चंद्रापीड हा साक्षात् चंद्राचा अवतार आहे, या करतां त्याची सेवा करावी म्हणजे तो प्रसन्न होईल." मग चंद्रापीडाच्या शरीराकडे कादंबरीनें लक्षपूर्वक पाहिलें तों त्यावर प्रेतकळा न दिसतां सर्वावयवांवर टवटवी व तजेला दिसूं लागला. तो तिनें सर्वांस दाखविला, तेव्हां सर्वांची खात्री झाली. मग वर्षाऋतूचे सर्व दिवस तिनें त्या जवळ राहून व सेवा करून घालविले. नंतर चंद्रापीडावरोबरच्या राजेलोकांचें व सर्व सैनिकांचें तिनें समाधान करून सांत्वन केलें.

पुढें कादंबरीनें पत्रलेखेस पाठवून आपल्या मातापितरांस घडलेला प्रकार कळवून आनंदयुक्त केलें.

तारापीड राजाकडून चंद्रापीडाच्या शोधाकरितां लोक आले, त्यांनीं तेथील सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहिल्यावर मेघनादानें कादंबरीच्या संमतीनें चंद्रापीडाचा बालसेवक 'त्वरितक' यास त्या लोकांवरोबर देऊन त्यांस परत पाठविलें. ते उज्जयनीस येऊन पोहोंचल्यावर त्यांच्या तोंडानें चंद्रापीड व वैशंपायन यांचें वर्तमान ऐकून तारापीड, विलासवती, शुकनास व मनोरमा व इतर आप्तमित्र हे चंद्रापीडास पाहण्याकरितां महाश्वेतेच्या आश्रमीं आले. तेथें आल्यावर त्यांनीं पुष्कळ शोक केला. मग चंद्रापीडाच्या जीवंत होण्याविषयीं त्यांस बरींच आशा वाटून ते तेथेंच राहिले."

याप्रमाणें कथानक सांगून जाबालि ऋषि म्हणाले, "असा हा कामलुब्ध पुंडरीक स्वतःच्या अविचारानें देवलोकापासून भ्रष्ट होऊन शुकनासाचा पुत्र झाला. व येथेंही पित्याच्या व महाश्वेतेच्या शापानें शुकयोनींत उत्पन्न झाला."

याप्रमाणें जाबालि बोलत असता, मीं (राजा शूद्रक राजास म्हणतो आहे.) जागा झाल्यासारखा झालों. मागील सर्व गोष्टींचें मला स्मरण झालें. मनुष्याप्रमाणें मला वाणी फुटली व सर्व विद्या जिव्हाग्रावर स्फुरण पावूं लागल्या. जाबालीच्या पुढें मला आपल्या कामुकपणाबद्दल अतिशय लाज वाटून मी आपल्या कर्मी चोरट्यासारखा झालों. मग मी जाबालीस विनंति केली—"भगवन् आपल्या कृपेनें मला ज्ञान प्राप्त झालें. पूर्वीच्या बांधवांची आठवण होऊन त्यांच्या विरहाचें मला दुःख वाटूं लागलें. चंद्रापीडाच्या स्मरणानें माझेंही हृदय फुटतेंच कीं काय असें मला झालें आहे. तर

चंद्रापीडाचें जन्म कोठें झालें तें सांगावे, म्हणजे तेथें जाऊन त्याच्या सहवासानें तरी मी आपला काळ सुखांत घालवीन. ”

तेव्हां ते म्हणाले, “ मूर्खा ! तूं फार उतावळा आहेस. तुला पंख फुटून तूं हिंडूं फिरूं तर लाग, मग विचार. ” नंतर ते म्हणाले ‘ पुरें आतां, गोष्टीच्या नादानें सर्व रात्र संपली तरी ती समजली नाहीं. आतां स्नानाची वेळ झाली आहे.’ असें म्हणून ते उठले. मग हारीतानें मला आपल्या पर्णशालेंत नेऊन ठेवलें व तोही स्नानास गेला.

तो गेल्यावर मला कृतकर्माचा मोठा पश्चाताप झाला. पूर्वीच्या प्रिय बांधवांचा सहवास कसा होईल व तो न झाला तर जगून तरी काय करायाचें आहे? अशा विवंचनेंत मी असतां हारीत येऊन म्हणाला, वैशंपायना, “ तूं नशिबाचा थोर आहेस, श्वेतकेतूकडून कपिंजल तुजकडे आला आहे.” तें ऐकतांच मी उतावीळ होऊन ‘तो कोठें आहे?’ म्हणून विचारीत होतों तों तो माझ्या दृष्टीस पडला. मग मीं त्यास म्हटलें, “ सख्या कपिंजला ! दोन्ही जन्मांत तुझी भेट अंतरली, त्यामुळें तुला किती कडकडून भेटूं व किती उपचार करूं असें मला झालें आहे. ” असें मी म्हणत होतों तों त्यानेंच मला उचलून व उराशीं घट्ट धरून पुष्कळ शोक केला. मीं त्यास म्हटलें, “सख्या कपिंजला, मजसारख्या कामाधीन होणाऱ्या पाप्यानें शोक करावा. तुजसारख्या कामक्रोधादि जिंकणाऱ्यानें तो करणें योग्य नाहीं ! ” मग त्याला मीं सर्वांचें कुशल विचारिलें, तेव्हां त्यानें तें सांगितलें. याप्रमाणें त्याजबरोबर बोलत बसलों असतां मला आपल्या पक्षिजातीचें भान देखील राहिलें नाहीं ! दोनप्रहरची वेळ झाली होती म्हणून हारीतानें कपिंजलाकडून फलाहार करविला. नंतर तो मला म्हणाला, “ तूं शापांतून मुक्त व्हावें म्हणून भगवान् श्वेतकेतु अनुष्ठान करीत आहेत. त्यांनीं तुला सांगितलें आहे कीं, ‘ हें अनुष्ठान संपेपर्यंत तूं येथेंच रहावेंस. ’ मजकडेही त्यांनीं कांहीं काम सोंपाविलें आहे. तर आतां मी जातों. असें म्हणून मला व हरीताला आलिंगन करून तो निघून गेला.

पुढें कांहीं दिवसांनीं मला पंख फुटून चांगलें उडतां येऊं लागलें. तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, महाश्वेता तर तिच आहे, चंद्रापीड तेथेंच जीवंत होणार आहे. हें सर्व मला समजलें असून आतां येथें काळ कशाकरितां घालवावा? महाश्वेतेजवळ जाऊन राहिलों असतां मला सुख तरी वाटेल !

असें मनांत येऊन एके दिवशीं सकाळीं सहल करीत असतां उत्तर दिशे-

कडे भरारी मारीत चाललों! उडण्याचा फारसा अभ्यास नसल्यामुळें कांहीं वेळानें श्रमामुळें तहान लागून घशाला कोरड पडली. पंख दमून निर्बळ झाले. मग विश्रांति घेण्याकरतां स्थळ पहात चाललों असतां एका सरोवराच्या काठीं दाट झाडी दृष्टीस पडली. मग तेथें उतरून छायेंत बसलों. नंतर गोड फळें खाऊन व तेथील थंडगार उदक प्राशून भूक व तहान भागविली. मग मार्गश्रमानें ठणकत असलेल्या अंगास विश्रांति देण्याकरतां झाडावर चढून दाट छायेंत बसलों असतां मला गाढ झोंप लागली. कांहीं वेळानें जागा झालों आणि पाहूं लागलों तों आपण जाळ्यांत सांपडलों आहों व पुढें एक भयंकर पुरुष उभा आहे, असें दृष्टीस पडलें! तेव्हां मला जीविताची निराशा वाटून मीं त्यास झटलें, "बाबा तूं कोण? तूं कशाकरितां मला धरिलेंस? प्रियजनाच्या भेटीकरितां मला फार दूर जावयाचें असल्यामुळें मला क्षणभर देखील उशीर नकोसा वाटत आहे. याकरितां मला लवकर सोडशील तर मोठे उपकार होतील!" तो म्हणाला, "अरे मी जातीचा चांडाळ आहे. माझा धनी सर्व चांडाळांचा राजा येथून जवळच राहतो. त्याला एक सुंदर मुलगी आहे. ती पूर्ववयांत असल्यामुळें अर्थात् तिला चमत्कारिक वस्तूंचें मोठें कौतुक वाटत आहे. तिला कोणीं सांगितलें कीं, जाबालि ऋषीच्या आश्रमांत एक उत्तम राघा आहे. व तो सर्व कला जाणतो आहे. हें समजतांच तिनें तुला धरण्याकरितां मजसारखे पुष्कळ लोक पाठविले आहेत. माझें नशीब थोर म्हणून तूं मला सांपडलास? तर आतां मी तुला तिजजवळ नेतों. मग ती तुला सोडो किंवा ठेवो!"

तें ऐकून वज्रानें ताडित झाल्यासारखा होऊन मी मनांत म्हणालों, काय ह्या मंदभाग्याच्या कर्माचा परिणाम पहा?" सर्वांना मी वंद्य असा मुनि असून चांडाळाच्या हातीं पडावें, त्यांचा सहवास घडावा, त्यांच्या अन्नानें शरीर पोस व त्यांच्या मुलांचें खेळणें व्हावें! अरेरे! दुरात्म्या पुंडरीका! तुझ्या जन्माला धिक्कार असो! असा बहुत प्रकारें शोक करून दीन वाणीनें पुनः त्यास म्हटलें, "बाबा! मी पूर्वजन्मीचा मुनि आहे. याकरितां मला सोड, म्हणजे तुला मोठें पुण्य लागेल. दुसऱ्या कोणाला ही गोष्ट अद्याप माहीत नाहीं, मग सोडायाला काय हरकत आहे? असें म्हणून मी त्याच्या पायां पडलों." मग तो म्हणाला, "वेड्या! चांगलें वाईट कर्म सर्वसाक्षी देव पाहत नाहीं काय? या करितां मी तसें करणार नाहीं. मला धन्याची आज्ञा मान्य आहे." असें बोलून तो मला घेऊन चांडाळाच्या वसतींत गेला.

तेथें पाहिलें तों अतिशय घाणेरडें, केवळ दुःखांचें माहेर घरच व पापकर्मांचा बाजारच असें तें स्थान माझ्या दृष्टीस पडलें !

ल्या वेळीं माझ्या मनांत असें आलें कीं, ती चांडाळकन्या मजवर दया करून मला सोडून देईल काय ? असें माझें पुण्य उभें राहील ?असें मी मनोराज्य करीत होतों तों त्यानें मला तिजपाशीं नेलें व नमन करून "हा पहा मला सांपडला!" असें म्हणून मला तिला दाखविलें. तेव्हां तिला फारच आनंद झाला व 'शाबास चांगलें केलें!' असें ती त्यास म्हणाली. मग तिनें मला हातांत घेऊन "अरे कारट्या ! बरा सापडलास, आतां कोठें जातोस ? तुझा सर्व स्वछंदीपणा मी काढून टाकतें !" असें म्हटलें. इतक्यांत चांडाळांच्या मुलांनीं ओल्या गोचर्माचा पिंजरा आणला. त्याची अतिशय दुर्गंधि चालली होती. त्यांत तिनें मला घालून त्याचें व महाश्वेतेस भेटण्याच्या आशेचें द्वार बंद केलें ! "आतां येथें खुशाल रहा !" असें बोलून ती स्वस्थ बसली ! याप्रमाणें मी मोठ्या संकटांत पडलों असतां माझ्या मनांत आलें कीं, हिला आपलें सर्व वर्तमान सांगून सोडून देण्याविषयीं विनंति केली तर, जो मधुरभाषणाचा गुण मला बद्ध करण्यास कारण झाला, तोच अधिक व्यक्त केल्यासारखें होईल. कारण, मी चांगलें बोलतों; म्हणून तिनें मला धरण्याचा प्रयत्न केला आहे. बरें मौन धरून उगीच बसावें तर ही रागावून अधिकच माझे हाल करील कीं काय कोण जाणे ! कारण, जात पडली निर्दय ! मग काय होईल तें होवो, परंतु चांडाळा बरोबर भाषण म्हणून करायाचें नाहीं, असा मी निश्चय केला व मनांत खिन्न होऊन म्हटलें "काय पहा! देवलोकापासून भ्रष्ट झालों ! मनुष्यलोकीं ब्राह्मण झालों, ब्राह्मणत्वास मुकून पक्ष्याच्या योनींत जन्मलों आणि शेवटीं चांडाळाच्या हातीं सांपडलों! हा सर्व कामाधीन होण्याचा परिणाम! मग मीं सर्व इंद्रियांचें नियमन करून मुक्याचें व्रत घेतलें ! तिनें मीं बोलावें म्हणून ताडण केलें तरी मी बोललों नाहीं; व खाण्याचे पदार्थ आणले तरी त्यांस शिवलों नाहीं. दुसरे दिवशींही मीं तसेंच केलें ! तेव्हां त्या चांडाळकन्येस वाईट वाटलें, मग तिनें कांहीं फळें मजपुढें टाकलीं, त्यांसही मी शिवत नाहीं असें पाहून ती मला म्हणाली, "पशुपक्ष्यांना भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करण्याचें काय कारण आहे? तूं कोणीं पूर्वजाति स्मरणारा असशील तर, पक्षीजातींत आहेस तोंपर्यंत याचा विचार करण्याचें काय कारण आहे? उत्तम जन्म प्राप्त होऊन तूं असें कर्म केलेंस कीं, ज्याच्या योगानें अशानींच योनींत उत्पन्न झालास, तर आतां विचार कसचा करतोस? भक्ष्याभक्ष्याचा

शास्त्रार्थ पाळणारांना देखील विपत्तिकाळीं प्राणधारणास अभक्ष्य चालतें. मग तुला काय झालें? त्यांत फळें खावयास तर कांहींच हरकत नाहीं !" असें तिचें सशास्त्र व प्रौढ भाषण ऐकून मीं निग्रह सोडून दिला. आणि तीं फळे खाल्लीं !

याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं सकाळीं मी डोळे उघडून पाहूं लागलों तों मी सुवर्णाच्या पिंजऱ्यांत आहें असें दिसलें व ती चांडाळ वसतिही देवनगरी सारखी दिसली ! तेव्हां मला मोठा चमत्कार वाटला. मग मौन साडून तिला विचारावें, असें जो माझ्या मनांत घोळत होतें तों ती चांडाळ-कन्या मला घेऊन महाराजाकडे आली. तर ही कोण व हिनें मला पिंजऱ्यांत घालून येथें कशा करितां आणिलें ह्या गोष्टी समजण्याविषयीं महाराजाप्रमाणें मलाही मोठें कौतुक वाटत आहे !"

तें ऐकून शूद्रकराजास अधिकच चमत्कार वाटला आणि त्यानें चांडाळ-कन्येस बोलावून आणण्यास सांगितलें. ती आली तेव्हां तिच्या तेजानें शूद्रक-राजा देखील निस्तेज पडल्यासारखा झाला! मग ती म्हणाली, "हे चंद्रावतारी राजा! ह्या शुकाचा व तूं आपला पूर्वीचा सर्व वृत्तांत ऐकिलास. हा पक्षी जातींत असतांही कामांध होऊन व पित्राज्ञेचें उल्लंघन करून आपल्या प्रियेकडे चालला होता, हें ही त्याच्याच मुखानें तुला समजलें ! तर ह्या मूर्खाची जननी मी लक्ष्मी होय ! हा जाबालीच्या आश्रमांतून उडून जाऊं लागला, तेव्हां याच्या पित्यानें दिव्य-दृष्टीनें पाहून मला सांगितलें, ." दुराचरणी प्राणी पश्चातापावांचून शुद्धीवर येत नाहीं, तर हें आरंभलेलें कर्म शेवटास जाईपर्यंत तूं मनुष्यलोकीं जाऊन त्याला धरून ठेव. व जसा त्यास कृतकर्माचा पश्चाताप होईल असें कर." तेव्हां ऋषीच्या आज्ञेप्रमाणें हा कारटा वाटेवर यावा म्हणून मीं याप्रमाणें केलें ! हल्लीं तें कर्म आटोपलें. आतां तुमचे दोघांचेही शाप बरोबरच संपले. यामुळे तुम्ही दोघेही ह्या शरिराचा त्याग करून इष्टजनांच्या समागमानें चिरकाल सुखानुभव घ्याल !" इतकें बोलून ती आकाशांत गेली !

याप्रमाणें शूद्रकराजानें लक्ष्मीचें भाषण ऐकतांच त्याला पूर्वजन्मीचा सर्व वृत्तांत आठवला. मग तो वैशंपायनास म्हणाला, " आपणा उभयतांच्याही शापांचा शेवट बरोबरच झाला हें चांगलें झालें."

त्याच वेळेस वसंतऋतु प्रकट झाला, त्यानें विरहिजनांस फारच पराधीन केलें ! राजा व शुक यांनाही त्यानें अत्यंत व्याकुळ केलें !

इकडे कादंबरीही कामसंतप्त झाली. कामदेवाचा उत्सवकाल प्राप्त झाला तेव्हां

तिनें एके दिवशीं संध्याकाळीं स्नान करून कामदेवाचें पुजन केलें व चंद्रापीडास सुगंधि द्रव्य लावून स्नान घातलें. कस्तुरीमिश्रित चंदनाची त्याच्या सर्वांगास उटी लावली व गळ्यांत पुष्पांचे हार घातले. नंतर उत्कंठेनें त्याजकडे पहात ती बसली. शेवटीं मदनपीडेनें फारच व्याकुळ होऊन तिनें चंद्रापीडास दृढालिंगन केलें! तिच्या आलिंगनानें अमृतसिंचन केल्यासारखें त्याचें शरीर होऊन त्यास जीवकला प्राप्त झाली. मग तो कादंबरीस म्हणाला, "हे भीरु! भय सोड. तुझ्या आलिंगनानेंच मी जीवंत झालों! तूं अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुळांत उत्पन्न झालीस. याची तुला आठवण नाहीं काय ? हें माझें शरीर अविनाशी आहे, कादंबरीच्या स्पर्शाने तें सचेतन होईल" या भाषणाचें तुला स्मरण नाहीं काय ? आतां इतके दिवस तुझ्या हस्तस्पर्शानें मी जीवंत झालों नाहीं, याचें कारण शापदोष होय. आतां तो शाप संपला. तुझी प्रियसखी महाश्वेता इच्या प्रियाचा ही शाप मजबरोबरच संपला!

तुझ्या विरहानें पीडित अशा शूद्रक राजदेहाचाही मीं आतांच त्याग केला. इतक्यांत वैशंपायनरूपी पुंडरीकही शुकशरीराचा त्याग करून कपिंजलासह तेथें आला. तेव्हां कादंबरी धांवत गेली आणि तिनें पुंडरीक आल्याचें आनंदकारक वर्तमान महाश्वेतेस सांगितलें, इतक्यांत तोही तेथें आला. तेव्हां चंद्रापीड, पुंडरीक, (वैशंपायन) कादंबरी व महाश्वेता आणि त्यांचे मातापितर यांच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला. व ते सर्व वांछित सुखांत निमग्न राहिले!

पुढें कादंबरीनें एकांती " पत्र लेखेची काय वाट झाली, " म्हणून चंद्रापीडास विचारिलें असतां " ती माझी (चंद्राची) प्रिया रोहिणी होय. तिला माझा विरह सहन न होऊन माझ्या सहवासाकरितां तिनें यालोकीं जन्म घेतलें होतें, ती आतां चंद्रलोकीं गेली. " असें त्यानें सांगितलें.

हर्षचरित आणि कादंबरी ह्या बाणकवीच्या दोन गद्यग्रंथांचीच फार प्रसिद्धि आहे, याकरितां त्यांतील बरेच महत्वाचे उतारे पुढें दिले आहेत.

बाणभट्टानें आपल्या पूज्य पर्वजांचीं नावें पुढील लेखांत दिलीं आहेत तीं अशीं.—

तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु संसरति संसारे यात्सु युगेषु अवतीर्णे कलौ वहत्सु वत्सरेषु व्रजत्सु वासरेषु अतिक्रामति च काले प्रसवपरम्पराभिरनवरतमापतति विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुबेरनामा वैनतेय इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे। तस्याभवन्नच्युत इशानो हरः पाशुपतश्चेति चत्वारो युगारम्भा इव ब्रह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इवसञ्चक्रनन्दकास्तनयाः। तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूभार इवाचलकुलस्थितिश्रुतरुदधिगम्भीरोऽर्थपातिरिति नाम्ना समग्राढ्यजन्मचक्रचूडामणिर्महात्मा सूनुः। सोऽजनयद्भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं लक्षमहिदत्तं विश्वरूपं चेत्येकादश रुद्रानिव सोमामृतरसशीकरच्छुरितमुखान्पवित्रान्पुत्रान्। अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्याभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम्। सबालएव विधेर्बलवतो वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या। जातस्नेहस्तु नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्। अवर्धत च तेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धार्म्मिक निजे।

ब्रह्मसभेत दुर्वासऋषीनें सामगायनांत चूक केल्यामुळें सरस्वतीस हसूं आवरलें नाहीं. यामुळें रागावून दुर्वास ऋषीनें—सभासदांनीं त्याचें निवारण केलें असतां—सरस्वतीस शाप दिला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें त्याचा धिक्कार करून क्रोधाधीन होणें योग्य नाहीं अशाविषयीं व्यास उपदेश केला आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

ब्रह्मन् न खलु साधुसेवितोऽयं पन्थाः येनासि प्रवृत्तः। निहन्त्येष परस्तात्। उद्दामप्रसृतेन्द्रियाश्वसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति दृष्टिमनक्षाजिताम्। कियद्दूरं वा चक्षुरीक्षते। विशुद्धया हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानर्थान्सतः सतो वा। निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र वृत्तिः। आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि। क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम्। परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिताबुद्धिर्न त आत्मरागदोषं पश्यति। क्व महातपोभारवैवधिकता क्व पुरोभागित्वम्। अतिरोषणश्चक्षुष्मानन्ध एव जनः। नहि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं वा। इ०.*

सरस्वती ही दुर्वासाच्या शापामुळें स्वर्गांतून भूतलावर उतरत असतां शोणनद तिच्या दृष्टीस पडला, त्याचें बाणानें अनेक उत्प्रेक्षाघटित वर्णन केलें आहे. अशीं अनेक अलंकारघटित वर्णनें त्याच्या ग्रन्थांतून प्रायः सर्वत्र आढळतात व तीं वाचून मन अगदीं थक्क होऊन जातें. या शोण नदाच्या काठींच राहण्यास सरस्वतीस

* या ठिकाणचें विस्तृत वर्णन हर्षचरित्रांत पहावें. मु० इ० पा० १३–१४.

आवडलें. बाणाचें राहण्याचें ठिकाणही शोणनदाच्या काठींच होतें, तेव्हां अर्थात् त्याचा त्याविषयीं आदर असणें साहजिकच आहे!

अपश्यच्चाम्बरतलस्थितैव हारामिव वरुणस्य। अमृतनिर्झरामिव चन्द्राचलस्य। शशिमणिनिष्यन्दमिव विन्ध्यस्य। कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहामिव दण्डकारण्यस्य। लावण्यरसप्रस्रवणामिव दिशाम्। स्फाटिकशिलापट्टशयनामवाम्बरश्रियाः।स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्यापत्यं हिरण्यवाहनामानं महानदम्। यं जनाः शोण इति कथयन्ति। दृष्ट्वाच तं रामणीयकहृतहृदया तस्यैव तीरे वासमरचयत्। उवाच च सावित्रीम्। सखि मधुरमयूरविरुतयः कुसुमपांशुपटलसिकातिलतरुतलाः परिमलमत्तमधुपवेणीवीणाराणितरमणीय रमयान्ति मांमन्दीकृतमन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपकण्ठभूमयः। पक्षपाति च हृदयमत्रैव स्थातुं मे इति। अभिनन्दितवचना च तथेति तया तस्य पश्चिमे तीरे समवातरत्।

बाणाच्या पदरीं बरीच आश्रित मंडळी असल्याचा त्यानें स्वतःच उल्लेख केला आहे. इतकी मंडळी पदरीं बाळगण्याचें सामर्थ्य बाणभट्टास होतें. यावरून त्यास व त्याच्या पूर्वजास चांगलाच राजाश्रय मिळाला होता असें लक्षांत येतें. इतक्या मंडळीसह तो देशाटन करण्यासही जात असे.

अभवंश्चास्य वयसा समानाः सुहृदः सहयाश्च। तथा च। भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ। भाषाकविरीशानः परं मित्रम्। प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ। विद्वांसौ वारबाणवासबाणौ। वर्णकविर्वेणीभारतः। प्राकृतकृक्कुलपुत्रो वायुविकारः। बन्दिनावनङ्गबाणसूचीबाणौ। कात्यायनिका चक्रवाकिका। जाङ्गुलिको मयूरकः। ताम्बुलदायकश्चण्डकः। भिषक्पुत्रो मन्दारकः। पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः। कलादश्चामीकरः। हैरिकः सिन्धुषेणः। लेखको गोविन्दकः। चित्रकृद्वीरवर्मा। पुस्तकृत्कुमारदत्तः। मार्दङ्गिको जीमूतः। गायनौ सोमिलमहादित्यौ। सैरन्ध्री कुरङ्गिका। वांशिकौ मधुकरपारावतौ गान्धर्वोपाध्यायो दर्दुरकः। संवाहिका केरलिका। लासकयुवा ताण्डविकः। आक्षिक आखण्डलकः। कितवो भीमकः। शैलालियुवा शिखण्डकः। नर्तकी हारिणिका। पाराशरी सुमतिः। क्षपणको वीरदेवः। कथको जयसेनः। शैवो वक्रघोणः। मन्त्रसाधकः करालः। असुराविवरव्यसनी लोहिताक्षः। धातुवादविद्धिहंगमः। दादुरिको दामोदरः। ऐन्द्रजालिकश्चकोराक्षः। मस्करी ताम्रचूडः। स एतैश्चान्यैश्चानुगम्यमानो बालतया निम्नतामुपगतो देशान्तरालोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु सति चाविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे गृहान्निरगात्। अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन स्वैरिणा मनसा महतामुपहास्यताम्॥

बाणाच्या घरीं वडिलोपार्जित ब्राह्मणास उचित असें वैभव असतां व विद्याभ्यासाचीही सोय असतां तारुण्यावस्थेंत तो देशान्तर पाहण्याच्या कौतुकानें बाहेर फिरण्यास गेला असतां प्रथमतः मोठमोठ्यांच्या उपहासास पात्र झाला. असेंही वरील उताऱ्यावरून लक्षांत येतें.

पुढें तो मोठमोठीं राजघराणीं, विद्यासंपन्न गुरुकुलें व चतुर पुरुष यांच्या सहवासानें आपल्या विद्यालंकृत कुलास शोभण्यासारखी अशी योग्यता मिळवून तो आपल्या घरीं परत आला. तेव्हां त्याच्या आप्तमित्रांस व त्यास फारच आनंद झाला आहे. हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे.

अथ शनैः शनैरत्युदारव्यवहृतिमनोहान्ति बृहन्ति राजकुलानि वीक्षमाणो निरवद्यविद्यावद्योतितानि च गुरुकुलानि सेवमानः महाहार्लापगम्भीरगुणवद्गोष्ठीश्चोपतिष्ठमानः स्वभावगम्भीरधीधनानि विदग्धमण्डलानि च गाहमानः पुनरपि तामेव वैपश्चितीमात्मवंशोचितां प्रकृतिमभजत्। महतश्च कालात्तामेव भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयामात्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासमगमत्। तत्र च चिरदर्शनादभिनवीभूतस्नेहसद्भावैः ससंस्तवप्रकटितज्ञातेयैराप्तैरुत्सवादिवस इवानन्दिताभ्यागमनो बालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षसुखमिवान्वभवत्.

हर्षाच्या बंधु परमसज्जन व विद्वानांच्या पक्षाचा कृष्ण यानें बाणास हर्षराजाच्या भेटीस येण्याकरितां पत्र व निरोप पाठविला, त्यांत त्याची खरोखरीच विद्वज्जनाविषयीं फारच कळकळ दिसून येते !

अवधृतलेखार्थश्च समुत्सारितपरिजनः संदेशं पृष्टवान्। मेखलकस्त्ववादीत्—"एवमाह मेधाविनं स्वामी—जानात्येव मान्यः यथैकगोत्रता वा समानजातिता वा समं संवर्धनं वा एकदेशनिवासो वा दर्शनाभ्यासो वा परस्परानुरागश्रवणं वा परोक्षोपकारकरणं वा समानशीलता वा स्नेहस्य हेतवः। त्वयि तु विना कारणेनादृष्टेऽपि प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्धपक्षपातं किमपि स्निह्यति मे हृदयम्। दूरस्थेऽपीन्दोरिव कुमुदाकरे। भवन्तमन्तरेणान्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्ती दुर्जनैर्ग्राहित आसीत्। न च तत्तथा। न सन्त्येव ते येषां सतामपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः। शिशुचापलापराचीनचेतोवृत्तितया च भवतः केनचिदसहिष्णुना यत्किञ्चिदसदृशमुदीरितम् इतरो लोकस्तथैव तद्गृह्णाति वक्ति च। सलिलानीव गतागतिकानि लोलानि खलु भवन्त्यविवेकिनां मनांसि। बहुमुखश्रवणानिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवीपतिः। तत्त्वान्वेषिभिश्चास्माभिर्दूरास्थितोऽपि प्रत्यक्षीकृतोऽसि। विज्ञप्तश्चक्रवर्ती त्वदर्थम्। यथा प्रायेण प्रथमे वयसि

सर्वस्यैव चापलैः शैशवमपराधीति । तथेति च प्रतिपन्नं स्वामिना । अतो भवता राजकुलमकृतकालक्षेपमागन्तव्यम् । अवकेशीवादृष्टपरमेश्वरो बन्धुमध्यमाधिवसन्नासि मे बहु मतः । न च सेवावैषम्यविषादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा भवता भवितव्यम् ।

असा अपरिचितावर उपकार करणारा पुरुष क्वचितच आढळेल ! म्हणूनच अकारणबंधु कृष्ण याच्या साधुत्वाविषयीं बाणभट्टानें कृतज्ञतापूर्वक पुढील पद्यांत किती उत्तम उल्लेख केला आहे !

अतिगभीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितासिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥
रागिणि नालिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।
अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

प्रथम पद्यांत भूप व कूप यांस अनुलक्षून श्लेष आहेत व ते फार मजेचे आहेत. दुसरें पद्य तर फारच सरळ व प्रासादिक साधलें आहे !

बाणभट्टानें हर्षराजाचें वर्णन फारच विस्तृत केलें आहे. (तें पाहणें असल्यास हर्षचरित्रांत पहावें) हर्षास पाहिल्यावर बाणास कृतार्थता वाटून व तो संतुष्ट होऊन म्हणाला.

दृष्ट्वा चानुगृहीत इव साभिलाष इव तृप्त इव रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन्नानन्दवाष्पवारिबिन्दून्दूरोदव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्—सोऽयं सुजन्मा सुगृहीतनामा तेजसां राशिः चतुरुदधिकेदारकुटुम्बी भोक्ता ब्रह्मस्तम्भफलस्य सकलादिराजचरितजयज्येष्टमल्लो देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । नास्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि । न पशुपतेरिव दक्षोद्वेगकारीण्यैश्वर्यविलसितानि । न शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः । न यमस्येवातिवल्लभानि दण्डग्रहणानि । न वरुणस्येव निस्त्रिंशग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः । न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः । न जिनस्येवार्थवादशून्यानि दर्शनानि । न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रमिदमत्यमरं राजत्वम् ॥

वरील वर्णनांत कृष्ण, शिव इत्यादि देवांपेक्षां श्लेषालंकारानें हर्षाचें श्रेष्ठत्व कवीनें किती खुबीनें वर्णन केलें आहे व यांतील श्लेषही किती मजेदार आहेत !

हर्षराजाची भेट झाल्यावर हर्ष बुद्धयाच बाणास खोचून बोलला असतां खरें तें बोलण्यास बाणानें राजाची भीड धरली नाहीं, व त्यापासून राजासही राग आला नाहीं तर उलट त्यानें आपली प्रसन्नताच दाखविली आहे.

राजा तु तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागतसिंहबृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागमपृच्छत्—'एष स बाण इति'। 'यथाज्ञापयति देवः सोयम्' इति विज्ञापितो दौवारिकेण। 'न तावदेनमकृतप्रसादः पश्यामि इति' तिर्यङ्नीलधवलांशुकशारां तिरस्करिणीमिव भ्रमयन्नपाङ्गनीयमानतरलतारकस्यायामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्य प्रेष्टस्थ पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोरकथयत्—'महानयं भुजङ्ग' इति। तूष्णींभावेन त्वगामितनरेन्द्रवचसि तस्मिन्मूके च राजलोके मुहूर्तामिव तूष्णीं स्थित्वा बाणो व्यज्ञापयत्—'देव अविज्ञाततत्व इव अश्रद्दधान इव नेय इव अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मादेवमाज्ञापयसि। स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च। महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिर्भावितव्यम्। नार्हसि मामन्यथा संभावयितुमविशिष्टमिव। ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम्। यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः। सम्यक्पठितः साङ्गो वेदः। श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि। दारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि। का मे भुजङ्गता। लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवमशून्यमासीत्। अत्रानपलापोऽस्मि। अनेनैव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम्। इदानीं तु सुगत इव शान्तमनसि। मनाविव कर्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां। क्षमवर्तिनीव च साक्षाद्दण्डभृति देवे शासति ससाम्बुराशिरशनामशेषद्वीपमालिनीं महीं क इवाविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोरविनयस्य मनसाप्यभिनयं कल्पयिष्यति। आसतां तावन्मानुष्यकोपेताः। त्वत्प्रभावादलयोऽपि भीता इव मधु पिबन्ति। रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इवाभ्यनुवृत्तिव्यसनैः प्रियाणाम्। कपयोऽपि चकिता इव चपलायन्ते। शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशितानि भुञ्जते। सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव। अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः। इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्। भूपतिरपि 'एवमस्माभिः श्रुतम्' इत्यभिधाय तूष्णीमेवाभवत्। संभावनासनाथदानादिना तु प्रसादेन नैनमन्वग्रहीत्। केवलममृतवृष्टिभिः स्नपयन्निव स्नेहगर्भेण दृष्टिपातमात्रेणान्तर्गतां प्रीतिमकथयत्। अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत्।

ह्या उताऱ्यांत हर्षराजानें आपल्यास भलतेंच म्हटल्याबद्दल बाणानें त्याचा निषेध करून आपल्या कुलाची व आपली थोरवी वर्णिली आहे व सुर्वगुणसंपन्न तुजसारखा प्रभु असतां भलत्यासळ्या गोष्टी करण्यास कोण धजणार आहे? फार काय पण पशुपक्षी देखील तुला भितात! भ्रमर देखील भीत भीतच मधु पितात!

असें जर आहे तर भलतेसलतें कोण करूं शकणार आहे? इत्यादि प्रकारें बोलून राजावर आपली छाप बसविली. यांत बाणकवीचें चांगलें चातुर्यही दिसून येतें!

बाणोऽपि निर्गत्य-धौतारकूटकोमलातपत्विषि निर्वाति वासरे। अस्ताचलकूटकिरीटे। निचुलमञ्जरीभांसि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिम्। अतिरोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानम्रदिष्टगोष्टीनपृष्टास्वरण्यस्थलीषु। शोकाकुलकोककामिनीकूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु। वासविटपोपविष्टवाचाटचटकचक्रवालेष्वालवालावर्जितसेकजलकुटेषु निष्कुटेषु। दिवसविहृतिप्रत्यागतं प्रस्नुतस्तनं स्तनंधये धयति धेनुवर्गमुद्गतक्षीरं क्षुधिततर्णकव्रातेक्रमेण चास्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहासि मज्जति संध्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले। कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु। यज्ञपात्रपवित्रपाणौ प्रकीर्णबार्हिष्युत्तेजासि जाता वेदासि। हवींषि वषट्कुर्वति यायजूकजने। निद्राविद्राणद्रोणकुलकालिलकुलायेषु। कापेयविकलकपिकुलेष्वारामतरुषु। निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले। मूनिकरसहस्रप्रकीर्णसंध्यावन्दनोदबिन्दुनिकर इव दन्तुरयति तारापथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे। अम्बराश्रयिणि शर्वरीशबरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले ज्योतिःशेषं सांध्यमन्धकारावतारे। तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्विव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु। अररसंपुटसंक्रीडनकथितावृत्तिष्विव गोपुरेषु। शयनोपजोषजुषि जरतीकथितकथे शिशायिषमाणे शिशुजने। जरन्मांहिषमषीमलीमसतमसि। जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे भीषणतमे तमीमुखे। मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारशेमुषीमुषि मकरध्वजे। रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने। सैरन्ध्रीबध्यमानरशनाजालजल्पाकजघनासु जनीषु। वशिकविशिखाविहारिणीष्वनन्यजानुप्लवासु प्रचलितास्वाभिसारिकासु। विरलीभवति वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते। निद्राविद्राणद्राधीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि सारसरसिते। भाविवासरबीजाङ्कुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति प्रदीपप्रकरे-निवासस्थानमगात्।

वरील संध्या-समयाचें वर्णन फारच स्वाभविक व मजेदार साधलें आहे.

अकरोच्च चेतस्यतिदक्षिणः खलु दोवो हर्षः—' यदेवमनेकबालचरितचापलोचितकोलीनकोपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि। यद्यहमक्षिगतः स्यां न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात्। इच्छति तु मां गुणवन्तम्। उपदिशन्ति हि

विनयमनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचा विनापि भर्तव्यानां स्वामिनः। अपि च धिङ् मां स्वदोषान्धमानसमनादरपीडितमेवमतिगुणवति राजन्यन्यथा चान्था च चिन्तयन्तम्। सर्वथा करोमि तथा यथा यथावस्थितं जानाति मामयं कालेन ' इत्येवमवधार्य चापरेद्युर्निष्क्रम्य कटकात्सुहृदां बांधवानांच भवनेषु तावदतिष्ठत् यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्वभावः पृथिवीपतिः प्रसादवानभूत्। अविशच्च पुनरपि नरपतिभवनम्। स्वल्पैरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विश्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमानीयत नरेन्द्रेणेति।

हर्षाची भेट झाल्यावर बाणाच्या मनांतील सर्व कल्पना दूर होऊन अशा गुणवान् राजाविषयीं माझा भलताच ग्रह झाला होता, म्हणून बाणास वाईट वाटलें आहे. पुढें राजास बाणाची योग्यता कळून येऊन त्यानें त्यास सर्व गोष्टींत अंतरंग केलें आहे!

पुढील शरद्ऋतुंतील सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन चांगलें स्वाभाविक साधलें आहे.

अथ कदाचिद्विरलितबलाहके चातकातङ्ककारिणि क्वणत्कादम्बे दर्दुरद्विषि मयूरमदमुषि हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ धौतासिनिभनभसि भास्वरंभास्वति शुचिशशिनि तरुणतारागणे गलत्सुनासीरशरासने सीदत्सौदामनीदाम्नि दामोदरनिद्राद्रुहि द्रुतवैदूर्यवर्णांशुसि धूर्णमानामिहिकालघुमेघमोघे मघवति निर्मीलन्नीपे निष्कुसुमकुटजे निर्मुकुलकन्दले कोमलकमले मधुस्यन्दीन्दीवरे कल्हाराल्हादिनि शेफालिकाशीतलीकृतनिशे यूथिकामोदिनमोदमानकुमुदावदातदशादिशि सप्तच्छदधूलिधूसरितसमीरे स्तबकितबन्धुरबन्धूकाबध्यमानाकाण्डसंध्ये नीराजितवाजिनि उद्दामदन्तिनि दर्पक्षीबौक्षकेक्षीयमाणपङ्कचक्रवाले बालपुलिनपल्लवितासिन्धुरोधसि परिणामाश्यानश्यामके जानिताप्रियङ्कमञ्जरीरजासि कठोरितत्रपुसत्वचि कुसुमस्मेरशरे शरत्समयारम्भे राज्ञः समीपाद्बाणो बन्धून्द्रष्टुं पुनरपि तं ब्राह्मणाधिवासमगात्।

बाण फारा दिवसांनीं आपल्या घरीं परत आला व त्यावरचा हर्षराजाचा रोष जाऊन त्यानें त्याचा मोठा सन्मान केला म्हणून बाणाच्या आप्तमित्रांस फार आनंद झाला आहे. त्या वेळच्या स्थितीचें म्हणजे परस्परांच्या भेटीचें वगैरे बाणानें जें वर्णन केलें आहे तें खरोखरीच फारच स्वाभाविक व चांगलें साधलें आहे. असें वर्णन दुसरीकडे कोठें सांपडेल किंवा नाहीं ह्या विषयीं शंकाच वाटतें. तसेंच त्या वेळीं आचार, विचार, मर्यादा, वेदशास्त्रें, काव्यें व अध्यापन आणि यज्ञयागादि क्रिया इत्यादि गोष्टी कशा प्रचारांत होत्या, हेंही या लेखावरून लक्षांत येण्याजोगें आहे.

समुपलब्धभूपालसंमानातिशयपरितुष्टास्तस्य ज्ञातयः श्लघमाना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चिदभिवादयमानः कैश्चिदभिवाद्यमानः कैश्चिच्छिरसि चुम्ब्यमानः कांश्चिन्मूर्ध्नि समाजिघ्रन् कैश्चिदालिङ्ग्यमानः कांश्चिदालिङ्गन् अन्यैराशिषानुगृह्यमाणः पराननुगृह्णन् बहुबन्धुमध्यवर्ती परं मुमुदे । सभ्रान्तपरिजनोपनीतं चासनमासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्चार्चादिसत्कारं नितरां ननन्द । प्रियमाणेन च मनसा सर्वांस्तान्पर्यपृच्छत्—' कच्चिदेतावतो दिवसान्सुखिनो यूयम्। अप्रत्यूहा वा । सम्यक्करणपरितोषितद्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया । यथावदविकलमन्त्रभाञ्जि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः । यथाकालमधीयते वा बटवः । प्रतिदिनमविच्छिन्नो वा वेदाभ्यासः । कच्चित्स एव चिरंतनो यज्ञविद्याकर्मण्याभियोगः । तान्येव व्याकरणे परस्परस्पर्धानुबन्धावन्ध्यदिवसदर्शितादराणि व्याख्यानमण्डलानि । सैव वा पुरातनी परित्यक्तान्यकर्तव्या प्रमाणगोष्ठी । स एव वा मन्दीकृतेतरशास्त्ररसो मीमांसायामतिरसः । कच्चित्त एव वाभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्यालापा ' इति ।

अथ ते तमूचुः–" तात संतोषजुषां सततसंनिहितविद्याविनोदानां वैतानवन्हिमात्रसहायानां कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया सकलभुवनभुजि भुजङ्गराजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे । सर्वथा सुखिन एव वयम् । विशेषेण तु त्वयि विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वरपार्श्ववर्तिनि वेत्रासनमधितिष्ठति । सर्वे च यथाशक्ति यथाविभवं यथाकालं च संपाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः " इत्येवमादिभिरालापैः स्कन्धावारवार्ताभिश्च शैशवातिक्रान्तक्रीडानुस्मरणैः पूर्वजकथाभिश्च विनोदितमनास्तैः सह सुचिरमतिष्ठत् ।

हर्षराजाचें चरित्र सांगण्याविषयीं त्याच्या आप्तमित्रांनीं फारच आग्रह केला असतां तें काम आपल्याकडून यथास्थित कसें होईल म्हणून बाण हास्य करून म्हणाला.

बाणस्तु विहस्याब्रवीत्:–आर्य न युक्त्यनुरूपमभिहितम् । अघटमानमनोरथमिव भवतां कुतूहलमवकल्पयामि । शक्याशक्यपरिसंख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थतृषः । परगुणानुरागिणी प्रियजनकथाश्रवणरसरभसमोहिता च मन्ये महतामपि मतिरपहरति प्रविवेकम् । पश्यत्वार्यः क्व परमाणुपरिमाणं बटु हृदयम् । क्व समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम् । क्व परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः । क्व संख्यातिगास्तद्गुणाः । सर्वज्ञस्याप्ययमविषयः । वाचस्पतेरप्यगोचरः । सरस्वत्या अप्यतिभारः । किमुतास्मद्विधस्य । कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयादविकलमस्य चरितं वर्णयितुम् । एकदेशेतु यदि कुतूहलं वः सज्जा वयम् । इयमधिगतकतिपयाक्षरलवलघीयसी जिव्हा क्वोपयोगं गमिष्यति । भव-

स्तः श्रोतारः । वर्ण्यते हर्षचरितम् । किमन्यत् । अद्य तु परिणतप्रायो दिवसः । पश्चाल्लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान्भार्गवो राम इव समन्तपञ्चकरुधिरमहाह्रदे निमज्जति सन्ध्यारागपटलेपूषा । श्वो निवेदयितास्मि इति । सर्वैंच ते तथा इति प्रत्यपद्यन्त । नातिचिराडुत्थाय सन्ध्यामुपासितुं शोणमयासीत् ।

यांत बाणाची हर्ष राजाविषयीं किती आदरबुद्धि होती, हेंही कळून येतें. कादंबरीवरून पाहतां मुख्यत्वेंकरून शृंगार व करुण ह्या दोन रसांचीच बाणभट्टास आवड आहे असें वाटलें होतें. परंतु हर्षचरित्रावरून पाहतां वीररसाविषयींही तसाच त्याचा अभिनिवेश असल्याचें ध्यानांत येतें व ह्या रसांप्रमाणेंच त्यानें केलेलीं वीररसाचीं ही वर्णनें चांगलीं साधलीं आहेत. प्रभाकरवर्धन याच्या पराक्रमाचें वर्णन बाणभट्टानें केलें आहे त्यांत उत्प्रेक्षा व वीररस हे चांगले साधले आहेत.

तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धारराधिपगन्धद्विपकूटपाटलो लाटपाटवपाटच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः प्रतापशील इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः । इ० *

राजाचा शाळक यानें आपला मुलगा भण्डी यास राजवर्धन व हर्ष यांच्या सहवासास आणून ठेवलें आहे. भण्डीच्या वर्णनांत ही वीररसाचा आवेश चांगला दिसून येतो.

अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतमष्टवर्षदेशीयमुद्भूयमानकुटिलकाकपक्षकाशिखण्डं खण्डपरशुहुंकाराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्धानं मकरध्वजामिव पुनर्जातम् एकेनेन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन शरीरार्धेनेतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन संपृक्तावतारामिव हरिहरयोर्दर्शयन्तं पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुरामामिव क्षत्रक्षपणक्षीणपरशुपाशाचिन्हितं बालतां गतं कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिवोरःकाठिण्यखंण्डितनरसिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं शौरेऽपि सावष्टम्भं बीजामिव वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानमनुचरं कुमारयोरर्पितवान् ।

अवनिपतेस्तु तस्योपरि पुत्रयोस्तृतीयस्य नेत्रयोरिवेश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत् । राजपुत्रावपि सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ तेन प्रकृतिदक्षिणेन मधुमाधवाविव मलयमारुतेनोपेतौ नितरां रेजतुः । क्रमेण चापरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्धमानौ यौवनमवतेरतुः । स्थिरोद्ध-

* हें वर्णन फारच विस्तृत आहे. तें हर्षचरित्रांत पहावें.

स्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजार्गलौ विकटोरःकवाटौ प्रांशुसालाभिरामौ महानगरसंनिवेशाविव सर्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

राजवर्धन व हर्ष हे दोघे बंधु तारुण्यावस्थेत आले असतां कवीनें त्यांचें वर्णन केलें आहे तें वाचून हे मूर्तिमंत वीररसाचेच अवतार आहेत कीं काय असा भास होतो.

अथ चन्द्रसूर्याविव स्फुरज्ज्योत्स्नायशःप्रतापाक्रान्तभुवनाभिरामदुर्निरीक्ष्यौ । अग्निमारुताविव समभिव्यक्ततेजोबलावेकीभूतौ । शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्याविवाचलौ । महावृषाविव कृतयुगयोग्यौ । अरुणगरुडाविव हरिवाहनाविभक्तशरीरौ । इन्द्रोपेन्द्राविव नागेन्द्रगतौ । कर्णार्जुनाविव कुण्डलाकिरीटधरौ । पूर्वापरदिग्भागाविव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसंपादनसमर्थौ । अमान्ताविवातिमानेनासन्नवेलार्गलनिरोधसंकटे कुकुटीरके तेजःपराङ्मुखीं छायामपि जुगुप्समानौ । स्वात्मप्रतिबिम्बेनापि पादनखलग्नेन लज्जमानौ । शिरोरुहाणामपि भङ्गेन दुःखमवातिष्ठमानौ । चूडामणिसंक्रान्तेनापि द्वितीयेनातपत्रेणापत्रपमाणौ । भगवति षण्मुखेऽपि स्वामिशब्देनासुखायमानश्रवणौ । दर्पणदृष्टेनापि प्रतिपुरुषेण दूयमाननयनौ । संध्याञ्जलिघटनेष्वपि शूलायमानोत्तमाङ्गौ । जलधरधृतेनापिधनुषा दोदूयमानहृदयौ । आलेख्यक्षितिपतिभिरप्यप्रणमद्भिः संतप्यमानचरणौ । परिमितमण्डलसंतुष्टं तेजः सवितुरप्यबहु मन्यमानौ । भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमप्युपहसन्तौ । बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दतौ । हिमवतोऽपि चमरीबालव्यजनवीजितेन दह्यमानौ । जलधीनामपि शतैः खिद्यमानौ । चतुःसमुद्राधिपतिमपरं प्रचेतसमप्यसहमानौ । अनपहृतच्छत्रानपि विच्छायानवनिपालान्कुर्वाणौ । साधुष्वप्यसेवितप्रसन्नौ । मुखेन मधु क्षरन्तौ । दुष्टराजवंशानूष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ । अनुदिवसं शस्त्राभ्यासश्यामिकाकलङ्कितमशेषराजकप्रतापाग्निनिर्वपणमलिनमिव करतलमुद्वहन्तौ । योग्यकालेषु धीरैर्धनुर्ध्वनिभिरभ्यर्णोपभोगादिग्वधूभिरिवालपन्तौ । राज्यवर्धन इति हर्ष इति सर्वस्यामेव पृथिव्यामाविर्भूतशब्दप्रादुर्भावौ स्वल्पीयसैव कालेन द्वीपान्तरेष्वपि प्रकाशतां जग्मतुः ।

राजवर्धन हा पित्राज्ञेप्रमाणें हूणराजांस जिंकून परत आला तेव्हां व्यास मातापितर वारल्याचें समजल्यामुळें असह्य दुःख होऊन विरक्तता प्राप्त झाली व शस्त्रत्याग करून तो वनांत जाण्यास सिद्ध झाला असतां त्याची बहीण राजश्री इचा सेवक येऊन त्यानें ग्रहवर्मा यास मालव राजानें मारून राजश्रीस बंदिशालेंत टाकिलें असें सांगितलें. तेव्हां राजवर्धनाची विरक्तता जाऊन व त्याच्या अंगांत वीरश्री चढून मालवराजाचा सूड उगविण्याकरितां तो निघाला

असतां भी ही बरोबर येतों, असें हर्षानें म्हटलें. तेव्हां दोघां बंधूंमध्यें प्रेममूलक झालेला सम्वाद व राजवर्धनाचा आवेश आणि हर्षाचें मागें राहणें, हीं कवीनें चांगलीं वर्णिलीं आहेत. यांत करुण व वीररस यांचें मिश्रण आहे.

ततः-सहसैव प्रविश्य शोकविक्लवः प्रश्नरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परिचारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रंदः सदस्यात्मानमपातयत्।

अथ संभ्रान्तो भ्रात्रासह स्वयं देवो राज्यवर्धनस्तं पर्यपृच्छत्—'भद्र भण भण किमस्मद्व्यसनव्यवसायवर्धनबद्धधृतिः अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृतिकरमपरमधिकतरमितः समुपनयति विधिः' इति। स कथं कथमप्यकथयत्-' देव पिशाचानामिव नीचात्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति। यतो यस्मिन्नहन्यवनिपतिरुपरत इत्यभूद्वार्ता तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकमात्मनः सुकृतेन सह त्याजितः। भर्तृदारिकापि राज्यश्रीः कालायसनिगण्डयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गनेव संयता कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता। किंवदन्ती च यथा किलानायकं साधनं मत्वा जिघृक्षुः स दुर्मतिरेतामपि भुवमाजिगमिषति।' इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवतीति।

ततश्च तादृशमनुपेक्षणीयमसंभावितमाकस्मिकमपरं व्यतिकरमाकर्ण्य अश्रुतपूर्वत्वात्परिभवस्य। परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य। दर्पबहुलतया च नवयौवनस्य। वीरक्षेत्रसंभवत्वाच्च जन्मनः। कृपाभूमिभूताया च स्वसुः स्नेहात्स तादृशोऽपि बद्धमूलोऽप्यत्यन्तगुरुरेकपद एवास्य ननाश शोकावेगः। विवेश च सहसा केसरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयंकरः कोपावेगः। केशिनिषूदनशङ्काकुलकालियकुलभङ्गुरभ्रूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसेव प्रथीयसि ललाटपट्टे भीषणा भ्रुकुटिरुदभिद्यत। दर्पात्परामृशन्नखकिरणसलिलनिर्झरैः समरभारसंभावनाभिषेकमिव चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बहुशिखरकोषस्य वामः पाणिपल्लवः। संगलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठयेव च कम्पमानः पुनरपि समुत्ससर्प भीषणं कृपाणं पाणिरपरः। शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्टवृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिरिव कपिलः कपोलयोरदृश्यत रोषरागः। समासन्नसकलमहीपालचूडामणिचक्राक्रमणजाताहंकार इव च समारुरोह वाममूरुदण्डमुत्तानितश्चरणो दक्षिणः। निष्ठुराङ्गुष्ठकषणानिष्ठ्यूतधूमलेखो निर्वीरीवीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणिकुट्टिमं पितरः पादपद्मः। दर्पस्फुटितसरसव्रणोच्छलितरुधिरच्छटावलेकैः शोकविषप्रसुप्तं प्रबोधयन्निव पराक्रममनुजमवादीत्-'आयुष्यन्, इदं राजकुलम्। अमी बान्धवाः। परिजनोऽयम्। इयं भूमिः। भूपतिभुजपरिघपालिताश्चैताः प्रजाः। गतोऽहम

धैव मालवराजकुलप्रलयाय । इदमेव तावद्बलकलग्रहणमिदमेव तपः शोकापगमोपायश्चायमेव यदत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः । सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केसरिणः । भेकैः करपातः कालसर्पस्य । वत्सकैर्बन्दिग्रहो व्याघ्रस्य । अलगर्दैर्गलग्रहो गरुडस्य । दारुभिर्दाहादेशो दहनस्य । तिमिरैरस्तिरस्कारो रवेः । यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । अन्तरितस्तापो मे मांहेयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्व एव राजानः करिणश्च त्वयैव सार्धम् । अयमेको भांण्डरयुतमात्रेण तुरङ्गमाणामनुयातु माम् । ' इत्यभिधाय चानन्तरमेव प्रयाणपटहमादिदेश ।

तं च तथा समादिशन्तमाकर्ण्य जामिजामातृवृत्तांतविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनासि निवर्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः- ' कमिव दोषं पश्यत्यार्यो ममानुगमनेन । यदि बाल इति नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम् । अशक्त इति क्व परीक्षितोऽस्मि । संवर्धनीय इति वियोगस्तनूकरोति । अक्लेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखमनुभवत्विति त्वयैव सह तत्प्रयाति । महानध्वनः क्लेश इति विरहोऽविषह्यतरः । कलत्रं रक्षत्विति श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति । पृष्ठतस्तिष्ठत्विति तिष्ठत्येव प्रतापः । राजक्रमनधिष्ठितमिति तत्सुचद्धमार्यगुणैः । न बाह्यः सहायो महत इति व्यतिरिक्तमिव मां गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयामीति पादरजासि कोऽतिभारः । द्वयोर्गमनमसांप्रतामिति मामनुग्रहाण गमनाज्ञया । कातरो भ्रातृस्नेह इति सदृशो दोषः । का चेयमात्मंभरिता भुजस्य ते यदेकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरममृतमिव यशः पिपासति । अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु । तत्प्रसीदत्वार्यो नयतु मामपि, इत्यभिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोरपतत् ।

तमुत्थाप्य पुनरग्रजो जगाद—'तात किमेवमातिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणमारोप्यते बलादतिलघीयानप्यहितः । हरिणार्थमतिहेपणः सिंहसंभारः । तृणानामुपरि कति कवचयन्त्याशुशुक्षणयः । अपि च तवाष्टादशद्वीपाप्तमङ्गलकमालिनी मेदिन्यस्त्येव विक्रमस्य विषयः । न हिकुलशैलनिवहवाहिनो वायवः संनह्यन्त्यतितरले तूलराशौ । न सुमेरुवप्रप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परिणमन्त्यणीयसि वल्मीके । ग्रहीष्यसि सकलपृथ्वीपतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मांधातेव चारुचामीकरपत्रलतालंकाराङ्ककायं कार्मुकं ककुभां विजये । मम तु दुर्निवारायामस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यतामयमेकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् । इत्यभिधाय च तस्मिन्नेव वासरे निर्जगामाभ्यामित्रम् ।

अथ तथागते भ्रातरि उपरते च पितरि प्रोषितजीविते च जामातरि

मृतायांच मातरि संयताया च स्वसरि स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथं कथमप्येकाकी कालं तमनैषीत् ।

गौड राजानें राज्यवर्धनाचा विश्वासानें घात केला. हें ऐकतांच त्याला आलेल्या क्रोधापुढें शोकाचें न चालून हर्षाच्या अंगांत विरश्रीचा आवेश चढला आहे व तशीच त्यानें प्रतिज्ञा केली आहे तींत परिपूर्ण वीररस भरलेला आहे!

तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत्।

श्रुत्वा च महातेजस्वी प्रचण्डकोपपावकप्रसरपरिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल । ततश्चामर्षविधुतशिरःशीर्यमाणाशिखामणिशकलाङ्गारकितमिव रोषाग्निमुद्धमन्नवरतस्फूरितेन पिबन्निव सर्वतेजस्विनामायूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैर्दिग्दाहानिव दर्शयन्रोषानलेनाप्यसह्यसहजशौर्योष्मदहनदह्यमानेनेव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः स्वावयवैरप्यदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैरिव कम्पमानैरुपेतः हर इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः क्षयदिवस इवोदितद्वादशादित्यकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी विन्ध्य इव विवर्धमानविग्रहोत्सेधः महाशीविष इव दुर्नरेन्द्राभिभवरोषितः पारीक्षित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः वृकोदर इव रिपुरुधिरतृषितः सुरगज इव प्रतिपक्षवारणप्रधावितः पूर्वागम इव पौरुषस्य उन्माद इव मदस्य आवेग इवावलेपस्य तारुण्यावतार इव तेजसः सर्वोद्योग इव दर्पस्य युगागम इव यौवनोष्मणः राज्याभिषेक इव रणरसस्य नीराजनादिवस इवासहिष्णुतायाः परां भीषणतामयासीत् ।

" अपि च हृदयविषमशल्ये सुसल्ये जीवति जालमे जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधमचण्डाले जिह्वेमि शुष्काधरपुटः पोट्टेव प्रतिकारशून्यं शुचा सूत्कर्तुम् । अकृतरिपुबलाबलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् । अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमप्यश्रुसलिलम् । श्रूयतां मे प्रतिज्ञा । शपाम्यार्यस्यैव पादपांशुस्पर्शेन यदि परिगणितैरेव वासरैः सकलचापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां न करोमि मेदिनीम् । ततस्तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव पातकी पातयाम्यात्मानम् । ' इत्युक्त्वा च महासंधिविग्रहाधिकृतमवन्तिमान्तिकस्थमादिदेश ' लिख्यताम्, आरविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिथुनमुक्तसानोरुदयाचलात् आत्रिकूटकटककुट्टाकटङ्कलिखितकाकुत्स्थलङ्कालुण्ठनव्यतिकरात्सुवेलात् आवारुणीमदस्खलितवरुणवरनारीनूपुररवमुखरकुहरकुक्षेरस्तगिरेः आगुह्यकगेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां राज्ञां ' सज्जीक्रियन्तां करा-

करदानाय शस्त्रग्रहणाय वा गृह्यन्तां दिशश्चामराणि वा नमन्तु शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा शेखरीभवन्तु पादरजांसि शिरस्त्राणि वा घटन्तामञ्जलयः करिघटाबन्धा वा मुच्यन्तां भूमय इषवो वा समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः कुन्तयष्टयो वा सुदृष्टः क्रियतामात्मा मच्चरण-नखेषु कृपाणदर्पणेषु वा। परागतोऽहम्। पङ्गोरिव मे कुतो निवृत्तिस्तावद्यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसंचारी सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः।" इति कृतनिश्चयश्च मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नानारम्भाकाङ्क्षी सभामत्याक्षीत्।

क्रोधावेश गेल्यावर हर्षानें आपला प्रियबंधु राज्यवर्धन याजाविषयीं एकांतीं जाऊन शोक केला आहे. तो भ्रातृस्नेहास अगदीं अनुरूप च आहे.

नमन्नृपलोकलोलांशुकपवनकम्पितशिखैर्दीपिकाचक्रवालैरपि प्रणम्यमान इव प्राहिणोल्लोकम्। प्रतिषिद्धपरिजनप्रवेशश्च शयनगृहं प्राविशत्। उत्तानश्च मुमोचाङ्गानि शयनतले। दीपद्वितीयं च तमभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्शाग्रजम्। उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः। धवलांशुकपटान्तेनेव चाश्रुजलप्लुवेन मुखमाछाद्य निःशब्दमतिचिरंरुरोद। चकार च चेतसि कथंनामाकृतेस्तादृश्या युक्तः परिणामोऽयमीदृशः। पृथुशिलासंघातकर्कशकाय बन्धात्तातादचलादिव लोहधातुः कठिनतर आसीदार्यः। कथं चास्य मे हतहृदयस्यार्यविरहे सकृदपि युक्तमुच्छ्वसितुम्। इयं सा प्रीतिर्भक्तिरनुवृत्तिर्वा। बालिशोऽपिकः संभावयेदार्यमरणे मज्जीवितम्। तत्तादृशमैक्यमेकपदएव क्वापि गतम्। अयत्नेनैव हतविधिना पृथक् कृतोऽस्मि। दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं रुदितमपि नमुक्तकण्ठं गतघृणेन मया। सर्वथा लूतातन्तुच्छटाच्छिदुरास्तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम्। लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता। यतोऽहमपि नाम पर इवार्थे स्वर्गस्थे स्वस्थ इवासे। किंच दैवहतकेन फलमासादितमीदृशि परस्परप्रीतिबंधानिर्वृत्तहृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुनेविघटिते। तथा चन्द्रमया इवजगदाल्हादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नाचिताश्रय इवार्यस्य त एव दहान्ति गुणाः। इत्येतानि चान्यानि च हृदयेन पर्यदेवत।

हर्षानें गजसेनापति स्कन्दगुप्त यास सैन्य सज्ज करून येण्याविषयीं आज्ञा केली असतां तो येऊन नम्रतेनें प्रणाम करून बसल्यावर "प्रिय बंधूचें सर्व वर्तमान तुम्हांस कळलेंच आहे, तर आतां सैन्य सज्ज करून निघण्यास विलंब करूं नका" असें हर्षानें म्हटल्यावर, स्कंन्दगुप्तानें थोडी विनंति ऐकावी म्हणून हर्षाच्या कर्तव्यास आपली अनुकूलता दाखवून प्रार्थना केली कीं, "कोणावरही विश्वास

ठेवणें उपयोगी नाहीं. विश्वास ठेवल्याने असेंच पुष्कळांचे घात झाले आहेत." असें म्हणून त्यानें पूर्वींचीं पुष्कळ उदाहरणें सांगितलीं आहेत. या ठिकाणीं बाणभट्टानें आपलें इतिहासाचें बरेंच ज्ञान प्रकट केलें आहे.

स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम् । दूरादेव चोभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन्मौलिना महीतलं नमस्कारमकरोत् ।

उपविष्टं नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः-'श्रुतो विस्तर एवास्यार्यव्यतिकरस्यास्मच्चिकीर्षितस्य च । अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि । न क्षाम्यत्यतिस्वल्पमाप्यार्यपरिभवपीडापावकः प्रयाणविलम्बम् । ' इत्येवमभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत् ' कृतमवधारयतु स्वामी समादिष्टं । किंतु स्वल्पं विज्ञप्यमस्ति भर्तृभक्तेः । तदाकर्णयतु देवः । देवेन हि पुष्पभूतिवंशसंभूतस्याजात्यस्य सहजस्य तेजसो दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहुयुगलस्यासाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशमुपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं किमुत भवादृशास्तेजसां राशयः । केवलं देवराज्यवर्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम् । ईदृशाः खलु लोकस्य भावाः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशं च भिन्नावेशाश्चाकाराश्चाहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तदियमात्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता । प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त एव प्रतिदिनं देवः । यथा नागकुलजन्मनः साधिकाश्रावितमन्त्रस्यासीन्नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीरशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम् । स्वप्नायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभून्मृत्यवे मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडस्य । चूडामणिलग्नलेखप्रतिबिम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य । लोभबहुलं च बहुलनिशि निधानमुत्खनन्तमुत्खातखड्गप्रमाथिनी ममन्य माथुरं बृहद्रथं विदूरथवरूथिनी । नागवनविहारशीलं च मायामातङ्गाङ्गान्निर्गतामहासेन सैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । अतिदयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धानमासिलतया मृणालमिवालुनादग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः । प्रियतन्त्रीवाद्यस्यालाबुवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहितानिशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । प्रज्ञादुर्बलंच बलदर्शनव्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्पमित्रः स्वामिनम् । आश्चर्यकुतूहली च चण्डीपतिर्दण्डोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेनानीयत क्वापि । काकवर्णः शैशुनारिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे निचकृते निस्त्रिंशेन। अतिस्त्रीसङ्गरतमनङ्गपरवशं

शुङ्गममात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया वीतजीवितमकारयत्। असुरविवरव्यसनिनं चापजन्हुरपरिमितरमणीमणिनूपुरझणझणाहादरम्यया मागधं गोधनगिरिसुरङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमान्त्रणः। महाकालमहे च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालस्तालजङ्घो जघान जवन्यजं प्रद्योतस्य पौणकिं कुमारं कुमारसेनम्। रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेर्विदेहराजसुतस्य राजयक्ष्माणमजनयन्। स्त्रीविश्वासिनश्च महादेवीगृहगूढभित्तिभाग्भ्राता भद्रसेनस्याभवन्मृत्यवे कालिङ्गस्य वीरसेनः। मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च तनयोऽन्यं तनयमभिषेक्तुकामस्य दध्रस्य करूपाधिपतेरभवन्मृत्यवे। उत्सारकरुचिं च रहसि ससचिवमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतश्चन्द्रकेतुं जीवितात्। मृगयासक्तस्य च मश्नतो गण्डकानुद्दण्डनड्वलनलवननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाश्चामुण्डीपतेराचेमुः प्राणान्पुष्करस्य। बन्दिरागपरं च पः प्रयुक्ता जयशब्दमुखरमुखा मङ्का मौखारिं मूर्खं क्षत्रवर्माणमुदखनन्। अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च चन्द्रगुप्तः शकपतिमशातयादिति। प्रमत्तानां प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयमागता एव देवस्य। यथा मधुमोदितं मधुरकसंज्ञितैर्लाजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थं महासेनं काशिराजंजघान। व्याजजनितकंदर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारापर्यन्तेनायोध्याधिपतिं परंतपं रत्नवती जारूथम्। विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौहृथम्। योगपरागाविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा सपत्नीरुषा वैरन्त्यं रन्तिदेवम्। वेणीनिगूढेन च शस्त्रेण बिन्दुमती वृष्णिं विदूरथम्। रसादिग्धमध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम्। अदृश्या गदालिप्तवदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्।' इत्युक्त्वा विरराम स्वाम्यादेशसंपादनाय च निर्जगाम।

मुलीच्या लग्नांत आईबापांची कशी धांदल उडते व त्या वेळीं त्यांच्यात कसा उत्साह असतो याविषयीं आपल्या कवीनें थोडक्यांत त्या वेळचें अगदीं हुबेहूब वर्णन केलें आहे! यांत राज्यश्रीची आई यशोवती व बाप प्रभाकरवर्धन यांची त्या वेळची स्थिति कवीनें थोडक्यांत पण चांगलीच दर्शविली आहे!

देवी तु यशोवती विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया हृदयेन भर्तरि कुतूहलेन जामातरि स्नेहेन दुहितरि उपचारेण निमन्त्रितस्त्रीषु आदेशेन परिजने शरीरेण संचरणे चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु आनन्देन महोत्सवे एकापि बहुधा विभक्तेवाभवत्। भूपतिरप्युपर्युपरि विसर्जितोष्ट्रवामी-

जनितजामातृजोषः सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे मुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राथ्यां दुहितृस्नेहविक्लवः सर्वं स्वयमकरोत् ।

हर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन हा विषमज्वरानें अत्यवस्थ असल्याचे हर्षास कळतांच तो हिमालयांत मृगया करण्याकरितां राहिला होता, तो उपाशी तापाशी धांवत आला, त्या वेळीं पुत्राविषयीं पित्याचें प्रेम कसें असतें ते बाणभट्टानें चांगल्या रीतीनें दाखविलें आहे.

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजावेल्लेहीत्याह्वयञ्छरीरार्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनम्रमुन्नमय्य बलादुरसि निवेश्य विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यम् मज्जन्निवामृतमये महासरसि स्नपयन्निव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे अभिषिञ्चयमान इव तुषाराद्रिद्रवेण पीडयन्नङ्गैरङ्गानि कपोलेन कपोलमवघट्टयन्निमीलयन्पक्ष्माग्रग्रथिताजस्रविस्राविणी विलोचने विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिंग इ०

तसेंच पुत्राविषयीं मातेचें प्रेम कसें असतें या विषयीं बाणपुत्रानें कादंबरीच्या उत्तरार्धांत दाखविलें आहे.

चन्द्रापीड हा वैशंपायनास आणण्याकरितां फिरून दूर जाऊ लागला असतां त्याची आई विलासवती त्यास म्हणते—

तात युज्यते ह्यङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना यादृशी तव गमनेनाधुना । दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाटयन्त इव मर्माणि उत्कथ्यत इव शरीरम् । उत्प्लुवत इव चेतः । विघटन्त इव सन्धिबन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न किञ्चित्समाधाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोऽपि बलादागच्छति बाष्पोत्पीडः । मुहुर्मुहुः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते न चलति मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किं निमित्तं चेयमीदृशी हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि । किं बहुभ्यो दिवसेभ्यः कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्येव पुनर्गच्छतीति । किं वैशंपायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति । न पुनर्वैशंपायनवृत्तान्तादात्मन एव दुःखिततयेति । न चैवंविधया पीडया वैशंपायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं निवारयितुं पारयति वाणी । हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशीं मे पीडां विज्ञाय यथा पुरा स्थितं न तथा कांचिदासङ्गमावध्यातिदीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम् । अस्य चार्थस्य कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम् । इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रमूर्तिश्चन्द्रापीडो व्याजिज्ञपत्

अम्ब, तदा दिग्विजयप्रसंगात्स्थितम् । अधुना पुनरयमेव कालक्षेपो यावत्तमुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमनकृता न भावनीया मनागपि हृदये पीडा त्वया । इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्य बाष्पवेगान्कथंकथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्वर्तितगमनमङ्गला गलता प्रस्रवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्गय गच्छछिदरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता ।

यांत पुत्राचा विनय व त्याचें मातेविषयीं प्रेम हीं कवीनें यथायोग्य दाखविलीं आहेत! यावरून व दुसऱ्या अनेक गोष्टींवरून आपल्या कवीस मनुष्यादिकांच्या नानाविध मनोवृत्तींची चांगली पारख होती असें लक्षांत येतें.

मुलगी मोठी झाली असतां तिला योग्य वर मिळण्याविषयीं वगैरे विचार आईबापांच्या मनांत कसे घोळत असतात याविषयीं बाणभट्टानें हर्षचरित्रांत चांगलें वर्णन केलें आहे. राजेरजवाड्यांत कन्या वरण्याची पद्धत कशी होती, तेंही पुढील उताऱ्यांत कवीनें दाखविलें आहे.

अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैःशनैरवर्धत । परिमितैरेव दिवसैर्यौवनमारुरोह । निपेतुरेकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित्तु राजान्तःपुरप्रासादस्थितो बाह्यकक्ष्यावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत् ।

उद्वेगमहावर्तं पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम् ॥

तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीमुत्सारितपरिजनो जगाद। देवि, तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया गुणवत्तैव क्षणमपि हृदयान्नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भ एव च कन्यकानामिन्धनीभवन्ति पितरः संतापानलस्य। हृदयमन्धकारयति मे दिवसमिव पयोधरोन्नतिरस्याः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिरियं । यदङ्गसंभूतान्यङ्कलालितान्यपरित्याज्यान्यपत्यकान्यकाण्ड एवागत्यासंस्तुतैर्नीयन्ते । को हि नाम सहते विरहमपत्यानाम्। यथा यथा समापतन्ति दूता वराणां वराकी लज्जमानेव चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयं । किं क्रियते । तथापि गृहगतैरनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः । प्रायेण च सत्स्वप्यन्येषु वरगुणेष्वभिजनमेवानुरुध्यन्ते धीमन्तः । धरणीधराणां च मूर्ध्नि स्थितो माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरी वंशः । तत्रापि तिलकभूतस्यावंतीवर्मणः सूनुरग्रजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुरन्यूनो गुणैरेनां प्रार्थयते । यद्यस्य भवत्या अपि मतिरनुमन्यते ततस्तस्मै दातुमिच्छामि । इत्युक्तवति भर्तरि दुहितृस्नेहकातरतरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच । आर्यपुत्र, संवर्धन-

मात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु मातरः कन्यकानाम्। दाने तु प्रमाणमासां पितरः। केवलं कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृस्नेहः। यथा यावज्जीवमावयोरार्तिता न प्रातपद्यते तथार्यपुत्र एव जानाति इति।

यावरून त्या वेळीं राजकन्यांना नृत्यगीतादि कळा शिकविण्याची चाळ होती असें दिसतें. यात ' पयोधरोन्नति ' सारखे श्लेष पित्याच्या मुखांत नीट दिसत नाहींत हें खरें, तथापि हें बुद्धिपुरःसर नसून आपला कवि हा प्राधान्येंकरून श्लेषप्रिय असल्यामुळें वर्णनाच्या भरांत ह्याच्या तोंडातून सहजगत्या हे निघून गेलेले दिसतात. तसेंच ' केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिरियम्. ' हें व पुढचें वाक्य यां दोहींतही 'अर्थो हि कन्या परकीय एव' ह्या कालिदासाच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रौढ विचार दिसत नाहीं! असो, क्वचित् असें अढळलें तरी इतर सर्व वर्णन व्यवहारास अनुसरून आहे व तें चांगलें साधलें आहे.

आपला मुलगा चंद्रापीड हा विवाहास योग्य झाला आहे, असें पाहून त्याचा पिता तारापीड यानें आपला प्रधान शुकनास याजपाशीं त्याच्या तारुण्यश्रीचें वर्णन करून ' यास योग्य वधू पहावी,' असें म्हटलें असतां, ' ह्यानें अनेक स्त्रियांचा स्वीकार केलाच आहे! ' असें त्यानें विनोदानें म्हटलें आहे. पुढें राजानें पुत्रासह आपली स्त्री विलासवती इजकडे जाऊन मुलगा योग्य वर झाला असून तुला सूनमुख पाहण्याची कशी हौस वाटत नाहीं? इत्यादि प्रकारें विनोदपर भाषण केलें आहे. हा प्रसंग कादंबरीच्या उत्तरभागांत बाणपुत्रानें वर्णन केला आहे.

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चंद्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभरमन्थरेणेव जलधरध्वनिना स्वरेण सधीरमेह्येहीत्याहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्यापरिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत्। शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्योत्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणो गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धाढ्यस्योपहितकान्तिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसो विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव कमलाकरस्य रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिकोज्ज्वलत्कन्दर्पप्रदीपकज्जलशिखा स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी मकरध्वजोपवनतमालवल्ली मनोभवविकारदोषारम्भबालतिमिरोद्भूतिरुद्धाहमङ्कुलभूसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समंतात्समुद्भिन्ना। विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोयम्। तद्देव्या विलासवत्यासह संमन्त्र्याभि-

जनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम् इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच ।

साधु चिन्तितम् देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः । संभाविता एव सर्वाः कलाः । स्वीकृता एव सर्वाः प्रजाः । गृहिता एव सर्वदिग्वधूनां कराः । स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः । ऊढैव चतुरुदधिमेखलाकलापभूषणा भूः । किमपरमवशिष्यते येन न परिणीयते । इत्याभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि । अहो संवादो । येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते अन्धकारे प्रविष्टस्यालोको वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनं महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमो म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति । तदेतदापतितं मयि । सर्वथा वैशंपायनदर्शनमात्रकान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः । इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्थौ । उत्थाय च तमेव विनयावनम्रपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैः शनैः संचरन्शुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानामिन्दूदयावलोकनविलोलामेव समुद्रवेलां विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत् । देवि, पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते नोत्ताम्यसीत्युपालभमानेव देवीं वत्सस्य यौवनभरारम्भसूत्रपातरेखावयोस्तारुण्यदुर्विलसितेच्छाविनिवर्तनाज्ञा विजृम्भमाणा श्मश्रुराजिशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या । तदादिशतु देवी । कथ्यमानेऽपि किमपरमद्यापहरसि वदनमन्यतो व्रीडया । पृष्ट्वा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिरेषा यदेवमेतत्कार्यैष्वनादरोऽवधीरणा च । इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निरगात् ।

चंद्रपीडाचा दहा वर्षेपर्यंत विद्याभ्यास झाल्यावर त्यास त्याचा बाप तारापीड यानें विद्यालयांतून घरीं आणिल्यावर त्यास यौवराज्याभिषेक करण्याचें ठरलें तेव्हां तो प्रधान शुकनास याचे भेटीकरितां गेला असतां त्यानें लक्ष्मीच्या अंगीं अनेक दोष असतात, याकरितां त्यांपासून सावध राहण्याकरितां त्यास फारच मोठा उपदेश केला आहे. त्यांतील कांहीं भाग येथें घेतला आहे. यांत अनेक श्लेषादि अलंकारही आहेत. हे प्रकार तर आपल्या कवीस अगदींच साहाजिक आहेत व अशीं वर्णनें त्याच्या ग्रंथांत प्रायः सर्वत्र आहेत व म्हणूनच विद्वान् व गुणज्ञ हर्षराजानें त्यास "वर्ण्यवाणिकविचक्रवर्ती" अशी पदवी दिली होती ती ठीकच !

विरला हि तेषा (राज्ञां) मुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनु-गच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमान-मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् अहंकारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्र-प्रदा राजलक्ष्मीः ।

"—आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमंडलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः । क्षीरसागरात्पारिजातपल्ल-वेभ्यो रागम् । इंदुशकलादेकांतवक्रताम् । उच्चैःश्रवसश्चंचलताम् । काल-कूटान्मोहनशक्तिम् । मदिराया मदम् । कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यम् । इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिन्हानि गृहीत्वेवोद्गता । न ह्येवंविध-परमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति । यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन पारिपाल्यते । दृढगुणपाशसंदाननिष्पन्दीकृतापि अपक्रामति । उद्दामदर्पभट-सहस्रोल्लासिलतापंजरविधृतापि अपक्रामति । मदजलदुर्दिनांधकारगजघ-टितघनघटाटोपपरिपालिताऽपि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति नाभिजन-मीक्षत न रूपमालोकयते न कुलक्रममनुवर्तते न शीलं पश्यति न वैदग्ध्यं गणयति न श्रुतमाकर्णयति न धर्ममनुरुध्यते न त्यागमाद्रियते न विशेषज्ञतां विचारयति नाचारं पालयति न सत्यमनुबुध्यते न लक्षणं प्रमाणीकरोति गंधर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । आद्यापि रूढमंदरपरिवर्तावर्तभ्रांति-जनितसंस्कारेवपरिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकंटक-क्षतेव नक्वचिन्निर्भरमावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृताऽपि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगंडमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमा-सिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वामिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्य-यबहुला च दिवसांतकमलमिव समुपचितमूलदंडकोषमंडलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गंगेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदच-चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रांतिः पातालगुहेव तमोब-हुला । हिडिंबेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिव आचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया । स्वल्पसत्वमुन्मत्तीकरोति । सर-स्वतीपरिगृहीतमीर्षयेव नालिंगति जनम् । गुणवंतमपवित्रमिव न स्पृ-शति । उदारसत्वममंगलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति अभिजातमहिमिव लंघयति । शूरं कंटकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोप-हसति । परस्परावरुद्धं च इंद्रजालमिव दर्शयंती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । सततमुष्माणमारोपयंत्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्न-

तिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्द्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बालोपचयमाहरंत्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदराऽपि कटुविपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरताऽपि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति ।

चंद्रापीड व महाश्वेता यांची भेट झाल्यावर त्यानें तिला पूर्ववृत्तांत विचारला तेव्हां तिनें तो त्याला दुःखानें सांगितला आहे. ती म्हणाली—महाराज ! याच अच्छोद सरोवरावर मी आपल्या आईबरोबर स्नानाकरितां आले होतें. तेव्हां वसंत ऋतु असल्यामुळें येथली शोभा पाहत मी हिंडत असतां सर्व सुवासांस मागें सारणारा असा सुगंध आला. तो कोठून आला म्हणून मी त्या वनांत इकडे तिकडे पहात होतें तों केवळ मदनाचा पुतळाच असा एक ऋषिकुमार आपल्या एका मित्रासह फिरत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला आणि त्याच्या कर्णावर सुंदर पुष्पमंजिरीही दृष्टीस पडली. ती पाहातांच, हा जो मधुर सुवास येत आहे तो हिचाच, असें मीं जाणलें. त्या कुमारास पाहिल्याबरोबर मला कांहींच सुचेनासें झालें! त्याची ही अवस्था तशीच झाल्यासारखी दिसली ! मग मी त्याजवळ जाऊन त्याच्या मित्रास विचारलें कीं, हा मदनमूर्ति कोण ? व ही पुष्पमंजिरी कोणत्या वृक्षाची ? यावर त्यानें त्यासंबंधाची सर्व गोष्ट मला सांगितली. तेव्हां तो सुंदर ऋषिकुमार म्हणाला, " हे सुंदरी ! तुला ह्या पुष्पमंजिरीची हौस वाटत असेल तर ही घे ! " असें म्हणून त्यानें ती माझे कानावर ठेवली. त्या वेळीं त्याच्या हस्तस्पर्शानें माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व माझ्या गालाच्या स्पर्शानें त्याचेंही देहभान नाहींसें झालें आणि त्याच्या हातांतली रुद्राक्षमाळा गळून पडली! हा शृंगाररसाचा प्रसंग आपल्या कवीनें फारच खुबीनें वर्णन केला आहे.

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत् । अयि कुतूहालिनि, किमनेन प्रश्नायासेन ? यदि रुचिः सुरभिपरिमला गृह्यतामियम् । इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनाय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रर्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । ममँ तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपगमिव पारिजातकुसुमनवतसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृतांगुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गांलतामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । भर्तृदारिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति । अहं तु

तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं-कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखलावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलक-कण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूता-मिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुद्वलम्। उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्।

सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव ावक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। कुतस्तवापूर्वोयमाद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासा-वियन्द्रियजयः। क्व तद्वशित्वं चेतसः। क्व सा प्रशान्तिः। क्व तत्कुलक्रमा-गतं ब्रह्मचर्यम्। क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता। क्व ते गुरूपदेशाः। क्व तानि श्रुतानि। क्व ता वैराग्यबुद्धयः। क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम्। क्व सा सुख-परान्मुखता। क्वासौ तपस्यभिनिवेशः। क्व सा भोगानामुपर्यरुचिः। क्व तद्यौवनानुशासनम्। सर्वथा निष्फला प्रज्ञा। निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः। निरर्थकः संस्कारः। निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः। निष्प्रयोजना प्रबुद्धता। निष्कारणं ज्ञानम्। यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमा-दैश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामापं न लक्षयसि। अहो विगतचेतनत्वम्। अपहृता नामेयम्। इदमपि तावदपह्रियमाणमन-यानार्यया निवार्यतां हृदयम्।

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्। सखे कपिञ्जल किं मामन्यथा संभावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधंमम्। इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्न-विराचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मा-मवदत्। चञ्चले प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्त-व्यमिति। तच्च श्रुत्वाहमात्मकंठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पा-ञ्जलिमेकावलीं भगवन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्या-स्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम्। उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बला-दम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम्।

यांत कामिजनांच्या परस्पर भेटीचा प्रसंग, वियोग होण्याच्या वेळची स्थिति, अशा वेळीं उपदेशाची व्यर्थता, मिथ्या कोप, देहभान नाहींसें होणें, इत्यादि अनेक मनो-वृत्ति कवीनें अगदीं हुबेहूब दाखविल्या आहेत ! हें प्रकरण फारच मोठें आहे. यांत शृंगार व करुण हे रस अगदीं ओथंबलेले असून सरळ परतु वजनदार अशा भाषेंत चांगल्या रीतीनें दाखविले आहेत.यांत प्रसादगुण तर फारच चांगला साधला आहे.

हाच पुण्डरीक शापानें दुसऱ्या जन्मीं वैशंपायन होऊन चंद्रापीडाबरोबर याच अच्छोद सरोवरावर कर्मधर्मसंयोगानें आला असतां त्यास हें स्थान व महाश्वेता यांचा पूर्वपरिचितासारखा भास होऊन वेड लागल्यासारखें झालें आहे. या वेळचा प्रसंग बाणपुत्र भूषणभट्ट यानें कादंबरीच्या उत्तरार्धांत असाच हृदयद्रावक वर्णिला आहे. त्यांतील कांहीं भाग मासल्याकरितां खालीं दिला आहे. हा प्रसंग वाचला म्हणजे ' मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ' ह्या महाकवीच्या वचनाची ही यथार्थताच वाटते ! व 'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुकी भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ' । ह्या कविकुलगुरूच्या उक्तीचें ही स्मरण होतें !

अन्यस्मिन्नहन्याहतायां प्रयाणभेर्यां सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान् वैशंपायनोऽभ्यधात् । अतिपुण्यं ह्यच्छोदसरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवंतं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशांकशकलशेखरं व्रजामः। दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकितेत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् ।

तत्रचातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरंदलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्जितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव मरकतमणिश्यामया प्रभयानुलिपन्तमिव समं दशदिग्भागानदत्तादेवसकरकिरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तर्निशीथिनीमिव बिभ्राणं चिरपरिचितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिरुत्कन्धरैरवलोक्यमानं पदमिवजलदकालस्य प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानां निजावासमिव जडिम्नः निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्य आश्रयमिव मकरध्वजस्य उत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रतेः आस्पदमिव सर्वरमणीयानां अनवरतचलितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरङ्गमारुताभिवीजिताभ्यन्तरशिलातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मितनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन् स्तम्भित इव लिखित इवोत्कीर्ण इव पुस्तमय इव सुचिरमुर्ध्व एव स्थित्वापारयन्निवाङ्गानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्च्छयोन्मुच्यमान इवेन्द्रियैर्झटित्युन्मुक्ताङ्गः समुपविश्य भूमौ किमप्यंन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्विकारवदनो गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ।तथावस्थितं तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिन्ता येन केनाचिदपहियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोऽपि किं

पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । तस्मान्नियतामियमस्येमामति मनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशीजातेति । न चिरा-च्चतमेवमवदाम वयम् । दृष्टो दर्शनीयानामवधिरेषः । तदुत्तिष्ट संप्रति निर्वर्त-यामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला जाता । सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभि-मुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते किमद्यापि विलंबितेनेति सत्वेवमुक्तोप्यस्माभिरश्रुतास्मदालाप इव जड इव मूक इव अशिक्षित इव वक्तुं न किञ्चिदपि प्रत्युतरमदात्तातमेव केवलमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलस्तब्ध-तारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् । ६.

पुण्डरीकाचा बाणभट्टानें व वैशंपायनाचा त्याच्या पुत्रानें शृङ्गार व करुणरसाचा प्रसंग वर्णन केला आहे. त्यांत पिता व पुत्र यांची सारखीच करामत दिसून येते ! हीं दोन्ही ही विस्तृत वर्णनें मूलग्रंथांत अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत.

हर्षानें दिवाकरमित्र बौद्धभिक्षु यास पाहिलें त्या वेळचें त्याचें हें पुढील वर्णन आहे. यावरून दिवाकरमित्राची थोर विद्वत्ता, तपःसामर्थ्य व शमादि गुण यासंबं-धानें फारच मोठी योग्यता होती असें लक्षांत येतें.

अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः स्थानस्थानेषु स्थाणूनाश्रितैः शिलातलेषूपविष्टैर्लताभवनान्यध्यावसद्भिररण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैर्विटप-च्छायासु निषण्णैस्तरुमूलानि निषेवमाणैर्वीतरागैरार्हतैर्मस्करिभिः श्वेत-पटैः पाण्डुरिभिर्भिक्षुभिर्भागवतैर्वर्णिभिः केशलुञ्चनैः कापिलैर्लोका-यतिकैर्जैनैः काणादैरौपनिषदैरैश्वरकारणिकैः कारंधमिभिर्धर्मशास्त्रिभिः पौराणिकैः सांततन्तवैः शाब्दैः पाञ्चरात्रिकैरन्यैश्च स्वान्स्वान्सिद्धांतान् शृण्वद्भिरभियुक्तैश्चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्चाभ्यस्यद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च शिष्यतां प्रतिप-द्यैर्दूरादेवावेद्यमानम् । अतिविनीतैः कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणैस्त्रिसरण-परैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोरं समुपदिशद्भिः शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिरपि धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिः अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि बोधिसत्वजातकानि जपद्भिः जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरप्यमांसाशीभिरुपास्यमानम् । आसनोपान्तोपविष्टविस्रब्धानेककेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरमकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णं उपशममिव । पिबद्भिर्वनहरिणैर्जिह्वालताभि-रुपालिह्यमानपादपल्लवम् । वामकरतलनिविष्टेन नीवारमश्नता पारावत-पोतेन कर्णोत्पलेनेव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम् । इतरकरकिसलयनखमयूख-लेखाभिर्जनितजनव्यामोहमुद्ग्रीवं मयूरं मरकतमणिकरकमिव वारिधा-रामिः पूरयन्तम् । इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान्स्व-

यमेव किरन्तम्। अरुणेन चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतम्। बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागमुल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामप्युपदिशन्तम्। अनौद्धत्यादधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकरेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनक्षुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थममृतमिव वर्षन्तम्। सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिरिव निर्मितम्। परम सौगतमप्यवलोकितेश्वरम्। अस्खलितमपि तपसि लग्नम्। आलोकमिव यथावस्थितसकलपदार्थप्रकाशकम् दर्शनार्थिनां सुगतस्याप्यभिगमनीयमिव धर्मस्याप्याराधनीयमिव प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव मानसस्यापि माननीयमिव वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव जन्म जपस्य नेमिं नियमस्य तत्वं तपसः शरीरं शौचस्य कोशं कुशलस्य वेश्म विश्वासस्य सर्वस्वं सद्वृत्तताया: दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य पारं परानुकम्पायाः निर्वृत्तिं सुखस्य मध्यमे वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्। अतिप्रशान्तगम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे ॥

यांत त्या वेळीं प्रचारांत असलेलीं अनेक शास्त्रें व पंथ कवीनें दाखविले आहेत.

पुढीळ उताऱ्यांत करुणरसाचा प्रसंग कवीनें चांगला दाखविला आहे.

इत्येवं चिंतयत्येव मयि तस्मात्क्षणादुत्थायान्यतरा योषिदार्यरूपेव शोकविक्लवा समुपसृत्य कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलमतुलहृदयसंतापसूचकैरश्रुबिन्दुभिश्चरणयुगुलं दहन्ती ममातिकृपणैरक्षरैश्च हृदयमभिहितवती। भगवन् सर्वसत्वानुकंपिनी प्रायः प्रव्रज्या। प्रपन्नदुःखक्षपणदीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः। करुणाकुलगृहं च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम्। सकलजनोपकारसज्जा सज्जनता जैनी। परलोकसाधनं च धर्मो मुनीनाम्। प्राणरक्षणाच्च न परं पुण्यजातं जगति गीयते जनेन। अनुकंपाभूमयः प्रकृत्यैव युवतयः किं पुनर्विपदभिभूताः। साधुजनश्च सिद्धक्षेत्रमार्तवचसाम्। यत इयं नः स्वामिनी मरणेन पितुरभावेन भर्तुः प्रवासेन च भ्रातुर्भ्रंशेन च शेषस्य बांधववर्गस्य अतिमृदुहृदयतयानपत्यतया च निरवलंबनापरिभवेन च नीचरातिकृतेन प्रकृतिमनस्विनी अमुना च महाटवीपर्यटनक्लेशेन कदर्थितसौकुमार्या दग्धदैवदत्तैरेवंविधैर्बहुभिरुपर्युपरिव्यसनैर्विकलवीकृतहृदया दारुणदुःखमपारयन्ती सोढुं निवारयन्तमनतिक्रान्तपूर्वं स्वप्नेप्यवगणय्य गुरुजनमनुनयन्तीरखण्डितप्रणया नर्मस्वपि समवर्धीर्थ प्रियसखीर्विज्ञापयन्तमशरणमश्रुव्याकुलनयनमपरिभूतपूर्वं मनसापि परिभूय भृत्यवर्गमाप्तिं प्रविशति। परित्रायतामार्योऽपि तावदसह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां व्यापारयतु वाणीमस्यामिति चातिकृपणं व्याहरन्तीमहमु-

त्थाप्योद्विग्नतरः शनैरभिहितवान्। आर्ये यथा कथयासि तथास्मद्विराम गोचरोयमस्याः पुण्याशयायाः शोकः। शक्यते चेन्मुहूर्तमात्रमपि त्रातुमुपरिष्टान्नव्यर्थंयमश्यर्थना भविष्यति। मम हि गुरुरपर इव भगवान् सुगतः समीपगत एव। कथितेऽस्मिन्नुदन्ते नियतमागमिष्यति। परमदयालुर्दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः सुभाषितैः स्वकैश्च दर्शितानिदर्शनैर्नानागमगुरुभिर्गिरां कौशलैः कुशलशीलामेनां प्रबोधपदवीमारोपयिष्यतीति। तच्च श्रुत्वा त्वरतामार्य इत्यभिदधाना सा पुनरपि पादयोः पतितवती सोऽहमुपगत्य त्वरमाणो व्यतिकरमिममधृतिकरमशरणकृपणबहुयुवतिमरणमति करुणमत्रभवते गुरवे निवेदितवानिति।

हर्ष आपल्या बहिणीचा शोध करीत दिवाकरमित्राकडे जाऊन विचारपूस करीत होता तों दिवाकरमित्राचा एक शिष्य मोठ्या त्वरेनें येऊन आपल्या गुरूस दीनवाणीनें, प्राण देण्यास तयार असलेल्या एका थोर स्त्रीचें वर्तमान सांगूं लागला. यांत करुणरस असून बौद्धधर्माचीं तत्त्वेंही सांगण्यांत आलीं आहेत. व दिवाकरमित्राच्या थोर अधिकाराचा ही यांत उल्लेख केला आहे.

दिवाकरमित्राच्या सौजन्याविषयीं हर्षाच्या मुखांतून फारच कळवळ्याचे उद्गार निघालेले आहेत!

राजात्वचिन्तयत् 'अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यमभिजातानाम्। स्थाने खलु तत्रभवान् गुणानुरांगी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवानस्य गुणान्' इति।

हर्ष व त्याची बहीण राज्यश्री यांची भेट होऊन कांहीं वेळानें उभयतांचा शोक कमी झाल्यावर हर्षानें आपल्या बहिणीस दिवाकरमित्रास वंदन करण्यास सांगितलें, त्या वेळीं तिची स्थिति पाहून शमादिसंपन्न, विचारी व विद्वान् असा दिवाकरमित्र असतां त्यालाही शोक आवरला नाहीं. मग इतर अज्ञान्यांस तो आवरत नाहीं यांचें काय नवल आहे!

ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दमब्रवीत्खसारम्—'वत्से वन्दस्वात्रभवन्तं भदन्तं एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयमस्माकं च गुरुरिति'। राजवचनात्तु राजदुहितरि पतिपरिचयश्रवणोद्भूतेन पुनरानीतनेत्राम्भसि नमन्त्यामाचार्यः प्रयत्नरक्षितागतबाष्पाम्भःसंभारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः किंचित्परावृत्तनयनो दीर्घं निश्वास। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार—'कल्याणराशे ऽलं रुदित्वातिचिरम्। राजलोको नाद्यापि रोदनान्निवर्तते। क्रियतामवश्यकरणीयः स्नानविधिः स्नात्वा च गम्यतां तामेव भूयो भुवम्'।

पतिमरणानें कुलीन व दीन विधवांच्या तोंडावाटे कसे निराशेचे उद्गार निघतात, हें बाणभट्टानें पुढील लेखांत थोड्क्यांतच पण मार्मिकपणानें दाखविलें आहे.

लब्धविश्रम्भा राजश्रीस्ताम्बूलवाहिनीं पत्रलतामाहूयोपांशु किमपि कर्णमूले शनैरादिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं व्यज्ञापयत् । 'देव, देवी विज्ञापयति । न स्मराम्यार्यस्य पुरः कदाचिदुच्चैर्वचनमपि कुतो विज्ञापनम् । इयं हि शुचामसह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा शिथिलयति विनयम् । अबलानां हि पतिरपत्यं वावलम्बनम् । उभयविकलानां तु दुःखानलेन्धनायमानं प्राणितमशालीनत्वमेव केवलम् । आर्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः । अतः काषायग्रहणाभ्यनुज्ञयानुगृह्यतामयमपुण्यभाजनं जन ' इति । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेवावातिष्ठत.

यावर दिवाकर मित्र म्हणाले:—बौद्धदीक्षा ही सर्व मनोज्वर नाहींशी करणारी आहे खरीच, परंतु सध्या तुझ्या भावाच्या मनांत नाहीं तर त्याच्या इच्छेप्रमाणेंच करावें. तुझा वडील भाऊ तुला सांगेल तसें ऐकावें, तो तुला पित्यासमान व पूज्य आहे. याकरितां त्याच्या इच्छेप्रमाणेंच वागणें योग्य आहे. अशा अर्थाचा पुढील लेख आहे.

अपि च दूरगतेऽपि हि शोके नन्विदानीमपेक्षणीय एवायं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता भवत्या गुरुः । इतरथा को न बहु मन्येत कल्याणरूपमीदृशं संकल्पमत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् । अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या । ज्यायः खल्विदं पदमात्मवताम् । महाभागस्तु भिनत्ति मनोरथमधुना । यदयमादिशति तदेवानुष्ठेयम् । यदि भ्रातेति यदि ज्येष्ठ इति यदि वत्सल इति यदि गुणवानिति यदि राजेति सर्वथा स्थातव्यमस्य नियोग इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ॥

आतां बाणकवीच्या पद्यरचनेचा मासला पुढें दाखल केला आहे.

' सुभाषित शार्ङ्गधरपद्धति ' जल्हणदेव याची ' सूक्तिमुक्तावलि ' व वल्लभदेव याची ' सुभाषितावली ' या सर्वांत मिळून बाणभट्टाच्या नांवावर निरनिराळ्या रसांतलीं सुमारें तीस चाळीस पद्यें आढळतात. त्यांतील सात आठ पद्यें हर्षचरित्रांतलीं, तीन चार कादंबरींतलीं आणि दोन तीन चंडिकाशतकांतलीं आहेत. बाकीचीं त्याच्या कोणत्या ग्रंथांतलीं आहेत हें समजत नाहीं ! यावरून त्याचे आणखी ग्रंथ असलेच पाहिजेत, असें उघड दिसतें. परंतु ते अद्याप उपलब्ध नाहींत व पुढें ही ते उपलब्ध होतील किंवा नाहींत, याविषयीं देखील निश्चयानें कांहींच सांगतां येत नाहीं ! बाणभट्ट हा केवळ गद्यरचनेंतच प्रवीण होता असें नाहीं, तर तो पद्यरचनेंतही होता, असें पूर्वोक्त सांगितलें आहेच. व या गोष्टीच्या समर्थनाकरितांच पुढें त्याच्या अनेक ग्रंथांतलीं कांहीं पद्यें दिलीं आहेत, त्यावरून या गोष्टीची यथार्थता लक्षांत येईल. पुढील पद्यांत वाचकांस

अनेक प्रसंगांतील अनेक प्रकारचे रस ग्रहण करण्यास सांपडतील, व त्यामुळें बाणभट्टाच्या पद्यरचनेचा ही बराच आस्वाद घेण्यास सांपडेल ! तशीच कवीच्या भाषाप्रवाहाची सर्वत्र सारखीच प्रौढता असते असेंच केवळ म्हणतां येणार नाहीं, हेंही लक्षांत येईल ! आणि त्याचे शृंगार, वीर, करुण इत्यादि रसांवर अनेक ग्रंथ असावे अशाबद्दल ही खात्री होईल. पुढें दिलेल्या पद्यांत कांहीं कांहीं पद्यें फारच सरस असल्याबद्दल व तीं अनेक ठिकाणचीं असल्याबद्दल हृदय विद्वानांच्या लक्षांत येईल.

×हरकण्ठग्रहानन्दमीलितांक्षीं नमाम्युमाम्
कालकूटविषस्पर्शाजातमूर्छागमामिव ।
अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवो जलागमम् ।
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः ।
पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं घ्राघयित्वांङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
ग्रासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो ।
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥
*विश्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।
नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥
नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखं ।
कृत्वालोकं तरला ताडिदिव वज्रं निपातयति ।
×कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धशृनङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥
*निद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वाज्रिणि ध्वस्तवज्रे ।
जाताशंके शशांके विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे ।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपघ्नानघ्नं ।
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥

ऋतूंच्या स्वाभाविक वर्णनाबद्दल बाणकवीच्या नांवावर कांहीं पद्यें आढळतात. यांतील तीनच ऋतूंच्या वर्णनांचीं पद्यें खालीं दिलीं आहेत.

× पहिलीं पांच पद्यें हर्षचरित्रांतील आहेत. यांतील तिसरें पद्य काव्यप्रकाशांत ममटभट्टानें स्वभावोक्ति अलंकाराचे उदाहरणाकरितां घतलें आहे.

* हें पद्य कुवलयानंदांत अर्थांतरन्यासालंकाराचे उदाहरणाकरितां घेतलें आहे.

× हें पद्य कादंबरींतलें आहे. या एका पद्यांतच दुर्जन व सज्जन यांचें स्वाभाविक वर्णन समर्पक उपमा देऊन केलें आहे.

* हें पद्य चण्डिकाशतकांतलें आहे. हें सरस्वतीकण्ठाभरणांत भोजराजानें वर्णानुप्रासाचें उदाहरण घेतलें आहे.

*सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि ।
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतासि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानार्णसि ।
ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थव्रजन्जीवसि ॥
नृत्यद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि ।
श्वोतद्विप्रुषि चन्द्ररुङ्मुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
मामुच्चैश्चकुचाग्रसंततपतद्बाष्पाकुलां बालिकाम्
काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥
बभूव गाढसंतापा मृणालवलयोज्ज्वला ।
उत्केव चन्दनापांडुघनस्तनवती शरत् ॥
अन्योन्याहतिदन्तनादमुखरं प्रव्हं मुखं कुर्वता ।
नेत्रे साश्रुकणे निमील्य पुलकव्यासंगि कण्डूयता ।
हा हा हेति सुनिष्ठुरं विवदता बाहू प्रसार्य क्षणम्-
पुण्याग्निः पथिकेन पीयत इव ज्वालाहतमश्रुणा ॥
द्वारं गृहस्य पिहितं शयनस्य पार्श्वैः
वन्हिर्ज्वलत्युपरि तूलपटो गरीयान् ।
अङ्केऽनुकूलमनुरागवशात्कलत्रम्-
नित्यं करोति किमसौ स्वपतस्तुषारः ॥

आणखी निरनिराळ्या प्रसंगींचीं पद्यें त्याच्या नांवावर आहेत. त्यांपैकीं कांही पुढें दिलीं आहेत.

मृत्युः शरीरगोप्तारं वसुरक्षं वसुंधरा ।
दुश्चारिणीव हसति स्वपतिं पुत्रलालनात् ॥
दुःखानि संदिशन्त्यास्तस्याः कण्ठं मुहुर्मुहुर्बाष्पः-
स्वल्पावशेषजीवितनिर्वाणभियेव निरुणद्धि ॥
वियोगिनी चंदनपङ्कपाण्डुर्मृणालिकाहारनिबद्धजीवा ।
बाला बलाम्भःकणदन्तुरेषु हंसीव शिश्ये नलिनीदलेषु ॥
गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी सीदत इव ।
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव ।
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो ।
कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम् ॥
पततु तवोरसि सततं दयिताधमिल्लमाल्लिकानिकरः ।
रतिरसरभसकृषप्रहलुलितालकवल्लरीगलितः ॥

---

*सरस्वतीकण्ठाभरणांत भोजराजानें हें यमकच्छायानुकारी चित्र व शब्दार्थालंकार-घटक यांचें उदाहरण घेतलें आहे.

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां ।
लज्जां तावद्विधन्ते विनयमपि समालंबते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपक्ष्माण एते-
यावल्लीलावतीनां हृदि न धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥
नाधन्यानां निवासं विदधति गिरयः शेखरीभूतचन्द्राः ।
शृङ्गैर्जौत्स्नाप्रवाहैर्दुतमिव तुहिनं दिङ्मुखेषु क्षिपन्तः ।
येषामुच्चैस्तरूणामावहतगतिना वायुना कम्पितानां-
माकाशे विप्रकीर्णः कुसुमचय इवाभाति ताराग्रहौघः ॥
स्वेच्छारम्यं लुठित्वा पितुरुरसि चिताभस्मधूलीसिताङ्गो ।
गङ्गावारिण्यगाधे झटिति पृथुजटाजूटतो दत्तझंपः ।
सद्यः सीत्कारकारी जलजडिमरणद्दन्तपंक्तिर्गुहो वः-
कम्पी पायादपायाज्ज्वलितशिखिशिखे चक्षुषि न्यस्तहस्तः ॥
घ्रात्वा श्रोणीमजाया विततमभिमुखं नाससंकोचभंगम् ।
स्थित्वा सूर्यं निरीक्ष्य प्रविकासितसटो घट्टयन्क्ष्मां खुरेण ।
श्लोश्लोकारान्प्रकुर्वन्मणिशकलनिभं चालयन्नेत्रयुग्मं ।
छागश्चाटूननेकांश्चतुर इव विटो मन्मथान्धः करोति ॥
* वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते ।
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः सुचिरपरिचिता नैवमुज्झत्यभीक्ष्णं ।
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥
बाणभट्ट.

हा श्लोकही हर्षराजास उद्देशूनच बाण कवीनें केला आहेसें वाटतें. यांतील श्लेषही खुबीदार आहेत.

समस्यापूरणाचें हि एक उदाहरण बाणभट्टाच्या नांवावर सुभाषितशार्ङ्गधरपद्धतींत आढळलें, तें असें—

दामोदरकराघाताविव्हलीकृतचेतसा ।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

ह्या अनेक प्रसंगींच्या स्याच्या नांवावर अनेक ग्रंथकारांनीं दाखल केलेल्या पद्यांवरून त्याचे आणखी गद्यपद्यमय (नाटकें इ०) व पद्यमय ग्रंथ असले पाहिजेत, असें खात्रीनें वाटतें. इतक्या कवितेवरून देखील पद्यरचनेंत त्याची निपुणता असल्याचें लक्ष्यांत येण्याजोगें आहे.

* हर्षराजाचे मुखांत नित्य सरस्वती वास असल्याबद्दल या पद्यांत हि बाणानें उल्लेख केला आहे. शिवाय अर्थांतराकरितां नदी हा अर्थ श्लेषानें आहेच!

निंब 9622

राहिलेले कांहीं महत्वाचे लेख.

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा धरणितलनिहितकुथाप्रसारितमूर्तिरदूर एवास्य तूष्णीमेव समवातिष्टत। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमानमानसमग्रजन्मानं समस्फुटदिवास्य सहस्रधा हृदयम्। औरसदर्शनं हि यौवनं लोकस्य। लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः। सर्वस्मिन्नेव नगरे न केनचिदपाचि न केनचिदस्नायि नाभोजि सर्वत्र सर्वेणारोदि। केवलमनेन क्रमेणातिचक्राम दिवसः। स च प्रत्यग्रत्वष्टृदङ्कृतप्टतनुरिव वहब्दहलरुधिररसमांसच्छविरपरपारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः। मुकुलायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमलसरसि। सविधविरहव्याधिविधुरवधूबाध्यमानं बबन्ध बंधाविव विबुद्धबन्धूकभासि भास्वति सास्रां दृशं चक्रवाकचक्रवालम्। संचरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिवाचकाण श्रियः। प्रकटकलंकमुदयमानं विशङ्कटविषाणोत्कीर्णपङ्कसंकरशंकरशकुरशकरककुदस्फूटसंकाशमकाशताकाशे शशाङ्कमण्डलम्।

यांत प्रतापवर्धन वारल्यामुळें राज्यवर्धन, हर्ष आणि इतर आप्तमित्र व प्रजा अत्यंत दुःखित झाल्याचा प्रसंग कवीनें वर्णन केला आहे व त्याला लागूनच सूर्यास्ताचें वर्णन केलेलें आहे. सूर्य अस्तास गेल्यामुळे भ्रमर व चक्रवाकपक्षी करुणस्वरानें ओरडूं लागले आणि शशांकमंडल प्रकाशित झालें; असें वर्णन केलें आहे. यावरून सूर्यास्ताच्याजागीं प्रतापवर्धनाचा अस्त, आणि भ्रमर व चक्रवाक यांच्या आरवण्याच्या जागीं त्यांच्या आप्तादिकांचा आक्रोश, हे कवीनें ध्वनित केले असावे असें लक्षांत येतें. तसेंच शशांक (चंद्र व गौड) याचें मंडळ प्रकाशित (पक्षीं आनंदित) झालें! असेंही कवीनें ध्वनित केलें आहेसें वाटतें. प्रबल शत्रु (प्रतापवर्धन) वारल्यामुळें गौड शशांक यास अत्यंत आनंद होणें हें सहाजिकच आहे!

मागें एके ठिकाणीं बाणानें सूर्यवाचक शब्दानें प्रतापवर्धन याचें ग्रहण केल्याबद्दल स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा:—

"अत्रैव चांतरे भवनकमलिनीपालः कोकमाश्वासयन्नपरपक्त्रमुच्चैरपठत्।

---

१ ध्वन्यर्थांची उत्तम काव्यांत गणना केली असल्यामुळें विद्वज्जनास सांगावयास नकोच!

*' विहग कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्व विवेकवर्त्मनि ।
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः ' ॥
तच्चाकर्ण्य वाङ्निमित्तश्चः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार " ।

ही गृहकमलिनीपाळाची चक्रवाक पक्ष्यास उद्देशून उक्ति आहे. ती प्रस्तुतांकुरालंकारांत आहे. ' सूर्य कमलिनीश्रीसह अस्तास चालला आहे, याकरितां मन घट्ट कर, शोक सोड, व विचार कर ! हें ऐकून हर्ष पित्याच्या जीविताशेविषयीं निराश झाला !" असें वर्णन आहे ! यांत कमलिनीपाळानें चक्रवाक पक्ष्यास संबोधून जरी म्हटलें आहे, तरी हर्षास त्याच्या जननीसह त्याचा पिता परलोकास चालल्याचें सूचक वर्णन केलें आहे. ' विरोचन ' (सूर्य) शब्दानें येथें प्रतापवर्धन याचेही ग्रहण केलें आहे, हें कोणाच्याही स्पष्ट लक्षात येण्यासारखें आहे. यावरून पूर्वी दाखळ केलेल्या उताऱ्यांत सूर्य वाचक शब्दानें प्रतापवर्धन वगैरे घेण्यास कांहीं हरकत वाटत नाहीं.

सेनापति सिंहनाद याच्या उपदेशांत पुढील श्लेषोक्ति आहे. तीवरून प्रतापवर्धन व गौड (शशांक) यांचे पूर्वीपासून हाडवैर होतें असें लक्षांत येतें.

" देव देवभूयं गते नरेन्द्रे दुष्टगौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्धने वृक्षेऽस्मिन्महाप्रलये धरणीधाराणायाधुना त्वं शेषः । समाश्वासय अशरणाः प्रजाः । क्ष्मापतीनां शिरःसु शरत्सवितेव ललाटंतपान्प्रयच्छ पादन्यासान् " इ० ।

यांत नरेन्द्र (प्रतापवर्धन, विषवैद्य) परलोकवासी झाल्यामुळें दुष्ट गौड भुजंगानें राज्यवर्धनाला खाऊन टाकल्यामुळें पृथ्वी धारण करण्यास तूंच शेष आहेस ! असें सिंहनादानें श्लेषोक्तीनें म्हटलें आहे. यावरून या वेळीं प्रतापवर्धनापुढें शशांक, गौड इत्यादिकांचें कांहीं चालत नव्हतें व तो वारल्याबरोबर राज्यवर्धन व हर्ष यांस अल्पवयी पाहून माळव व गौड यांचा सूड उगविण्यास संधि सांपडली ! असें लक्षांत येतें !

डफच्या पुस्तकांत इ. स. ६०९ त गौड (शशांक) यानें राज्यवर्धनास मारलें वगैरे आहे. यांत बाणानें गौडास नरेंद्रगुप्त असें म्हटलें असल्याचा उल्लेख आहे, परंतु हर्षचरित्रांत तो कोठें मला आढळला नाहीं.

---

*आपल्या कवीचे ग्रंथ हे शब्दार्थालंकारांचें भरलेलें भांडार असल्याचें प्रायः सर्वांस माहीत आहेच. त्यानें या ठिकाणीं प्रस्तुतांकुरालंकार घालून एका प्रस्तुत गोष्टीवरून दुसरी प्रस्तुत गोष्ट लक्षांत यावी, अशी योजना केली आहे !

' यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतांकुरः ' । असें या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें आहे.

605 Rājyavardhana of Thànesar, eldest son and successor of Prabhâkarvardhana. His reign was short, as he was slain by a king called by Bāṇa, Narendragnpta Gauda, by Hiuen Tsang' Śasaṅka of Karnasuvarna on his return from a successful expedition against the king of Mālava, undertaken just after his father's death, to avenge the murder of his brother-in-law, Grahavarman the Maukhari.

पुढील लेखावरून इ० ६०६-७ या वर्षी हर्ष राज्यावर बसून त्याचा शक चालू झाल्याचें लक्षांत येतें.

606 October 22nd, S. 528 Kart,—Vad. 1 : probable epoch of the era of Harshavardhana of Thânesàr—If it followed the Śaka reckoning, however from Chaitra Sudi, the epoch would be Friday, 3rd March, 607 A. *D.*

हर्ष राजानें इ. स. ६४८ (दुसरीकडे ६९० असेंही आहे.) पर्यंत राज्य केलें. या वेळीं तो हिंदुस्थानांत मोठाच राजा होता. त्यानें इ. स. ६३३-३४ मध्यें वल्लभी राजावर स्वारी केली, नेपाळ देश जिंकला, व तेथें त्यानें आपला शक चालू केला. हर्षानें दक्षिणेकडे स्वारी केली असतां सत्याश्रयपुलकेशीनें त्याचा पराभव केला. तो कवि व ग्रंथकार होता. हुएनस्यांग हा त्याच्या भेटीस गेला होता. इ. स. ६४३ त हर्षानें प्रयाग येथें दान धर्म केला त्या वेळीं तो तेथें हजर होता. इत्यादि गोष्टी पुढील लेखांत आहेत.

Harshvardhana Śilâditya of Thāṇesar, succeeds his brother Râjyavardhana : reigned according to Chinese accounts, until about A. D. 648. Harsha was the most famous monarch of his time and extended his sovereignty over the whole of Northern India. Inscriptions record his invasion of Valabhî between A. D. 633 and 640, in the reign of Dhruvasena II, who fled for refuge to Dadda IV of Bharoch, from whence he submitted to Harsha and married his grand-daughter. Nepâl was conquered by him and his era introduced there shortly before the reign of Amsuvarman to which conquest allusion is made by Bàṇa in the Śrîharshacharita and Châlukya inscriptions record Harsha's defeat at the hands of Pulakesin II when striving to extend his dominion beyond the Narmadā. He is the hero of Bana's Śriharsacharita, and was himself

a poet and the reputed author of several poems. Hiuen Tsang visited his court and was present at the religious convocation held by him at Prayâga, A. D. 643. The Pilgrim represents him as an ardent Bhuddhist, but Harsha, in his Madhuban grant, calls himself a Śàiva &c &c—Inscriptions—Bankshera inscription. Sani 22, E. I. IV, 208. Madhuban Copper-plates. Sani 25, E. I. I, 67 ff. &c

The Chronology of India by C. M. Duff. P. 45-16. 1899.

श्रीहर्षानें चिनई प्रवासी हुएनस्यांगची भेट घेतली त्याचप्रमाणें त्यानें ॲलोपेन व इतर सीरियन ख्रश्चन यांची इ. स. ६३९ त भेट घेतली. ह्यावरून त्या काळीं हर्षाची भरभराट, आणि त्याच्या भेटीस इतर देशचे लोक देखील येत होते, वगैरे गोष्टी लक्षांत येतात.

" Dr. Edkins (Athenœum, 1880, July 3, p. 8) informs us that the same emperor who received Hiuen—Thsang, received with equal favour the Syrian Christians, Alopen and his companions, in A. D. 639. "

(*Max Muller's India : what can it teach us, (1883) p. 286, note 4.*)

शुद्धिपत्र.

या शुद्धिपत्राप्रमाणें पुस्तक शुद्ध करून मग वाचण्याचें करावें.

पृष्ठ.	पङ्क्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१	मवाप्तुं	माप्तुं.
३	१	सवाकडून	सर्वाकडून.
,,	२०	जार	जार.
,,	२९	उत्तर दिलें	विचारलें.
११	२३	शृणतो	शृण्वतो.
,,	२४	देवसुरे	देवासुरे.
१२	११	विंदसि	निंदसि.
२१	२	आदान	आदानं.
२३	७	त्यास	त्यांस.
२४	२	५३६	५५६.
२५	१३	पराभव केल्यावद्दल,	देवालय बांधल्याबद्दल
२६	२	तीस पसतीस	एकेचाळीस-बेचाळीस
३५	६	सांवुनराशि	सांवुराशि.
३७	१९	धिविषु	विंधषु.
४३	२६	वस्त्र	वक्त्र.
५७	२९	नास्त्यदेहं	नास्त्यदेयं.
५८	१४	मवान्	मनाग्.
५९	८	मवाप्तुं	माप्तुं.
६१	२२	घुमणि	घुमणि.
,,	२६	ब्राम्हस्योक्तं	ब्राम्हणस्योक्तं.
६२	४	मृत्यनंतर	मृत्यूनंतर
६५	२३	सलिला	सलिल
,,	२७	१ गया इ०	गया इ०
६६	५	६०६	६०५
६७	३	त्यावद्दल	यावद्दल
,,	,,	मानवयास	मानावयास
७१	१८	गाडूळ	गडूळ
७२	३	पश्चिम	पश्चिम
७७	१८	असो	मर्से
७८	१९	सहाय्य	साहाय्य
,,	२०	,,	,,
,,	२६	,,	,,

९१	१२	आप्तामित्रास	आप्तमित्रांस
१३०	७	तसे	तसें
१३४	१८	राहिलेले	राहिलेलें
१३६	६	प्रियदर्शनही	प्रियादर्शन हि
	१२	मगवति	मगवंती
,,		प्रसृतन्द्रियाश्च	प्रसृतेन्द्रियाश्च
१४६	२२	रमणीय	रमणीया
१४७	१०	माहित	र्माहित
१४८	२६	जाता	जात
१५१	११	मूनि	मुनि
,,	१४	निष्कम्य	निष्कम्य
१५२	४	भास्वरं	भास्वर
,,	१५	प्रियङ्कु	प्रियङ्कु
,,	२३	मीक्षत	मीक्षते
१६६	१६	दपनाय	दपनीय
१६७	२५	मवतस	मवतस
,,	२७	गालतामपि	गलितामपि
,,	२९	माप	मपि
१६८	१७	क्षिपन्तमिव	क्षिपन्तमिव
१६९	१८	दृष्टा	दृष्ट्वा
,,	२६	पूर्तं	पूर्णं
१७४	११		

या ग्रंथांत छापण्याच्या कामांत टाईप सरकणें, ते नीट न उमटणें, वगैरे बरेच प्रमाद वाचकांस आढळून येतील. याबद्दल ग्रंथकारास खरोखरीच फारच वाईट वाटत आहे ! परंतु आतां वाचकांची माफी मागण्यावेरीज त्यास गत्यंतरच राहिलें नाहीं!!